

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

БОРЗОВ Сергій Сергійович

УДК 94:321.64(47+57)«192/193»:93
0.1:929Конквест(410+73)
(043.5)

**ДИСЕРТАЦІЯ
ДОСЛІДЖЕННЯ РОБЕРТОМ КОНКВЕСТОМ
РАДЯНСЬКОЇ ТОТАЛІТАРНОЇ СИСТЕМИ 1920-1930-Х РР.:
КОНЦЕПЦІЇ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ**

03 Гуманітарні науки

032 Історія та археологія

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ С. С. Борзов

Науковий керівник **Даниленко Віктор Михайлович**,
доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України

ВІННИЦЯ – 2025

АНОТАЦІЯ

Борзов С.С. Дослідження Робертом Конквестом радянської тоталітарної системи 1920–1930-х рр.: концепції та інтерпретації. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 «Історія та археологія». – Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, Вінниця, 2025 р.

Дисертаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури. Структура дисертації зумовлена основними завданнями кваліфікаційного дослідження. Уперше об'єктом і предметом системного вивчення стали фактологічні пріоритет та концептуальні засади наукової спадщини відомого американського ученого Роберта Конквеста – авторитетного дослідника радянської політичної системи 1920–1930-х рр., теорії і практики сталінізму, причин і наслідків Голодомору 1932–1933 рр. в Україні.

У першому розділі, «Історіографія, джерела, методологія дослідження», з'ясовано рівень науково-історичних зацікавлень західних, радянських та сучасних українських істориків творчим доробком Конквеста. Авторська колекція ученого має 30 монографій, з яких понад 20 з історії становлення і функціонування тоталітарного режиму в СРСР, сталінського масового терору, Голодомору. Підкреслено, що досліднику належать два світових бестселери – монографії «Великий терор» (1968) і «Жнива скорботи» (1986). Інтелектуальна канонізація ученого унеможливила комплексне академічне дослідження його наукових праць. Історіографічний аналіз літератури засвідчує відсутність дисертацій, монографій, анотованого бібліографічного довідника його праць, а також наукової біографії. Він залишив велику теоретичну спадщину, але не встиг написати власної автобіографії. Отже, маємо значну прогалину в історіографії. Подана до захисту дисертація є першою спробою її належного наповнення.

Західна класична історіографія скептично сприйняла праці професійних радянологів, вважаючи їх політично залежними. На Заході Конквест був «свій», який опирався на концептуальні основи теорії тоталітаризму у висвітленні радянської політичної історії. На подібних засадах перебували більшість західних аналітиків. Праці вченого цитували, але фрагментарно. Історики і політологи, які були його колегами і партнерами, надавали Конквесту слушні зауваження та інформацію, висловлювали доброзичливу критику стосовно рукописів праць. Зазначено, що у передмовах його книг згадано усіх, хто допомагав у підготовці досліджень, особисте авторство яких беззаперечне.

Підкреслено академічний формат монографій Конквеста, його критичне ставлення до історичних джерел, відповідальність у використанні наукової термінології та історіографічної традиції. У середині 1980-х рр. його опоненти (представники так званої «ревізіоністської школи») намагалися спростувати теоретичні важелі «тоталітарної моделі» вивчення соціально-політичної історії СРСР. «Ревізіоністи», на переконання Конквеста, надто ідеалізували сталінську епоху, «соціальну мобільність» та «культурну революцію». У дисертації зазначено, що вченому вдалося захистити концептуальні основи його досліджень сталінізму, ключових інтерпретацій системи політичного терору 1930-х рр. Дискусія, яка тривала тоді, виявилася своєрідною апробацією наукового доробку ученого. Його вважали «найповажнішим дослідником сталінізму» (Е. Епплбаум), а книгу «Жнива скорботи» – початком історіографії Голодомору (А. Граціозі). Вона викликала півсотні відгуків, з яких переважна більшість позитивна. Суперечки точилися довкола визнання Голодомору геноцидом українців.

Для радянської історіографії Конквест був «фальсифікатором», який обслуговував «політичні потреби антикомунізму». Два десятиліття поспіль панувала подібна ідеологічна риторика. Публікація розділів книг Конквеста у радянських журналах 1989 – 1990 рр. означала його інтелектуальну перемогу. Українська діаспора США та Канади, сучасна українська історіографія

обмежилися публіцистичними статтями та фрагментарними оцінками особистого внеску Конквеста. Виявлено певну канонізацію вченого, особливо тлумачення ним Голодомору. Монографії з історії політичної системи виявилися поза межами академічного аналізу, тому і дисертаційних праць не було. Ніхто не наважився критично подивитися на структуру його праць, термінологію, тлумачення подій і явищ, методологічні основи.

Джерелами дослідження є наукові праці самого Конквеста (книги, статті, рецензії, матеріали дискусій, збірки за редакцією ученого), західна, радянська та сучасна українська історіографія, фахова періодична преса. Встановлено співвідношення праць з політичної історії СРСР та літературно-художньої критики, поезії, які засвідчують науково-гуманітарні пріоритети видатного американця. Спростовано тезу про те, що свою кар'єру Конквест будував на антикомунізмі. Переважна кількість джерел є англomовними оригіналами. Вони представлені європейськими джерелами, окремі праці були перекладені українською та російською мовами. Виявлено прикру обставину: у перевиданнях маємо суттєві редакційні втручання в оригінальний текст, заміну ключової термінології автора. Конквест був прихильником великих історіографічних форм, тобто частіше писав книги, ніж статті у періодиці. Довелося переглянути 10 англomовних фахових видань за 70 років поспіль, щоб виявити авторські статті, рецензії, листи до редакцій.

Методологія дисертаційного дослідження має прикладне застосування для досягнення конкретних наукових завдань. Комбіноване поєднання історіографічного та археографічного підходів є ключовим, воно забезпечило виявлення необхідної інформації з обраної теми кваліфікаційної роботи. У дисертації зазначено, що її автор не приєднався до жодної з теорій, якими користувалися західні та вітчизняні дослідники, він обрав міждисциплінарний підхід. Метод історичної біографістики застосовано для виявлення особистого внеску Конквеста в історіографію проблеми.

Зазначено, що не біографія вченого є предметом дослідження, а еволюція його наукових ідей, концепцій, тлумачень, термінології.

У *другому розділі* дисертації висвітлено наукові тлумачення політичних та ідеологічних основ «тоталітарної партії», оцінку Конквестом соціально-політичного портрета Сталіна, визначення тактики і стратегії більшовицького терору. Розкрито походження поняття і явища «тоталітарна партія – тоталітарна держава». Фраза Конквеста «партійно-державна машина» стосувалася тоталітарного типу політичної системи в СРСР. Підкреслено, що політичний терор був засобом боротьби за владу, методом державного правління. Для Сталіна він означав утвердження особистої диктатури. Тоталітарна партія диктаторського типу не визнавала будь-яких ознак громадянського суспільства, крім керованого нею за власними ідеологічними принципами.

У дисертації зазначено, що соціально-політичний портрет Сталіна не був самоціллю для Конквеста. Учений був добре обізнаний з історіографією формування сталінського міфу. Для підтвердження нами здійснено умовну періодизацію висвітлення політичної біографії Сталіна: перший період припадає на 1923 – 1953 рр. (утвердження і панування особистої диктатури вождя), другий започаткувала «хрущовська відлига» (розвінчування «культу особи»), третій стосувався династичного правління «генсеків» (від Л. Брежнєва до С. Горбачова), а четвертий розпочався з 1991 р. (суперечлива «десталінізація» з висвітленням «білих плям» радянської історії). Інтелектуальна активність Конквеста припадає на два останніх періоди. Для нього постать Сталіна – закономірний наслідок панування більшовицької ідеології. Вчений, як вдалося з'ясувати, не перекладав провину політичної системи винятково на вождя. Причетність Сталіна до організації терору і Голодомору для Конквеста беззаперечна. Одна фраза «Зодчий терору», яку використав дослідник, є красномовною. Сталін згадується на 435 із 879 сторінок книги «Великий терор».

Політичні репресії були в полі зору західних істориків. Наукова заслуга Конквеста полягала у тому, що він одним із перших показав тактику і стратегію більшовицького терору, здійснив його класифікацію за формами, методами реалізації. «Великий» означав масовий терор, а «сталінські чистки» засвідчували форму і спосіб виконання. У працях ученого виявлено мотиви, обставини, політичні та оперативні завдання терору. Ключова фраза «терор голодом» вважалася різновидом масового і фізичного винищення українських селян штучно організованим голодом. Уперше західний аналітик використав термін «державний терор», показав його ідеологічну, організаційно-технічну складові, а також ознаки кримінального злочину службових осіб.

У *третьому розділі* досліджено причини, обставини і наслідки Голодомору, встановлено історіографічну еволюцію поняття «терор голодом», використання ученим терміну «штучний голод». Зазначено, що формулювання «терор голодом» належить Конквесту, а його концептуальне походження уперше використав М. Міщенко у 1949 р. («голод як метод терору»). Поняття «геноцид», «штучний голод» виникли задовго до академічних студій Конквеста. Він обрав власну дефініцію для наукового і правового тлумачення причин, обставин та наслідків Голодомору. Фраза ученого «до голоду додався терор» означає два різновиди масового терору. Кожен з них мав власну специфіку, тому маємо кілька авторських інтерпретацій: «терор голодом», «терористичний голод», «терор голодом у формі фізичного винищення українських селян штучним голодом», а з іншого боку – «сталінські чистки», репресії, «терор в армії». Виявлено прикрі помилки в українському перекладі «Жнив скорботи», упорядники якого замінили ключовий термін «терор голодом» на «Голодомор». У працях Конквеста відсутнє тлумачення «Голодомор». Суперечливим є формулювання «куркульський терор», «селянський терор», ніби українські хлібороби були терористами. Порівняння Конквестом дій організаторів «штучного голоду» з «операторами газових камер» у нацистських таборах

смерті є неперевершеним. Колективізація і політика розкуркулення, на переконання вченого, негативно вплинули на соціально-економічну ситуацію на селі, мало не спричинили масового голоду. Висновок сумнівний і недостатньо аргументований. Поширена в історіографії думка про виконання Конквестом соціального замовлення української діаспори при написанні «Жнив скорботи» не спростовує історичного факту її авторства. Йому допомагав асистент Д. Мейс, але текст писав особисто Конквест.

Встановлення демографічних втрат політичних репресій і Голодомору не були предметом спеціального дослідження для Конквеста. На його думку, він не належав до професійних демографів, а загальну кількість жертв вважав високою ціною сталінського політичного терору. Історик опирався на дослідження західних учених, навіть на пізні радянські джерела. Його дискусії з опонентами стосувалися статистики в'язнів, смерті у таборах, депортованих, щоб показати розмах терору. У «Жнивах скорботи» автор називає 7 млн померлих від Голодомору, з яких 5 млн українці.

У *Висновках* узагальнено результати дисертаційного дослідження відповідно до поставлених наукових завдань, а також визначено перспективи подальших наукових студій.

Ключові слова: Роберт Конквест, більшовицький терор, тоталітарна партія, тоталітарна держава, терор голодом, колективізація, розкуркулення, масовий терор, сталінізм, державний терор, радянська політична система, історіографія, штучний голод, Голодомор, геноцид, «Великий терор», «Жнива скорботи», теорія тоталітаризму.

SUMMARY

Borzov S. S. Robert Conquest's study of the Soviet totalitarian system of the 1920s and 1930s: concepts and interpretations. – Scientific qualification work on the rights of the manuscript.

Dissertation for the Doctor of Philosophy degree in specialty 032 "History and Archeology". – Vinnytsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsyubynskyi, Vinnytsia, 2025.

The dissertation is divided into three sections, followed by a list of sources and references. The structure of the dissertation is determined by the main tasks of the qualification research. For the first time, the factual priority and conceptual foundations of the scientific heritage of the famous American scientist Robert Conquest – an authoritative researcher of the Soviet political system of the 1920s and 1930s, the theory and practice of Stalinism, the causes and consequences of the Holodomor of 1932-1933 in Ukraine become the object and subject of a systematic study..

The first chapter, which deals with historiography, sources, and methods of dissertation research, clarifies the level of scientific and historical interest of Western, Soviet, and modern Ukrainian historians in Conquest's creative work.

The author's collected research works include 30 monographs, of which more than 20 focus on the history of the formation and functioning of the totalitarian regime in the USSR, Stalin's mass terror, and the Holodomor. It is emphasized that he is the author of two world bestsellers - the monographs "The Great Terror" (1968) and "Harvest of Sorrow" (1986). The intellectual canonization of the scientist has hindered comprehensive academic study of his works. Despite his significance, a historiographical analysis of the literature demonstrates a gap in scholarly works such as dissertations, monographs, annotated bibliographies, and biographies that comprehensively examine his contributions. He left a great theoretical legacy, but did not have time to write his own autobiography. So, we have a significant gap in historiography. The presented thesis is the first attempt to properly fill it.

Western classical historiography was skeptical of the works of professional Sovietologists, considering them politically dependent. In the West, Conquest was "own", based on the conceptual foundations of the theory of totalitarianism in the coverage of Soviet political history. The majority of Western analysts were on similar grounds. The scientist's works were cited, but fragmentarily. Historians and political scientists, who were his colleagues and partners, provided Conquest with "valuable remarks" and information, and expressed benevolent criticism regarding the manuscripts of the works. It is noted that the prefaces of his books mention all those who helped in the preparation of books, the personal authorship of which is indisputable.

The academic format of Conquest's monographs, its critical attitude to historical sources, responsible attitude to scientific terminology and historiographical tradition are emphasized. In the mid-1980s, his opponents (representatives of the so-called "revisionist school") tried to refute the theoretical levers of the "totalitarian model" of studying the socio-political history of the USSR. The "revisionists", Conquest believes, have over-idealized the Stalinist era, "social mobility" and the "cultural revolution". The dissertation states that the scientist managed to protect the conceptual foundations of his research on Stalinism, the key interpretations of the system of political terror of the 1930s. The discussion that took place then turned out to be a kind of approval of the scientist's scientific output. He was considered "the most respected researcher of Stalinism" (E. Applebaum), and the book "Harvest of Sorrow" was the beginning of the historiography of the Holodomor (A. Graziosi). It caused fifty reviews, the vast majority of which are positive. Controversies raged around the recognition of the Holodomor as a genocide of Ukrainians.

For Soviet historiography, Conquest was a "falsifier" that served the "political needs of anti-communism." Similar ideological rhetoric prevailed for two decades in a row. The publication of chapters of Conquest's books in Soviet magazines in 1989-1990 meant his intellectual victory. The Ukrainian diaspora of the USA and Canada, modern Ukrainian historiography were limited to journalistic

articles and fragmentary assessments of Conquest's personal contribution. A certain canonization of the scientist was revealed, especially his interpretation of the Holodomor. Monographs on the history of the political system were beyond the scope of academic analysis, so there were no dissertations. No one dared to look critically at the structure of his works, terminology, interpretation of events and phenomena, methodological foundations.

The research sources are the scientific works of Conquest itself (books, articles, reviews, discussion materials, collections edited by the scientist), Western, Soviet and modern Ukrainian historiography, professional periodical press. The ratio of works on the political history of the USSR and literary and artistic criticism, poetry, which testify to the scientific and humanitarian priorities of the outstanding American, has been established. The thesis that Conquest built its career on anti-communism has been refuted. Most of the sources are English-language originals, European ones are presented, some works were translated into Russian and Ukrainian. An unfortunate circumstance was revealed: in the reprints, we have significant editorial interventions in the original text, replacement of the author's key terminology. Conquest was a supporter of large historiographical forms, that is, he wrote books more often than articles in periodicals. I had to review 10 English-language professional publications for 70 years in a row to find the author's articles, reviews, and letters to the editors.

Dissertation research methodology has practical application for achieving specific scientific tasks. The combined combination of historiographic and archeographic approaches is key, which ensured the identification of the necessary information on the chosen topic of the qualification work. The dissertation states that its author did not adhere to any of the theories used by Western and domestic researchers, but chose an interdisciplinary approach. The method of historical biographical studies is used to reveal Conquest's personal contribution to the historiography of the problem. It is noted that the subject of research is not the scientist's biography, but the evolution of his scientific ideas, concepts, interpretations, and terminology.

In *the second chapter* of the dissertation, the scientific interpretation of the political and ideological foundations of the "totalitarian party", the evaluation of the socio-political portrait of Stalin by Conquest, the definition of the tactics and strategy of the Bolshevik terror are highlighted. The origin of the concept and phenomenon "totalitarian party - totalitarian state" is revealed. Conquest's phrase "party-state machine" referred to the totalitarian type of political system in the USSR. It is emphasized that political terror was a means of struggle for power, a method of state government. For Stalin, it meant the establishment of a personal dictatorship. The totalitarian party of the dictatorial type did not recognize any signs of civil society, except for the one governed by it according to its own ideological principles.

The dissertation states that the socio-political portrait of Stalin was not an end in itself for Conquest. The scientist was well acquainted with the historiography of the formation of the Stalinist myth. For proof, we made a conditional periodization of coverage of Stalin's political biography: the first period corresponds to 1923-1953 (the establishment and rule of the personal dictatorship of the leader), the second was initiated by the "Khrushchev thaw" (the debunking of the "cult of personality"), the third concerned the dynastic rule of the "general secretaries" (from L. Brezhnev to S. Gorbachev), and the fourth began in 1991 (controversial "de-Stalinization" with highlighting of "white spots" of Soviet history). The intellectual activity of Conquest falls on the last two periods. For him, the figure of Stalin is a natural consequence of the dominance of Bolshevik ideology. As it turned out, the scientist did not blame the political system exclusively on the leader. Stalin's involvement in the organization of terror and the Holodomor for Conquest is undeniable. One phrase "Architect of Terror" used by the researcher is eloquent. Stalin is mentioned on 435 of the 879 pages of the Great Terror book.

Political repressions were covered by Western historians. Conquest's scientific merit was that he was one of the first to show the tactics and strategy of Bolshevik terror, and to classify it by forms and methods of implementation.

"Great" meant mass terror, and "Stalin's purges" testified to the form and method of execution. The scientist's writings revealed the motives, circumstances, political and operational tasks of terror. The key phrase "terror by hunger" was considered a kind of mass and physical extermination of Ukrainian peasants by artificially organized hunger. For the first time, a Western analyst used the term "state terror", showed its ideological, organizational and technical components, as well as signs of a criminal offense by officials.

The third chapter examines the causes, circumstances and consequences of the Holodomor, establishes the historiographical evolution of the concept of "terror by hunger", and the use of the term "artificial hunger" by scientists. It is noted that the formulation "terror by hunger" belongs to Conquest, and its conceptual origin was first used by M. Mishchenko in 1949 ("hunger as a method of terror"). The concepts of "genocide" and "artificial famine" arose long before the academic studies of the Conquest. He chose his own definition for the scientific and legal interpretation of the causes, circumstances and consequences of the Holodomor. The scientist's phrase "terror was added to hunger" means two types of mass terror. Each of them had its own specifics, so we have several author's interpretations: "terror by hunger", "terrorist hunger", "terror by hunger in the form of physical extermination of Ukrainian peasants by artificial hunger", and on the other hand - "Stalinist purges", repressions, "terror in the army". Unfortunate errors were discovered in the Ukrainian translation of "Harvest of Sorrows", the compilers of which replaced the key term "terror with hunger" by "Holodomor". There is no interpretation of "Holodomor" in the writings of the Conquest. The wording of "Kurkul terror" and "peasant terror" is controversial, as if Ukrainian farmers were terrorists. Conquest's comparison of the actions of the organizers of the "artificial famine" with the "operators of the gas chambers" in the Nazi death camps is unsurpassed. According to the scientist, collectivization and the policy of disinvestment had a negative impact on the socio-economic situation in the countryside, and almost did not cause mass starvation. The conclusion is doubtful and insufficiently substantiated. The widespread opinion in historiography that the

Conquest fulfilled the social order of the Ukrainian diaspora when writing "Harvest of Sorrow" does not refute the historical fact of its authorship. He was assisted by D. Mays, but the text was written by Conquest personally.

Establishing the demographic losses of political repression and the Holodomor were not the subject of a special study for Conquest. He did not consider himself a professional demographer, and considered the total number of victims to be the high price of Stalin's political terror. He relied on the research of Western scientists, even on late Soviet sources. His debates with opponents involved statistics of prisoners, death in camps, deportees to show the scope of the terror. In "Harvest of Sorrow", the author names 7 million people who died from the Holodomor, of which 5 million were Ukrainians.

The conclusions summarize the results of the dissertation research in accordance with the set scientific tasks, and also define the prospects for further scientific studies.

Key words: Robert Conquest, Bolshevik terror, totalitarian party, totalitarian state, terror by hunger, collectivization, disarmament, mass terror, Stalinism, state terror, Soviet political system, historiography, artificial famine, Holodomor, genocide, "Great Terror", "Harvest of Sorrow", the theory of totalitarianism.

Список публікацій здобувача

Наукові праці, в яких опубліковано основні наукові результати дисертації:

Публікації у наукових виданнях,

включених до переліку наукових фахових видань України

1. Борзов С. Радянська соціально-політична історія 1920-х рр. та її інтерпретаційна періодизація у працях Роберта Конквеста. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія.* 2022. Вип. 42. С. 88–95. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2022-42-88-96>

2. Борзов С. Інтелектуальний внесок Роберта Конквеста в історіографії голодомору. *Культурологічний альманах*, 2022. №3. С. 34–43. <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2022.3.6>

3. Борзов С. Поняття «терор голодом» Роберта Конквеста в історіографії Голодомору *Консенсус. Електронний історичний журнал*. Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка. 2023. №1. С. 73–82. <https://doi.org/10.31110/consensus/2023-01/073-082>

4. Борзов С. Історіографічні рефлексії опонентів Р. Конквеста: суб'єктивна і об'єктивна критика. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. 2024. Вип. 48. С.125–133. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-48-125-133>.

5. Borzov S., Danylenko V. Khrushchev's de-stalinization in Robert Conquest's interpretation. *Skhidnoievropeiskyi Istorychnyi visnyk*. 2024. №32. P. 90-99. <https://doi.org/10.24919/2519-058X.32.311493>

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Борзов С. Непередбачуване минуле нашої історії: засмучена річниця Голодомору. *Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали XXXIV Вінницької Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції. 3 листопада 2022 р.* / ред. кол. : Ю.А. Зінько (відп. редактор), С. Ю. Юзвак, В. О. Гребеньова (відп. секр.) та ін. Вінниця : ТВОРИ, 2022. (224 с). С. 7–9.

7. Борзов С. «Великий терор» Роберта Конквеста: світовому бестселеру 55 років. *Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали XXXV Вінницької Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції. 10 листопада 2023 р.* / ред. кол. : Ю. А. Зінько (відп. редактор), С. Ю. Юзвак, В. О. Гребеньова (відп. секр.) та ін. Вінниця, 2023. (312 с). С. 8–14.

8. Борзов С. Споми́ни, які неможливо забути. У книзі: *Голоси правди та справедливості. Спогади та свідчення очевидців про Голодомор-геноцид*

1932–1933 рр. на Вінниччині / Упорядник: В. Лациба (головний редактор).
Вінниця : ПрАТ «Вінницька обласна друкарня». 2023. С. 4–5.

9. Борзов С. Соціально-політичний портрет Сталіна в оцінці Р. Конквеста. *Вісник історичного факультету*. 2024. Вип. 22. С. 29-41.

10. Борзов С. С. Поняття «терор голодом» в дослідженнях Роберта Конквеста. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Інноваційний розвиток сучасної науки та освіти» (м. Житомир, 11 червня 2024 р.)*. Житомир, 2024. С. 161–165.

11. Борзов С. Тактика і стратегія більшовицького терору в інтерпретаціях Роберта Конквеста. *Матеріали Всеукраїнської студентської науково-практичної конференції «Регіональні студії української історії» (м. Вінниця, 11 квітня 2024 р.)*. Вінниця, 2024. С. 89–92.

З М І С Т

АНОТАЦІЯ	2
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	17
ВСТУП	18
Розділ I. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА, МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	26
1.1. Історіографія теми дисертаційної роботи	26
1.2. Джерела дисертаційного дослідження	46
1.3. Теоретичні основи і методи кваліфікаційного дослідження	62
Розділ II НАУКОВЕ ТЛУМАЧЕННЯ КОНКВЕСТОМ РАДЯНСЬКОЇ ТОТАЛІТАРНОЇ СИСТЕМИ ...	77
2.1. Інтерпритація ученим політичних та ідеологічних основ «тоталітарної партії»	77
2.2. Соціально-політичний портрет Сталіна у працях Конквеста	88
2.3. З'ясування ученим тактики і стратегії більшовицького терору	103
Розділ III ВИВЧЕННЯ КОНКВЕСТОМ ПРИЧИН, ОБСТАВИН ТА НАСЛІДКІВ ГОЛОДОМОРУ	126
3.1. Історіографічно-концептуальна новизна явища «терор голодом»	126
3.2. Дослідження пичин та обставин «штучного голоду»	139
3.3. Встановлення Конквестом демографічних наслідків Голодомору	154
ВИСНОВКИ	176
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	184

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АРА (ААП)	– Американська Адміністрація Допомоги
ВКП(б)	– Всесоюзна Комуністична Партія (більшовиків)
ГА ООН	– Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй
ГПУ	– Державне (государственное) Політичне Управління
Гулаг СРСР	– Головне управління таборами НКВС СРСР
КП(б)У	– Комуністична Партія (більшовиків) України
РКП(б)	– Російська комуністична Партія (більшовиків)
СРСР	– Союз Радянських Соціалістичних Республік
ЦК ВКП (б)	– Центральний Комітет ВКП (б)
УСРР	– Українська Соціалістична Радянська Республіка
ЦК ВКП (б)	– Центральний Комітет ВКП (б)
США	– Сполучені Штати Америки
ЦК КП(б)У	– Центральний Комітет КП(б)У
ЦК РКП(б)	– Центральний Комітет РКП(б)

ВСТУП

Актуальність теми. Постать відомого американського вченого, фахового західного історика, професійного політолога і радянолога є знаковою для світової історіографії і меморіальних практик в Україні. Він народився 15 липня 1917 р. у Великобританії, у період епохальних змін – між лютневою революцією і жовтневим переворотом у Росії. За 98 років відведеного йому життя досягнув колосальних успіхів у царині літератури, поезії, прикладної дипломатії, інституційного політичного аналізу радянської історії, а світова слава прийшла у 60–80-х рр. ХХ століття на ниві науково-дослідної роботи у багатьох західних університетах. Дві книги ученого «Великий терор» (The Great Terror, 1968) і «Жнива скорботи» (The Harvest Sorrow, 1986) визнані науковими бестселерами, які не втратили академічного і меморіального значення й у наш час.

Наукова актуальність будь-якої проблеми не визначається можливим прикладним застосуванням результатів дослідження або ж відомою історичною особистістю. Конквест мав чимало нагород і відзнак за свою роботу, отримав орден Ярослава Мудрого V ступеня за висвітлення правди про Голодомор в Україні. Історичні дослідження, особливо кваліфікаційні, спрямовані у минуле, яке уже не виправити чи удосконалити, але покликані служити майбутньому. Інколи виникає шанс віддати належне тому чи іншому політичному діячеві, його особистому внеску в історію людства.

Історіографічний огляд наукової літератури другої половини ХХ – першої чверті ХХІ ст. засвідчив прикру інтелектуально-меморіальну ситуацію – відсутність монографічних праць і дисертаційних досліджень, присвячених вивченню наукової спадщини видатного американського ученого, його безумовного і беззаперечного внеску в історіографію сталінського політичного терору та Голодомору. Немає жодної аналітичної статті з викладом основних етапів наукової біографії вченого, анотованого переліку бібліографії праць, ніби не було 30 книг з теорії літератури,

прикладної політології та історії радянської тоталітарної системи. Науковий доробок ученого неоцінений, але, як не прикро, і не оцінений належним чином західними та українськими істориками. Наукове дослідження є актуальним, якщо важлива тематика не стала предметом системного вивчення.

В українській історіографії доробок Конквеста асоціюється з проблематикою Голодомору, але він набагато ширший і поважніший. Переважна більшість його праць стосувалася історії становлення і функціонування партійно-радянської тоталітарної системи 1920–1930-х рр., її шовіністичної ідеології, причин, мотивів і катастрофічних наслідків сталінського терору. Отже, враховуючи викладені обставини та наявну історіографічну ситуацію, вважаємо вибір теми дисертаційного дослідження актуальним, оскільки виконана робота є першою в історіографії.

Зв'язок з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано згідно з проблематикою науково-дослідної роботи кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського «Актуальні проблеми історії України і Східного Поділля» (державний реєстраційний номер: 0123U101668). Тему дисертації затвердила Вчена рада Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (протокол № 4 від 20.10.2021 р.).

Мета дослідження полягає у всебічному вивченні концептуальних засад і фактографічних пріоритетів наукового внеску Роберта Конквеста в історіографію проблем становлення і функціонування тоталітарної системи в СРСР.

Для досягнення наукової мети дисертаційної роботи нами обрано конкретні наукові **завдання**:

- встановити рівень наукового висвітлення обраної проблеми шляхом системного вивчення західної і вітчизняної історіографії, виявити наявність або відсутність кваліфікаційних праць для фіксації ступеня новизни;

- дослідити особливості інтерпретації Конквестом політично-ідеологічних основ функціонування «тоталітарної партії», рівень його науково-історичної аргументації та оригінальності підходів;
- з'ясувати авторське бачення поняття «сталінська партія», його історичну достовірність і об'єктивність застосування;
- виявити концептуальну новизну висвітлення американським ученим тактики і стратегії більшовицького терору, їх місце і роль у політичній системі тоталітаризму;
- розкрити історіографічне походження і специфіку використання терміну «терор голодом»;
- проаналізувати специфіку тлумачення Конквестом причин і обставин Голодомору;
- показати комбіновану статистично-демографічну оцінку Конквестом жертв політичного терору і Голодомору, їх наслідковий зв'язок з тоталітарним режимом.

Об'єктом дослідження є історіографічне, політологічне і науково-історичне сприйняття структурно-функціональних основ тоталітарної системи в СРСР 1920–1930-х рр. західною і вітчизняною гуманітарною наукою.

Предметом дослідження є науково-історичне тлумачення Конквестом політично-ідеологічних і номенклатурно-інституційних основ структурно-функціонального панування тоталітарного режиму диктаторського типу в СРСР, обставин утвердження особистої влади Сталіна, підпорядкування і використання партійної бюрократії, ролі і місця державного терору в управлінні країною.

Хронологічні межі дослідження зумовлені поєднанням науково-історичного і суто історіографічного контенту. Вони охоплюють, якщо враховувати предмет дисертаційної роботи, 1920–1930-ті рр., а згідно з об'єктом дослідження – усю другу половину ХХ – першу чверть ХХІ ст. За

основу обрано хронологію історіографічного процесу, а не просто історичне явище.

Територіальні межі також зумовлені специфікою теми дисертаційної роботи. Її предмет, тобто функціонування тоталітарної системи, співвідноситься з кордонами УСРР і частково окремими регіонами СРСР.

Методи дослідження зумовлені обранням теми і досягненням конкретних наукових завдань. Вони базуються на принципах об'єктивності та історизму, про які не раз згадував у своїх працях Конквест. Оптимальним і конструктивним виявився міждисциплінарний підхід, який забезпечив комбіноване поєднання елементів історіографічного і джерелознавчого аналізу. Їхнє застосування сприяло дослідженню лінгвістично-стильових особливостей формування Конквестом власної термінології, виявленню його персонального стилю історіографічного думання з метою узагальнення складних соціально-політичних процесів. Метод критичного ставлення до джерел, який є базовим в археографії, дозволив встановити редакторські втручання упорядників в оригінальні авторські тексти праць Конквеста, коли їх перекладали іншими мовами. Для формування структури дослідження, встановлення взаємозв'язку між підрозділами і досліджуваними явищами, застосовували проблемно-хронологічний підхід. Одночасно з ним залучено історично-порівняльний метод, особливо для встановлення спільних і відмінних оцінок подій у їх динамічному розвитку. Базовим є метод історіографічної біографістики, тобто вивчення основних етапів наукової діяльності ученого шляхом виявлення еволюції та матеріалізації його думок, оцінок, тлумачень, зміни концептуальної парадигми тощо. Текстологічний аналіз базового тексту застосовувався для встановлення інтенсивності використання ученим власної або запозиченої наукової термінології. Елементи просопографічного методу були залучені для цілісного сприйняття широкого спектру особистості Конквеста, який поєднував фах літературознавця, професійного історика, прагматичного політолога і практичного радянолога. Зазначений метод допоміг у формуванні системного

підходу для розмежування бібліографії ученого, серед якої є художні твори і політична фантастика. Конквест критично ставився до реальної можливості вичерпно і адекватного відтворити соціально-психологічний портрет Сталіна, тому що вважав це справою професійних психологів. Статистичний метод виконував функцію контролю за підрахунками втрат, якими оперував учений.

Наукова новизна дослідження. Подана на захист дисертаційна робота є першим в українській та зарубіжній історіографії комплексним дослідженням наукового доробку відомого американського ученого Роберта Конквеста. Основні результати кваліфікаційного дослідження, які є особистим здобутком автора, мають інноваційну складову. Вони полягають у тому, що **вперше:**

- встановлено рівень наукового вивчення обраної теми, доведено відсутність дисертаційних та монографічних праць, відтак заповнено існуючу в історіографії та історичній біографістиці прогалину;
- виявлено і систематизовано всі праці Конквеста з історії становлення та функціонування тоталітарного режиму в СРСР, здійснено текстологічно-порівняльний аналіз оригінальних видань з перекладами іншими мовами та зазначено випадки редакційних втручань, заміну ключових термінів у його працях;
- розкрито особливості інтерпретації Конквестом терміну та явища «тоталітарна партія», котрі етимологічно і структурно-функціонально представляли ідеологію та практику мафіозно-лідерської організації диктаторського типу з виразними ознаками «крайнього ідеологічного суб'єктивізму»;
- висвітлено авторське тлумачення тактики і стратегії більшовицького терору, його роль і місце в утвердженні радянської політичної системи, показано соціально-антропологічний, інституційно-політичний, ментально-психологічний портрет Сталіна в інтерпретації американського вченого;

- визначено особистий внесок Конквеста в історіографію сталінізму, тлумачення ним мети, мотивації, обставин, форм і методів масового політичного терору;
- комплексно простежено еволюцію використання ключового терміну «терор голодом», стилістичне формулювання якого належить Конквесту, а концептуальне походження застосоване вперше М. Міщенком у 1949 р. виразом «голод як метод терору».

Уточнено та вдосконалено:

- історіографічну канонізацію Конквеста як відомого дослідника не лише Голодомору, адже у його науковому доробку чимало праць про радянську політичну систему, Леніна, Маркса, обставини вбивства Кірова, систему про ГУЛАГ;
- твердження ученого про суперечливу оцінку колективізації, котру він не вважав «неминучим наслідком» для масового голоду, а лише формою соціального уярмлення селян;
- причетність колег, консультантів і радників до підготовки книг Конквеста, котрі обмежувалися лише порадами, однак оригінальний текст належав перу самого Конквеста.

Отримали подальший розвиток положення про:

- статистично-демографічну оцінку загальної кількості жертв Голодомору, яка за підрахунками Конквеста становила 7 млн осіб на теренах СРСР, з яких 5 млн були українцями. Для дослідника це була висока ціна існування сталінського терору;
- інституційні функції державного терору, з'ясовані вченим та широко висвітлені ним у працях, адже сама дефініція обережно використовується в історіографії;
- кримінальний склад злочину державних службовців в умовах масового політичного терору, який виділений Конквестом у самостійну одиницю та ознаку;

- актуалізацію подальших досліджень не лише наукової спадщини американського вченого, але і його громадсько-політичної діяльності та літературної творчості.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає у формуванні цивілізаційної зовнішньої стратегії сучасного демократичного світу, що протистоїть тоталітарним режимам диктаторського типу у ХХІ ст. Дисертації гуманітарного профілю не удосконалюють минуле, а покликані примножувати історичні знання і зміцнювати суспільну мораль та соціальні цінності для майбутнього, демонструючи їх у протистоянні з ідеологією насилля і диктатури, різних форм девіантної поведінки. Матеріали дисертації і теоретичні висновки можна використати для написання підручників з історії та політології, для розробки науково-меморіальної концепції Музею Голодомору, особливо для формування музейної експозиції про внесок американського ученого у висвітлення правди про трагедію українців.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є системним і комплексним дослідженням автора, історіографічним дискурсом якого став науковий внесок Конквеста у висвітлення радянського тоталітарного режиму. Формулювання теми, її проблемно-тематичне структурування, виклад матеріалу, наукові висновки, список використаних джерел і літератури становлять особистий внесок автора та його інтелектуальну власність.

Апробація результатів дослідження. Наукові положення та результати дослідження обговорено на спільному засіданні кафедр історії України та всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Популяризуючи проблематику дослідження та представляючи як проміжні так і підсумкові результати дослідження, автор взяв участь у 5-ти наукових конференціях: XXXIV Всеукраїнська наукова історико-краєзнавча конференція «Вінниччина: Минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження» (м. Вінниця, 3 листопада 2022 р.); XXXV Всеукраїнська наукова історико-краєзнавча конференція «Вінниччина: Минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження»

(м. Вінниця, 10 листопада 2023 р.); Всеукраїнська науково-практична конференція з міжнародною участю «Черкащина: роль в українському державотворенні. Духовна спадщина та військові наративи сьогодення» (м. Черкаси, 15–16 лютого 2024 р.); Всеукраїнська студентська науково-практична конференція «Регіональні студії української історії» (м. Вінниця, 11 квітня 2024 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Інноваційний розвиток сучасної науки та освіти» (м. Житомир, 11 червня 2024 р.)

Публікації. Основний зміст та результати дослідження викладено в 11 публікаціях автора, з яких – 5 у фахових виданнях, встановлених переліком ДАК МОН України, 6 – в інших виданнях. Загальний обсяг статей становить 4,5 д.а.

Структура дисертаційного дослідження. Робота побудована за проблемно-тематичним принципом. Вона складається з переліку умовних скорочень, вступу, трьох розділів з 9 підрозділами, загальних висновків, списку використаних джерел і літератури, який нараховує 274 позиції. Загальний обсяг дисертації становить 204 сторінки, з яких 183 сторінки основного тексту.

Розділ І.

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА, МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія теми дисертаційної роботи.

Історіографія у прикладному кваліфікаційному дослідженні виконує функцію об'єктивного експерта, виявляє рівень наукової розробки обраної теми дослідження. Перед здобувачем постає конкретне і прагматичне завдання: виявити та проаналізувати історіографічні джерела, які стосуються наукової спадщини Роберта Конквеста, тобто монографії, дисертаційні роботи, мемуари, статті, збірки статей, матеріали конференцій, рецензії. Аналізуючи їх, ми намагаємось зрозуміти методологічні підходи колег, а також конструємо напрями і концептуальні підходи власного дослідження.

Наукові праці Конквеста є джерелом дослідження, а наша увага зосереджена у даному підрозділі на тлумаченнях «іншого», тобто його біографів, опонентів, які системно чи ситуаційно вивчали інтелектуальний доробок відомого американського історика, політолога, літературознавця. Таким чином, рефлексії «іншого» становлять предмет нашого історіографічного аналізу.

Інтелектуальна творчість Конквеста розвивалася з різною інтенсивністю. Професійна науково-освітня діяльність ученого розпочалася у 1956 р. з Лондонської школи економіки. На цьому наголошували упорядники російськомовного перекладу монографії «The Great Terror», яка вийшла у Ризі 1991 р. [132]. Найпродуктивнішими виявилися 60–80-ті рр. минулого століття, враховуючи кількість написаних та опублікованих ним праць, їх публічне визнання. Поява наукових розвідок супроводжувалася нерівномірною реакцією: для західної політології він був «свій», а радянська історіографія реагувала на болючі для неї теми (сталінські репресії, голод), називаючи ученого «радянологом» і «фальсифікатором». Автор двох визнаних бестселерів («Великий терор» і «Жнива скорботи») ставився до наукової критики виважено й професійно, тому що «...набагато корисніше

думати про концепції, ворожі відносно наших власних концепцій, не як про хороші чи погані, а як про чужі» [143, с. 14]. Класичний приклад толерантного ученого, який не переймався наявністю чи відсутністю у своїх працях якоїсь «модної» концепції. Вони були для нього теоретичною абстракцією, яка не завжди збігалася з реальністю.

Історична біографістика дуже примхлива, вона прискіпливо обирає видатних учених з обмеженої когорти претендентів. Не став винятком і Конквест. У науковому доробку американського вченого близько 30 книг, доповіді на конференціях, статті, рецензії. Окремі праці стали підставою для інтелектуальної канонізації видатного американця британського походження, якого вважали провідним західним дослідником радянської політичної системи, сталінського терору і Голодомору. Його відома монографія «Великий терор», яка вийшла у 1968 р. [107], перевидавалася у багатьох країнах, а її чергова поява була історіографічною подією. Наукова спадщина вченого, його роль і місце у західній політологічній думці заслуговували системного дослідження. Однак, як свідчить аналіз наукової літератури, ми не маємо жодної дисертаційної роботи, біографічної праці, навіть історіографічної статті про його особистий внесок у науку.

Кваліфікаційне дослідження вимагає дотримання певної традиції і процедури аналізу історіографічних джерел. Ми встановили факт відсутності дисертаційних праць про науковий доробок Конквеста, а тому маємо усі підстави використовувати термін *«уперше»*. Його внесок відзначено у підрозділі колективної монографії Інституту історії України НАН України 2003 р., автором якого є Ф. Сисин, котрий виокремив монографію «Жнива скорботи» [55, с. 153]. У монографії В. Гудзя 2019 р. зазначено наявність «тоталітарної концепції голоду» у працях Конквеста [63, с. 389]. Доволі абстрактне визначення методологічного підходу американського ученого щодо висвітлення терору-голодом.

Концептуально монографії Конквеста опираються на постулати «тоталітарної моделі» висвітлення радянської політичної системи, але сам

учений прискіпливо відносився до неї, хоч і не заперечував своєї прихильності. Він не цурався порад і дякував за об'єктивну наукову критику колегам, тобто проводив попереднє «обговорення» концепції майбутньої праці. У передмові до книги «Великий терор» її автор подякував західним ученим Т. Шамуслі, С. Бялеру, С. Коену, Г. Дінерштейну, Г. Струве, А. Далліну, Л. Лабедзу, Д. Еріксону, Д. Шапіро «за плідні, справді неоціненні дискусії і критику», «за цінні зауваження чи інформацію», які багато чим мені допомогли» [134, с. 22]. Дякуючи редактору Пітеру Рітнеру, який «прибрав із рукопису чимало матеріалу, цікавого лише для мене, але навряд чи доречного для цієї теми», Конквест засвідчує колегіальну співучасть відомих західних учених у формуванні окремих структурних складових його праці. Вони були першими критиками та експертами, але у вигляді дружніх порад, надання «зауважень» і пошукової інформації. Праці деяких «радників» (С. Коена, Д. Шапіро, Д. Бялера) він цитує на сторінках згаданої монографії, а Д. Еріксона, Г. Дінерштейна і Г. Струве у праці «Жнива скорботи». У передмові до англomовного видання учений висловив вдячність історику Д. Мейсу «за співпрацю і значний доробок у дослідженні та детальному обговоренні рукопису» [110, с. 1]. До «головних спонсорів» належали О. Пріцак, І. Шевченко, А. Улам. Отже, названі західні учені були першими рецензентами праць Конквеста, які поділяли його концептуальні підходи, а також висловлювали свої критичні зауваження. Деякі раніше від Конквеста почали досліджувати причини і наслідки Голодомору. Наприклад, Д. Далрімпл писав про «радянський голод» у 1932–1934 рр., статті якого, на нашу думку, були і лишаються одними з найкращих у західній історіографії [64; 65].

Дисертаційний і монографічний «голод» в історіографії 60–70-х рр. ХХ ст., тобто відсутність системного аналізу тлумачень, теорій, концепцій у працях Конквеста, зумовлений кількома обставинами. По-перше, особливостями історіографічного процесу на Заході, процедурою набуття наукового ступеня, форматом дисертаційних праць, їхнім змістом та

оформленням, а з іншого боку специфікою наукової проблематики і ідейно-теоретичними підходами західної політології, авторитетним представником якої був Конквест. Учений освоював тему великими історіографічними формами, тобто монографіями, а статті видавав значно рідше. Серед «класичних» західних істориків, які займалися фундаментальними дослідженнями минулого Європи, існувало відносно упереджене ставлення до радянологів і політологів. Вони не реагували на вихід праць ідеологічного спрямування, тому що не вважали їх суто історичними. Певною мірою це позначилося на «історіографічному голоді», послабленні уваги стосовно праць самого Конквеста. Він писав про особливості міжнародної зовнішньої політики [111], які не викликали наукової дискусії.

У 60–70-х рр. ХХ ст. Конквест авторитетно представляв західну історіографію, створював її джерела, але не став об'єктом її експертного зацікавлення. Українська діаспорна історіографія Голодомору і сталінського політичного терору «варилася» у власному інтелектуальному соку, концептуально визріла щодо їх політичного і меморіального тлумачення. Для неї Голодомор був геноцидом українського народу [203], але українська громада шукала адекватного західного ученого, який зголосився б писати книгу про «Великий голод». Таким ученим виявився американець Конквест [211], розпочавши свою канонізацію, а не очікувану історіографічну критику з боку діаспори. Ми не знаходимо її в аналітичних спогадах Д. Мейса, який спільно з Конквестом працював у Гарвардському університеті над науковим проєктом з історії Голодомору. Джеймс Мейс лише зазначив, що йому запропонували «бути дослідником, але писати буде Роберт Конквест» [191, с. 57]. Дивна історіографічна колізія співучасті між консультантом-дослідником і автором тексту.

Перша половина 80-х рр. минулого століття супроводжувалася інформаційним забезпеченням підготовки Конквестом книги про голод. Статті у газетах української діаспори мали меморіальну, а не академічну складову. Їх писали громадські діячі, тому годі сперечатися про їх

історіографічний рівень. Публікації Мейса були у газетах «Українські вісті» [187], «Гомін України» [188], «Народна Воля» у квітні-червні 1984 р. [189]. Монографія Д. Мейса, яка була його дисертаційною роботою з історії українського націонал-комунізму 1918-1933 рр., вийшла у 1983 р. [165]. Отже, він міг бути потенційним опонентом Конквеста, а виявився консультантом без авторських прав. Мейс опублікував тоді статтю про діяльність Комітетів Незаможних Селян в Україні [166], тобто добре знав соціально-політичну ситуацію в Україні 20–30-х рр. ХХ ст. Гарвардський проєкт мав меморіально-політичну і академічну складові, а його висвітлення у пресі не дуже переймалося історіографічними тонкощами, особливо в контексті термінології. 6 травня 1984 р. газета «Церква і життя» опублікувала статтю за підписом Р. Конквеста, але учений ніколи не ототожнював Голодомор і Голокост [144].

Творчий тандем Мейса і Конквеста справді проходив межею, яку окреслив Мейс: його консультативно-допоміжна робота зі збору окремих матеріалів, а з іншого – авторство Конквеста у написанні тексту монографії. Вони були учасниками наукових дискусій, представляючи власні думки та оцінки. У 1984 р. обидва брали участь у дискусії стосовно причин, обставин та наслідків «штучного голоду» [238]. Розпочав обмін думками Конквест, акцентуючи увагу на «сучасному рівні знань» про голод, на необхідності послідовного викладу подій. Його вирази «Джим Мейс слушно зауважив», «доктор Далрімпл підкреслює», «Михайло Новак зазначив» свідчать про термінологічну обізнаність модератора і дотримання стандартної історіографічної традиції обговорення наукових проблем. Одночасно відбувалася експертиза думок, оцінок, фактів самого Конквеста.

Життєвий шлях американського ученого був довгим і супроводжувався друком його книг з щільною інтенсивністю, але не мав подібної історіографічної рефлексії з боку колег. Ніхто не переймався системним аналізом його праць, а їхня критика нагадувала прискіпливий пошук недоліків. У 1986 р. Р. Турстон прорецензував книгу «Великий терор» і

висловив кілька зауважень стосовно висвітлення Конквестом сталінського політичного терору, його впливу на свідомість людей, прояв страху, його передчуття окремими соціальними групами під час арешту [240]. Конквест, дотримуючись академічної толерантності, коректно відповів своєму опоненту [18].

У 1987 р. вийшов збірник наукових статей про радянську національну політику, науковим редактором якого був Конквест, а авторами – Д. Шапіро, Г. Шрьодер, Р. Шпорлюк [237]. Історіографічну оцінку згаданого збірника статей подав відомий німецький учений А. Каппелер [122]. Запрошення Конквеста у ролі інтелектуального модератора засвідчує його наукове визнання серед відомих західних учених. У тому ж році він опублікував статтю у тематичному збірнику про радянську історію, її тлумачення в історіографії Заходу. Вона стосувалася теоретично-методологічних питань, які з'ясувала група так званих соціальних істориків-ревізіоністів молодшого покоління. Учений радив усім історикам приділяти більше уваги критичним роздумам. Якщо дослідник, на переконання Конквеста, не буде визнавати власних помилок, то ніякий конкретний метод пізнання не наблизить його до істини [239]. Тлумачення будь-якого історика є суб'єктивним, тому він не може претендувати на абсолютну істину. Так вважав американський учений, який довіряв фактам і їх всебічному висвітленню.

Історіографічні рефлексії західних дослідників з'явилися після виходу «Жнив скорботи». Публічне обговорення монографії Конквеста означало її колективне рецензування, яке розпочалося одразу після завершення її написання у 1985 р. Часопис «Український голос» поцікавився загальною кількістю жертв голоду, яку називав автор книги [262]. Вона не мала історіографічних ознак, як і решта статей у пресі української діаспори [72]. Науково-аналітичним оглядом книги Конквеста була стаття В. Бровкіна в авторитетному журналі «Harvard Ukrainian Studies» [17]. Автор рецензії визнав книгу американського ученого «монументальним виданням», яке

складно оцінити у «контексті сучасної історіографії». У монографії, вважав він, системно проаналізовано не лише причини і наслідки голоду, а також політичні і соціально-економічні відносини в СРСР. Дослідник чи не першим намагався вказати на теоретично-методологічний підхід Конквеста: поєднання державної політики, її намірів з конкретною реалізацією у районах та селах України. Такий підхід, на думку В. Бровкіна, дозволив Конквесту показати широку панораму «самих трагічних подій в історії ХХ ст.». Рецензент, який перечитав близько 40 відгуків західної преси на книгу відомого американського ученого, дійшов висновку: більшість визнала «цю книгу видатним досягненням». Уперше приязний опонент детально виклав зміст книги, згадував тлумачення геноциду, кількість жертв (5 млн. в Україні). Фактично В. Бровкін є історіографом-адвокатом, який полемізує з опонентами Конквеста (Д. Гетті, Г. Уїтні). Вони не погоджувалися з Конквестом стосовно геноцидної складової «великого голоду» в Україні, а також піддали сумніву джерельну основу дослідження. Критиками були Ш. Фіцпатрік і Л. Віола, але їхні оцінки не підтримував британський історик Алекс Нове, який погодився з Конквестом стосовно особистої причетності Сталіна до організації Голодомору і числа втрат.

Монографія «Жнива скорботи» співпала і водночас активізувала дискусію між представниками «ревізійністської школи» і прихильниками тоталітарної моделі». До першої належали Шейла Фіцпатрік (ідейний засновник), Уільям Чейз, Арчі Гетті, Габор Ріттершпурн, Роберта Меннінг, Лін Віола, які мали досвід наукової діяльності і критичне мислення. Теоретиками тоталітаризму виявилися Р.Конквест, Стівен Коен, Алекс Нове та інші. Модель тоталітаризму у висвітленні радянської політичної системи мала свою історіографію і методологічну традицію. Старше покоління класичних ревізійністів з'явилося ще у 50-х рр. ХХ ст., яскравими його представниками були Д. Решетар [212; 213], Д. Армстронг [3; 4; 5]. Вони раніше Конквеста розпочали вивчати українське національне питання, діяльність радянських органів влади в Україні.

Наукова дискусія середини 80-х рр. минулого століття між старшим поколінням радянологів і молодими ревізіоністами на чолі з Ш. Фіцпатрік стосувалася методологічних принципів вивчення і тлумачення сталінського тоталітарного режиму, соціально-політичних відносин в СРСР, особливо у 20–30-х рр. ХХ ст. Між ними не існувало світоглядних протиріч, адже усі вони представляли західну політологічну науку та її базові основи. В історіографічному сенсі «випади» молодих ревізіоністів виявилися сміливою спробою концептуальної ревізії пануючої моделі тоталітаризму. Для нашого дисертаційного дослідження зазначена дискусія є принципово важливою, тому що вона торкнулася теоретично-методологічних засад усіх праць Конквеста. На теорії тоталітаризму побудована концептуальна конструкція його базових монографій.

Дискусію започаткувала Ш. Фіцпатрік на третьому міжнародному конгресі слов'янських студій у Вашингтоні 2 грудня 1985 р. Нове тлумачення витоків «холодної війни», на її думку, зумовило «радянологів переглянути тоталітарну модель, яка нині піддана критиці за притаманну політичну упередженість, а також за невідповідність сучасній радянській дійсності» [248]. Дослідниця пригадала також конференцію 1975 р. у Белладжо, організовану Р. Такером, на якій перевагу віддали поняттю «сталінізм», а не «тоталітаризм». Категоричність її оціночних суджень засвідчує намір системного спростування концептуальної спроможності «тоталітарної моделі» пояснити соціально-політичні процеси і явища в СРСР. Ш. Фіцпатрік вважала, що «тоталітарна модель раніше була загальноприйнятою думкою. а тепер, мені здається, загальноприйнятою ціллю» [246]. Зазначена модель, на переконання Ш. Фіцпатрік, була «вороже упередженою» щодо вивчення радянського суспільства. Незважаючи на те, що «нове покоління учених інколи сприймає як даність тоталітарну модель», дослідниця наполегливо підкреслювала її «помилковість і шкідливість» [246, с. 409]. Вона не заперечувала повністю пізнавальні можливості «моделі тоталітаризму», яка, в окремих випадках, «пояснювала дуже добре»

особливості політичних процесів в СРСР. Доволі категорична позиція, яка нівелювала функціонування концептуальних основ не просто «моделі тоталітаризму», а певною мірою і наукової спадщини кількох поколінь так званих радянологів.

Аргументація Ш. Фіцпатрік і протиставлення «іншим» власного теоретичного кредо не була надто переконливою. Радянська історія для неї – це не лише жертви тоталітарного більшовицького режиму, але й культурна революція, соціальна і трудова активність народу, діяльність громадських організацій. Акцент на соціальних відносинах, свідоме відмежування від «чистої» політики надавали їй концепції ознак нової соціальної історії. Принаймні вона цього не заперечувала. Критика «тоталітарної теорії» сприймалося на Заході як виклик старшому поколінню від учених молодшої генерації. Визнання теорії тоталітаризму політично упередженою і помилковою стосувалося методологічної конструкції усіх праць Конквеста, а також його колег.

Дискусія мала ознаки наукової експертизи фактологічних пріоритетів і методологічних основ наукового доробку Конквеста. Учений відгукнувся на випад Ш. Фіцпатрік толерантною, але аргументованою відповіддю. Він підтримав думку його прихильників стосовно того, що масовий терор був специфічним соціальним явищем, зумовлений політично-ідеологічними факторами, який торкнувся мільйонів людей [119]. Велика депресія у США 1929–1933 рр., на переконання Конквеста, була меншою соціальною проблемою, ніж сталінський терор з його трагічними наслідками для суспільства. Для Конквеста терор в СРСР виявився політичним індикатором соціальних катаклізмів, зумовлених ним. Прихильники теорії тоталітаризму не займалися політизацією соціальних відносин, позаяк останні зазнали системних утисків від тоталітарного режиму. Виважений і стриманий у дискусіях, Конквест не приховував цього разу свого обурення позицією «ревізіоністів». Вони, на його думку, здатні заперечувати усе, що видається «антисталінським», не визнавати очевидного: наявності сталінської системи

«політичного терору з стовідсотковою ефективністю» [119, с. 389]. Ідеалізація сталінського режиму «ревізіоністами» сприймалася ним негативно, яка спотворювала трагічну історію жахливо за наслідками терору.

Публічна дискусія між старшим і молодшим поколінням західних істориків та політологів, матеріали якої подав часопис «The Russian Review», набула процедурних ознак захисту Конквестом власних наукових здобутків. У нього були прихильники і принципово налаштовані опоненти. На сторінках американського наукового видання відбувався обмін думками. Джеррі Хонч не знайшов достатніх аргументів для спростування «тоталітарної моделі», особливо у протиставленні їй «конфліктної школи» з обґрунтуванням постулатів «соціальної мобільності» і «культурної революції» [252]. Професор Пітсбурзького університету Уільям Чейз, який вивчав соціальні відносини в Росії 1918–1929 рр., не ототожнював так званий «ревізіонізм» з класичною соціальною історією, але подякував Ш. Фіцпатрік за активізацію у перегляді «нашого розуміння міжвоєнної радянської історії» [261]. Вона, як зазначав учений, спонукала дослідників, у тому числі і прихильників теорії тоталітаризму, до уважного погляду на соціальні питання в СРСР 30-х рр. ХХ ст. Він назвав групу учених, які поділяли позицію Ш. Фіцпатрік, «історики-ревізіоністи» (revisionist-historians), а також закликав учених «чітко відокремити політичну історію від історії соціальної». Водночас, розмірковуючи над аргументами сторін, не погодився з Ш. Фіцпатрік стосовно персонального представництва «когорти» молодого покоління істориків-ревізіоністів: Арч Гетті, Роберта Меннінг, Габор Ріттершпорн, які досліджували політичну історію, а не соціальну. Можна погодитися з думкою Чейза про те, що культурна революція, система освіти і так звана соціальна активність (аргументи Фіцпатрік) були складовою частиною політично-ідеологічних процесів в СРСР.

Ми зосереджуємо увагу на перебігові дискусії не випадково. Вона не є формальною ознакою історіографії досліджуваної нами проблеми, адже стосується базових і дуже принципових положень наукового доробку

Конквеста. Подібним чином його ніхто не критикував упродовж 20-ти років від виходу «Великого терору». Відомий дослідник сталінського режиму Арч Гетті і толерантний опонент праць Конквеста позитивно оцінив «провокаційне есе» Фіцпатрік, яким вона сколихнула історіографію сталінізму [41]. Однак, як професійний історик, він не погодився з нею стосовно сталінського режиму – «ініціатора соціальних змін». На його думку, справжні соціальні історики не повинні нехтувати причетністю держави, а з іншого боку не ігнорувати «достовірної картини суспільства». Заклик Ш. Фіцпатрік «розробити реальну соціально-історичну перспективу сталінського періоду» видалися сумнівними і відомому американському досліднику соціально-політичних подій і явищ в Україні Хіроакі Куромія. Дослідник соціальної історії на Донбасі, політичних репресій підтримав С. Коена і Конквеста стосовно того, що терор посідає центральне місце в історіографії та історії сталінізму [124].

Обмін думками і аргументами відбувався довкола концептуальної «моделі тоталітаризму», але без інтенсивного цитування праць Конквеста, який був одним із її теоретиків, але не засновником. Суперечки стосувалися теоретичних підходів до оцінки сталінської епохи, а не персонально позиції ученого. Прихильники «теорії тоталітаризму», до яких належав і С. Коен, який був і консультантом з підготовки «Жнив скорботи», не заперечував необхідності дослідження соціальної проблематики [87]. Досвідчений учений і знавець політичної історії СРСР назвав погляди Ш. Фіцпатрік та її однодумців «маніфестом нової когорти», а проби «переглянути загальноприйняті інтерпретації сталінізму» визнав надто амбітними. Кинути виклик представникам «моделі тоталітаризму», звинуватити їх в «однобокості і спрощенні» відносин між державою і суспільством він вважав сміливим, але помилковим кроком. Запропоновані Ш. Фіцпатрік і «когортою» погляди, на переконання С. Коена, не були їх «новим досягненням». Спроби ревізії постулатів «тоталітарної теорії» спостерігалися у 60-х рр. ХХ ст. Позиція Ш. Фіцпатрік, як зазначав учений, не мала

«наукових попередників» та інтелектуальної традиції, тому і не існує відповідної наукової школи. Остання має опиратися на єдину теорію, виховувати учнів упродовж десятиліть наполегливої праці, здобути визнання через рецензування монографій. С. Коен згадав працю Конквеста, підтримав його тлумачення сталінського терору, який був для Сталіна засобом «соціального і політичного виховання». Його не можна абсолютизувати, але й ігнорувати також, виривати з політичного контексту.

Радянська держава не просто втручалася у соціальні процеси, а цілком підпорядкувала і контролювала їх. Відомий учений А. Нове, який позитивно відгукувався на праці Конквеста, вважав Сталіна причетним до розправи над селянами України та Кубані [196]. Політика розкуркулення, примусова колективізація і терор відбувалися за рішенням органів державної влади. Сталін, як слушно зауважував А. Нове, особисто втручався в історіографію, літературу, мистецтво, філософію, перетворюючи їх на «інструмент деспотії» і правління. Мільйони жертв Голодомору 1933 р. – жахлива соціальна ситуація, яку особисто створили Сталін, Молотов. Терор вплинув на життя і поведінку великих соціальних груп суспільства, які не потрапили до таборів ГУЛАГу. А. Нове, аналізуючи це, визнав дивною позицію «істориків-ревізіоністів», які намагалися «змусити нас повірити, що терор торкнувся лише невеликої частини суспільства» [196, с. 417]. Критика, на думку А. Нове, має бути самокритичною.

Історіографічні спроби перегляду концептуальних підвалин «теорії тоталітаризму» існували і раніше. Відомий дослідник сталінізму Роберт Такер згадав конференцію 1975 р. «Сталінізм і комуністична політична культура», учасники якої загалом не заперечували тоталітарної моделі. Він вважав радянську історію специфічною, яку марно ототожнювати з глобальною. Учений висловив власне бачення практикуючого сталінізму: радикальне поєднання «російського націонал-більшовизму» із домішками «більшовицького революціонізму у його сталінському розумінні» з «великоруським шовінізмом» [243]. Ситуативний «ревізіонізм» з боку «нової

когорти» на чолі з Ш. Фіцпатрік мав, на переконання Такера, два конкретних підходи: оцінку і перегляд старих концепцій, прагнення здолати колективного опонента – архаїчну «ортодоксію». Однак, як показала дискусія, «ревізіоністам» не вистачило аргументованих доказів теоретичної неспроможності «моделі тоталітаризму».

Концептуально Ш. Фіцпатрік аналізує соціально-політичні процеси «знизу», тобто від народу і соціально-професійних груп суспільства, а не «зверху». Вона надавала перевагу умоглядним формам соціальної активності «знизу», а не діям «революції згори». Це був абстрактний підхід до реальної історії.

Прихильницею «нової школи молодих ревізіоністів» вважала себе Лінн Віола, але стосовно тлумачення соціальних відносин в СРСР 30-х рр. минулого століття мала власну думку [32]. Її колега Роберта Меннінг також належала до «істориків-ревізіоністів», але не вважала себе дослідницею, яка прагнула «реабілітувати ленінізм, а інколи навіть сталінізм» [167]. На її думку, Ш. Фіцпатрік запропонувала нове бачення, яке відрізнялося від «радянологів старшого покоління», у яких переважала інтерпретаційна фабула «тоталітарної моделі».

Амбітна позиція Ш. Фіцпатрік претендувала на «утвердження окремої ідентичності» і «критику попередньої радянологічної стурбованості політикою та ідеологією» [248]. Вона вважала, що тоталітарна модель призвела до переваги політики над соціальною історією, яка опинилася на задвірках науки. Не претендуючи на статус наукової школи, тобто власного наукового напрямку з «когортою» прихильників, Меннінг визнає за старими ревізіоністами періоду «холодної війни» наявність тоталітарної школи (the totalitarian school's) [167]. Її особливістю було те, що представники цього напрямку намагалися «реабілітувати» ленінізм і бухаринізм шляхом протиставлення агресивному «сталінізму».

Отже, підсумовуючи обставини дискусії між старшим і молодшим поколіннями західних істориків, тобто між прихильниками «тоталітарної

моделі» і так званими «ревізіоністами», зазначимо непохитність теоретичних засад першої. Методологічні підходи Конквеста виявилися науково виваженими, захищеними не лише ним самим, але й колегами в історіографічній дискусії з «істориками-ревізіоністами». Статті його колег і опонентів можна вважати історіографічними, якщо дотримуватися формальних вимог дисертаційного дослідження.

Авторитет американського ученого у 80-х рр. ХХ ст. був його охоронною грамотою, а високий теоретичний рівень праць Конквеста не викликав сумніву серед провідних істориків та політологів Заходу. У 1989 р. він опублікував книгу про обставини вбивства С. М. Кірова [103], підтвердивши у такий спосіб свою наукову відданість обраному дискурсу. Рецензії на неї з'явилися на сторінках німецького журналу «Osteuropa», автори яких визнали Конквеста «одним з найвідоміших і поважніших дослідників сталінізму» [79]. На їхню думку, «ця тоненька книга» нічого нового не додала про обставини вбивства Кірова, але довела особисту причетність Сталіна. Характерно, що західні дослідники радянської політичної історії, аналізуючи праці Конквеста, визнають за ним статус головного фахівця з проблем сталінізму. На переконання відомого італійського історика Андреа Граціозі, який цитував монографію Конквеста «Жнива скорботи», «історіографія випадків голоду в СРСР 1920-х – 1940-х рр. і Голодомору починається із цієї книжки» [61]. Відома американська дослідниця Голодомору і ГУЛАГу Енн Еплбаум назвала книгу Конквеста «першим історичним дослідженням» [2]. Кожне перевидання праць Конквеста іншими мовами вносило певні корективи, які впливали на історіографічне джерело. У 1988 р. книга «The Harvest of Sorrow» була перевидана німецькою мовою, але з титульною назвою «Врожай смерті», яка не зовсім відповідала оригіналу. Історіографічні і меморіальні терміни «Голодомор» і «Голокост» не мають історичної і синонімічної тотожності. На цю обставину вже звертали увагу окремі західні

дослідники [10; 11]. Конквест не використовував поняття «Голокост» для тлумачення причин, обставин та наслідків Голодомору.

Наприкінці 80-х рр. ХХ ст. науковий доробок Конквеста потрапив у поле зору радянської історіографії. Його вважали яскравим представником західної радянології і буржуазної історіографії. Російсько-радянський історик В.П.Данілов побачив у працях Конквеста спробу довести наявність «антиукраїнського геноциду», щоб задовольнити «політичні потреби антикомунізму» [71]. Він визнав наявність національних пріоритетів у Конквеста стосовно тлумачення Голодомору, які викликали роздратування у багатьох західних, не кажучи про радянських істориків. Наприклад, австралійський дослідник соціально-економічних відносин в СРСР Стівен Уїткрофт апелював до Конквеста стосовно «слабкої» джерельної бази його дослідження, особливо для встановлення кількості в'язнів сталінських таборів смерті. Між ними тривала наукова дискусія, яка розпочалася у 1982 р. Конквест вважав перепис населення 1939 р. фальшивим, тому довіряв перепису населення 1937 р. Обмін думками обох авторитетних учених було опубліковано на сторінках журналу «Slavic Review» [199]. Конквест не ігнорував радянських статистичних джерел та архівних документів, але не мав до них фізичного доступу, був уважним до мемуарів та інших джерел інформації.

Історіографічні рефлексії західних дослідників стосовно праць Конквеста мали поверхневий огляд, крім кількох рецензій, дискусії 1986–1987 рр., критичних зауважень С. Уїткрофта. Його опоненти демонстрували своє категоричне заперечення окремих тлумачень Конквеста, але без занурення у зміст його книг, концептуальних основ. Американський учений інколи відповідав, викликав кривдників на інтелектуальний ринг, влаштовував з ними публічний диспут на сторінках наукових журналів. Він видавав книгу за книгою, ніби запрошував опонентів до конкретного діалогу. У 1991 р., дотримуючись «тоталітарної моделі» висвітлення сталінського режиму, учений опублікував монографію про Сталіна – руйнівника

народів [104]. Для Конквеста особиста участь Сталіна в організації політичного терору та штучного голоду в Україні – доконаний факт. А його черговий опонент Марк Таугер заперечував використання терміну «штучний голод», доводячи збіг соціально-економічних та особливо природних факторів [233]. Конквест відреагував на упереджені тлумачення Таугера, особливо щодо кількості жертв Голодомору та обсягу вилученого у селян хліба [157]. Дискусія між ними тривала до 1994 р. Вона не виходила за академічні межі обміну думками та аргументами. Таугер не визнавав інтерпретації причин і наслідків голоду Конквестом [158], а останній вважав хибними тлумачення опонента стосовно невисокої інтенсивності смерті в Україні і на Кубані [160]. Таугер залишався на власних світоглядних позиціях, тяжів до лівої ідеології, наполягав на природно-кліматичних причинах голоду.

Історіографічні джерела, які стосуються постаті Конквеста та його наукового доробку, вирізнялися ситуативною критикою окремих фактів. Не всі його опоненти були класичними істориками і фахівцями з проблем сталінізму. Виняток становив Арчі Гетті, який системно вивчав сталінські репресії, мав власну наукову позицію та користувався авторитетом серед західних дослідників. У 1993 р. учений згадав про книгу Конквеста, яка стосувалася Сталіна – руйнівника народів. Він вважав цю монографію «оглядовою біографією» з поверховим висвітленням раннього дитинства і психічних травм Сталіна, «організатора терору» у 30-х рр. та розважливого царя у 40–50-х рр. минулого століття [16]. Водночас учений вважав книгу Конквеста однією з найкращих популярних біографій Сталіна, стилістично витонченою і прискіпливою до викладу історичних фактів. Однак, як і Таугер, він піддав сумніву тлумачення голоду геноцидом. Гетті працював у московських архівах, читав лекції російським студентам, належав до когорти західних дослідників сталінського терору. У 2000-х роках, коли Конквест замислився над власними мемуарами, Гетті опублікував три книги поспіль у співавторстві з О. Наумовим: про масштаби терору у 30-х рр. XX ст. [41; 43],

про ежовщину [44], практикуючий сталінізм [42]. Усі вони написані у ревізіоністському стилі «нової когорти», але без заперечення трагічних наслідків сталінського політичного терору.

Для західних істориків і політологів постать Конквеста знакова, а його внесок в історіографію досліджуваних ним проблем є загально визнаним. Він був безумовним інтелектуальним авторитетом. Усі, хто вивчав його праці, навіть критики, висловлювали повагу і визнання. Не став винятком і німецький історик Йорг Баберовські. Його монографія «Червоний терор. Історія сталінізму» концептуально дублює теоретичну модель Конквеста, але написана на нових архівних документах [12]. Сталінський терор, на його думку, прояв комуністичного панування, але не кожна форма комуністичного режиму була терористичною. Учений спростував думку «істориків-ревізіоністів» стосовно соціальної активності «знизу» і тезу про відсутність тотального впливу на суспільство. Наукова позиція німецького історика виглядала значно радикальніше, ніж Конквеста. Назви розділів його книги «Спалена земля» підтверджують авторське бачення проблеми: «Влада і насилля», «Масовий терор», «Війна проти селян», «Диктатура без пролетаріату» [10]. Праці Баберовські фактографічно і теоретично доповнюють науковий доробок Конквеста, підтверджують правильність його методологічного методу висвітлення радянської політичної системи. Вони спростовують скептичні оцінки функціонально-пізнавальної здатності «тоталітарної моделі», яку використовував американський учений. Згаданий скептицизм мав місце у монографії Д. Кіна і А. Літвіна, які вважали, що з розпадом СРСР позиції радянологів втратили «наукову респектабельність», яка і без того «не сприймалася серйозно в академічному світі» [125]. Це був дещо категоричний висновок, враховуючи інтелектуальний потенціал і реальні здобутки кількох поколінь західних політологів, істориків.

Зазначена теза про неприйняття праць радянологів в «академічному світі» є суперечливою та концептуально нігілістичною по відношенню до праць Конквеста і прихильників теорії тоталітаризму. Вона співзвучна з

критичними випадками групи «істориків-ревізіоністів», яку уособлювала Ш. Фіцпатрік. Розпад СРСР, на нашу думку, лише підтвердив теоретичну прозорливість радянологів, які доводили неминучість функціонального колапсу партійно-радянської системи. Зник об'єкт дослідження, відтак і науковий напрям західної політології, складовою частиною якої була класична радянологія. Конквест не заперечував його особистої причетності до цієї наукової школи, представниками якої були провідні вчені Заходу. У нашому глобальному світі зникло ідеологічне протистояння капіталістичної і соціалістичної систем, але натомість постало цивілізаційне змагання між демократичними і тоталітарно-авторитарними системами. Історіографічний огляд наукової західної літератури, яка дотична до обраної нами теми дисертаційного дослідження, доводить об'єктивну зумовленість концептуальної парадигми усіх праць Конквеста. Вона витримала випробування часом і академічною практикою.

Сучасна українська історіографія сталінізму має десятки дисертацій і монографій, але у них не виявилось належного місця для аналізу наукової спадщини провідного дослідника сталінського політичного терору Конквеста. Його цитують, але фрагментарно, без належного аналізу фактографічних та концептуальних пріоритетів ученого. Для багатьох він залишався «радянологом». На початку 90-х рр. минулого століття, коли СРСР доживав останні дні свого існування, Конквест потрапив в поле зору українських істориків. Історик С. В. Кульчицький, аналізуючи демографічні втрати від Голодомору, вважав підрахунки американського ученого такими, що «ґрунтуються на припущенні». Він додав: «Як бачимо, припущень так багато, що оцінка Р. Конквеста наукового значення не має» [56, с. 66–85]. В. Л. Савельєв у своїй статті закликав до «переходу від конфронтації до діалогу», заперечуючи тезу Конквеста про геноцидну складову голоду 1932–1933 рр. [56, с. 85]. Поняття «терор голодом», «штучний голод», якими користувався учений з США, також вважалися сумнівними. Однак, попри

згадану критику, вони були першими історіографічними рефлексіями в Україні стосовно його наукового доробку.

Наприкінці 80-х – початку 90-х рр. минулого століття методологічної кризи, яку Джон Кіп адресував західній політології, потрапила радянська історіографія. Критикуючи праці Конквеста, радянська історична наука обмежувалася виявленими недоліками: слабка джерельна база, відсутність архівних документів, політична упередженість автора. А з іншого боку спостерігався історіографічний тандем колишніх «фальсифікаторів» та радянських істориків. Концептуально і фактично «тоталітарна модель», враховуючи кількість публікацій з питань політичних репресій, здобула перемогу, довівши свою інтелектуальну спроможність.

За роки незалежності українська історіографія позбулася марксистської методології висвітлення історичних подій та явищ. Науковий внесок Конквеста удостоєний державних нагород України – ордена Ярослава Мудрого 5-го ступеня [38, с. 26]. У 2013 р. професор С. Кульчицький «солідаризувався з висновками Конквеста», а також визнав за американцем авторство терміну «терор голодом» [150, с. 8, 137, 152, 169]. Він згадав про критику окремих суджень Конквеста німецьким істориком Ш. Мерлем, про заочну дискусію з М. Таугером, а також повністю процитував «Реєстр смерті» з книги «Жнива скорботи» [149, с. 314, 355, 395, 409]. Про Конквеста згадує В. І. Сергійчук в одній із монографій [223, с. 328].

В українській історіографії Голодомору та політичних репресій, якщо простежити оцінки особистого внеску Конквеста, відбулася діаметрально протилежна трансформація: з фальсифікатора радянської історії учений перетворився на інтелектуального авторитета, канонізованого у меморіальному сегменті. У колективній монографії Інституту історії України НАН України про причини і наслідки Голодомору, яка вийшла у 2003 р., зазначено, що Конквест «розглядав голодомор в Україні в широкому контексті радянської політики щодо селянства й сільського господарства», який визнав «загальну кількість померлих в Україні у 5 млн.», а також те, що

«голод в Україні потрібно вважати геноцидом» [55, с.155]. Отже, еволюційним шляхом, переглядаючи оцінки і судження, українська історіографія сприйняла концептуальні основи і тлумачення Конквеста.

Західна науково-історична думка, яка мало уваги приділяла історії України, розглядала її у контексті теорії і практики сталінізму. Конквест мав максимальну підтримку західних учених, починаючи від книги «Великий терор», але були і критики. У 1990 р. німецький історик Ш. Мерль видав монографію про становище селян у роки сталінського диктатури, про наслідки колективізації, хлібозаготівлі, але не бачив у діях Сталіна наміру знищити селян [171]. Ш. Мерль – прихильник концепції «загальносоюзного голоду», тому він не поділяє думки Конквеста і Мейса про геноцид українців [192]. Конквест відповів на статтю Ш. Мерля, надіславши до редакції московського журналу листа. Він вважав випад німецького колеги «дивним спотворенням його «Жнив скорботи», а намагання Сталіна знищити українців, на його думку, «виглядає беззаперечно» [142]. У 2016 р., після смерті Конквеста, вийшла стаття Ш. Мерля, у якій він визнав загальну кількість померлих від голоду – понад 6 млн осіб [175].

Інтерпретація Конквестом геноцидної складової Голодомору є найбільш дразливою для окремих західних дослідників. Відомий історик Андреас Каппелер, який давно вивчає причини і наслідки Голодомору, не погоджується з тезою про планування Сталіним акції проти українців, тому вважає, що «проблематично говорити про геноцид українського народу» [122]. Класичним для нього був геноцид євреїв та вірмен. Подібних концептуальних оцінок дотримується і відомий американський історик Тімоті Снайдер, назва монографії якого чимось нагадує останню працю Конквеста [73].

Отже, підсумовуючи історіографічний огляд літератури, зазначимо відсутність дисертаційних і монографічних досліджень наукової біографії Роберта Конквеста. Його праці цитують дослідники сталінських політичних репресій, Голодомору, але фрагментарно, без системного аналізу спадщини

видатного американського ученого. Ніхто з істориків не наважився проаналізувати структуру його праць, зміст, термінологію ученого, фактографічні пріоритети і методологічні основи. Візитною карткою ученого є його дві монографії «Великий терор» і «Жнива скорботи», але у нього понад 20 монографій з історії функціонування радянської політичної системи. Опоненти вченого торкнулися його базових теоретичних основ, тобто «тоталітарної моделі» дослідження сталінського тоталітарного режиму, але у ході дискусії з ними учений захистив її прикладну і концептуальну спроможність. Переважна більшість західних дослідників поділяла наукові висновки Конквеста, його тлумачення, навіть опоненти визнавали його вагомий інтелектуальний внесок у розробку досліджуваної проблематики.

Не всі західні історики поділяють науковий висновок Конквеста про геноцид українців у 1932–1933 рр., а його міжнародне визнання лише підтверджує достовірність історичних висновків ученого. Дискусійним залишається кількість жертв Голодомору, яку окреслив Конквест, але ця проблема є предметом сучасних історично-демографічних студій.

Історіографія з досліджуваної теми лише формується, яка підкреслює суперечливі і недостатньо висвітлені аспекти творчої спадщини ученого. Він не встиг дописати власні мемуари, розставити акценти і підвести підсумки, тому справа за істориками.

1.2. Джерела дисертаційного дослідження.

Науковою класифікацією історичних джерел займається археографія, яка має власну методичку предметного аналізу архівних та опублікованих документів, матеріалів тощо. Дисертаційна робота передбачає конкретний і комплексний вибір джерел для досягнення мети і завдань наукового дослідження. Письмові джерела, до яких належать праці Конквеста, потребують комбінованого поєднання методик джерелознавчого та історіографічного підходів. Їх кількісна оцінка, тобто бібліографічний

перелік і текстологічний контент, засвідчує рівень джерельної бази, відтак і потенційної можливості самого дослідження.

Історіографічний аналіз показав відсутність системного обліку праць ученого, не кажучи про їх бібліографічний огляд. Фактично маємо справу з історіографічними джерелами, адже йтиметься про монографії, наукові статті, збірки статей, мемуарну літературу, авторські листи до редакцій журналів, рецензії, матеріали конференцій і «круглих столів», дискусій. Анованих бібліографічних видань його праць не існує, тому довелося системно переглянути десятки різних західних часописів. Уперше їх кількісний склад згадується у 1993 р., коли Конквест здобув номінацію лектора імені Томас Джефферсона (Президент США, автор Декларації незалежності 1776 р.). В анотації зазначено, що Конквест є автором трьох праць з політичної історії, шести збірників віршів, двох романів, один з яких є науковою фантастикою. Всього – це 15 книг з радянської політичної системи [180]. Для редакції журналу «Вопросы истории», який опублікував окремі розділи книги «Жнива скорботи», американський учений є «відомим своїми багато чисельними працями з історії СРСР» [130]. У рецензії на книгу Конквеста «Сталін: руйнівник народів» його американський колега Арчі Гетті назвав 27 книг з історії, поезії і літературної критики [15]. У некролозі, опублікованому часописом «Slavic Review» у 2016 р., наукову спадщину Конквеста склали 21 монографія з радянської історії і міжнародних відносин, 8 томів віршів, численні есеї, огляди, переклади і коментарі, кілька відредагованих книг антології віршів [82]. Свою останню книгу він написав у 1999 р., яка була перекладена та видана українською мовою у 2003 р. [143]. Учений писав мемуари «Two Muses» («Дві музи»), але смерть 3 серпня 2015 р. не дозволила їх завершити. Частина його книг і статей у періодиці (47 назв) представлена у бібліографічному довіднику з історії Голодомору [59]. Назви книг американського ученого уперше в українській історіографії подала О. М. Веселова у статті до «Енциклопедії історії України» [38].

Питання повного переліку праць Конквеста, вичерпної інформації про них – є прикладною необхідністю кваліфікаційного дослідження. Без цього системний аналіз не є можливим. Відомо, упродовж 60-90-х рр. минулого століття учений написав понад 20 історичних праць, які засвідчують його фактографічні зацікавлення та концептуально-теоретичні підходи. У виборі джерел ми виходили з прагматичних міркувань: наявної у них інформації, а не поліграфічного гатунку чи історіографічного статусу. Автентичні монографії, тобто опубліковані англійською мовою оригінали, є базовими. У перекладах цих праць іншими мовами з'явилося чимало редакційних правок, неприйнятної автору термінології. Статті Конквеста, які становлять бібліографічну рідкість, тому що він не дуже переймався їх написанням, вони розкидані по різних часописах, їх довелося виявляти «фізично», тобто системним переглядом періодичних видань, починаючи з 50-х рр ХХ ст.

Ідеологічні обмеження доступу до літератури західних авторів, яка зберігалася у спецфондах радянських бібліотек, унеможливили їх наукове використання, тому сподіватися на їх цитування було марно. Науковий доробок Конквеста представлений його монографіями, індивідуальними статтями, матеріалами збірників статей, у яких він є і автором, і редактором, рецензіями, листами, автобіографічними нотатками. Архівні документи особового характеру, які «осіли» в архівах міністерства закордонних справ Великої Британії, де він працював на початку 50-х рр. минулого століття, у «відділах кадрів» кількох університетів США, є особливим джерелом. Дозвіл на їх використання мають дати родичі, або адміністрація відповідних установ. Матеріали загального біографічного характеру зустрічаються на сайті Інституту Гувера Стенфордського університету.

Перелік праць ученого є в англійському виданні його останньої монографії, опублікованої у 1999 р. [100]. Вони засвідчують широкий кругозір, глибокий освітній рівень та професійну витонченість випускника Оксфордського університету. Він здобув науковий ступінь магістра, доктора філософії в Інституті вивчення Росії при Колумбійському університеті (Нью-

Йорк, США). У бібліографічній довідці названо 6 поетичних збірок («Між Марсом і Венерою», «Арії з опери про кохання», «Наскоки», «Назустріч», добірка нових і вибраних віршів «Демон Дент»), переклад віршів («Пруські ночі» О. Солженіцина), твори художньої літератури («Світ відмінностей», «Єгиптологія» (з Кінгслі Емісом), різна літературна критика. Загалом 10 творів, які не мають відношення до теми нашого дослідження, але розкривають світоглядні та інтелектуальні обрії ученого, літературно-мистецькі уподобання.

Для нашого дослідження актуальною є друга частина згаданого переліку: 17 книг Конквеста про функціонування радянської політичної системи в СРСР, її вплив на суспільний і духовний розвиток. Хронологічно вони розподіляються таким чином: 5 книг виходили у 60-х рр., ще 5 у 70-х, 6 у 80-х і дві у 90-х рр. ХХ ст. Ось такою була інтенсивність наукової роботи ученого. Серед зазначеного списку не були враховані дві книги про національну політику [102] і агрокультурний розвиток в СРСР [88]. Отже, маємо 20 наукових праць з обраної нами теми дисертаційного дослідження, які разом з 10 художніми творами становлять інтелектуальну монографічну спадщину Конквеста. Поєднання двох жанрових джерел спростовує поширену на Заході, не кажучи про радянську історіографію, тезу про те, що саме на антикомунізмі і антибільшовизмі учений побудував свою наукову кар'єру. У його працях зустрічалися нотки «вибачень» перед класичними істориками, ніби він чимось завинив перед ними.

Радянолог Конквест вивчав ідеологічні, соціально-політичні, структурно-функціональні, номенклатурні основи радянського тоталітарного режиму. Для цього вивчав йому доступні джерела, майстерно і критично використовував їх, поважав мемуарну літературу, стримано ставився до офіційної статистики. Він усвідомлював авторську і професійну відповідальність. У монографії «Великий терор» учений писав: «Автор цих рядків не може приховувати, що має власні погляди на ці етичні та поетичні проблеми; але йому здається, що відкрите декларування їх завжди

змушуватиме історика триматися лише об'єктивності стосовно свідчень, і що чинити навпаки було б помилкою» [134, с. 21]. Морально-етичні рефлексії автора на політичні репресії і терор є загальнолюдськими і зрозумілими, але професійні якості мають домінувати.

Історик Конквест належав до покоління учених, які дотримувалися принципу «чесності стосовно фактів». Встановлення їх достовірності було науковим завданням ученого. У 1990 р. він запропонував редакції «Вопросов истории» кілька розділів своєї монографії, нагадавши їй про «об'єктивність історичного дослідження і думки історика» [136, с. 137]. На світоглядну позицію дослідника, на переконання Конквеста, впливають соціально-економічні фактори, але найбільше «національна приналежність, особливості культури і навіть темперамент історика» [136]. Така самокритика увиразнює відповідального історіографом і прискіпливим до джерел дослідника. Учений не забув про звинувачення його у «політично умотивованій фальсифікації», яке йому навішували радянські історики, але «свідомо замовчували трагічні події» [136]. В інтелектуальному протистоянні з такими вченими перемогу здобув Конквест, адже йому запропонували опублікувати окремі розділи його праць у провідних радянських журналах 1989–1990 рр.: «Новый мир» [138], «Нева» [133], «Київ» [135]. Ще існував СРСР, а праці принципового і системного критика друкували провідні радянські часописи.

Критичне ставлення до джерел, яке декларував Конквест, можна визнати за його методологічний підхід. Кожна його монографія супроводжується історіографічними рефлексіями і поважним ставленням до джерел, враховуючи його редакторські навички і здібності. У 1960 р. він намагався зрозуміти Росію з позиції «здорового глузду» (Common Sense) [89]. До появи у 1968 р. його базової монографії «Великий терор» (The Great Terror) її автор мав у своєму доробку 7 книг, тобто майже щороку виходила нова праця. У 1961 р. він опублікував монографію про владу і політику в СРСР, яка стосувалася владних інститутів «радянських династій» [98]. Учений прагнув започаткувати серію публікацій, застосувати

«загальний метод інтерпретації радянських подій» [98, с. 14]. Основний лейтмотив книги – радянська політика на початку 60-х рр. ХХ ст., її ідеологічні основи, особливості боротьби за владу на вершині «радянської ієрархії». У монографії подано незвичний для радянологів термін «кремлелогія», тобто вивчення владних династій. До них належав М. С. Хрущов і його епоха, яку Конквест датує 1957–1964 роками [101]. Джерело розкриває політичну систему, а не біографію конкретного лідера, вдаючись до історичної ретроспективи. Автор намагався зрозуміти логіку «фракційності» у політичній боротьбі за владу, відмінність і тотожність її з роками сталінської епохи.

Інтенсивність появи праць Конквеста засвідчує його авторську специфіку пізнання минулого великими історіографічними формами. Документальний нарис «Справа Пастернака» додала історико-політологічним студіям ученого культурологічного контексту [97]. Перша половина 60-х рр. ХХ ст. виявилася початком активної наукової діяльності американського дослідника, який присвятив себе вивченню радянської політичної системи.

Прискіпливий текстологічний аналіз праць Конквеста, які становлять основне джерело дисертаційного дослідження, є принципово важливим. Ми оцінюємо їх з прагматичної точки зору, встановлюючи репрезентативність його монографій, статей у контексті поставлених наукових завдань нашого дослідження. Важливо встановити достовірність висвітлених ним подій і явищ, а це можливо лише шляхом комбінованого поєднання історіографічного і джерелознавчого підходів. Для нас не існує основних і другорядних праць, позаяк вони є джерельною базою різної інформаційної наявності. Базовими є оригінальні англійські видання Конквеста, тому що переклади іншими мовами мають певні текстові відмінності, які суперечать авторському задуму. Якщо обрати переклад за основу, то виникає чимало запитань стосовно концептуальних засад, закладених в оригінальних назвах праць.

Монографія Конквеста «Великий терор» витримала перевидань [107], щоразу виходила упродовж 1971–1973 рр. у США та Великобританії [59, с. 142]. Російськомовна версія з'вилася у Ризі 1991 р. [132]. Українське видання «Великого терору», яке вийшло друком у 2009 р. [134], опиралося на англomовну версію оригінальної праці 1973 р. [108]. Фактично кожен переклад підтверджував появу нового історіографічного джерела, інколи з текстом авторської передмови, але без структурних змін і редакційних доповнень. В українському варіанті є три вступних додатки: «Слово до читача» від К. Ющенко, «Від упорядників» за підписом А. Криштальського і оглядово-аналітичний дискурс «Диктатура терору» Є. Сверстюка. Подібні текстові доповнення є своєрідним втручанням в авторські права, але нам невідома реакція самого автора. Фактично постає нове джерело. Назва розділів і підрозділів відповідає оригіналу 1968 р., але у тексті використано термін «голодомор» [134, с. 783]. Конквест у 1968 р. не використовував тоді цього терміну, навіть поняття «терор-голодом». Ключова термінологія має принципове значення.

У 70-х рр. минулого століття монографія «Великий терор» була інтелектуальною візиткою Конквеста на Заході, але не єдиною. Він вивчав ідеологічні витoki становлення радянської політичної системи, тому шукав їх в оцінках і висновках К. Маркса стосовно соціалізму і комунізму [115], ретельно відстежував політичну біографію В. Леніна [96]. Діяльність більшовицького лідера розкривають 14 розділів книги, які охоплюють «громадянську війну», класову боротьбу, голод початку 20-х рр. ХХ ст., червоний терор, інтервенцію. Обидві книги є тематичним продовженням сюжетів монографії «Великий терор», але у концентрованому проблемно-тематичному висвітленні. Одночасно Конквест не забуває теоретичних аспектів зовнішньої політики СРСР і міжнародних відносин [99]. Але проблемно-тематичним пріоритетом його досліджень лишається тоталітарно-терористична природа більшовицького режиму. У 1970 р. він опублікував книгу «Вбивці націй» (The nations Killers) [112], у якій дослідив сталінські

депортації як форму масового терору. У 1978 р., тобто через 10 років після виходу «Великого терору», з'являється монографія Конквеста про трудові сталінські табори на Колімі [95]. Вона мала кілька перевидань, тобто була визнана науковою спільнотою.

Три книги Конквеста («Великий терор», «Вбивці націй» і «Коліма»), як джерела нашого дисертаційного дослідження, розкривають структурно-функціональні основи системи сталінського терору. Дві останні з цього переліку маловідомі дослідникам, тому що вони зосереджуються переважно на бестселерах ученого. Стилiстично вони тотожні, їм притаманні літературно-публіцистичні формулювання назв розділів («На Коліму», «Коло смерті»), але є елементи академічних тлумачень («Соціальний лад Коліми»). Вони належним чином оформлені, а серед використаних джерел є спогади в'язнів сталінських таборів, твори О. Солженіцина, праці історика Р. Медведєва та інших дослідників ГУЛАГу. У монографії відсутні ключові терміни теоретично-методологічної парадигми Конквеста: «терор», «великий терор». Історіографічне джерело передає специфічний мікрокосмос, який мав потворні соціальні форми на Колімі. Майже не згадується Сталін, але є прізвиська табірної керівництва. Це важливе джерело вивчення соціально-психологічних та антропологічних характеристик політичних в'язнів.

Кожна монографія американського ученого є окремим джерелом з власною структурою, але єдиною для них методологією. Усі вони уособлюють інтелектуальну мозаїку, яка функціонально відтворює його системний підхід. Окремими історіографічними формами, якими виступають його книги, автор досліджував загальне, особливе та одиничне. Захоплення класичною фантастикою і літературною критикою зумовлювало нові теоретичні підходи для аналізу радянської політичної системи. У 1984 р. Конквест спільно з Д. Менчином Уайтом опублікував твір із загадковою назвою: «Що робити, коли прийдуть росіяни?» [116]. За змістом – це академічне видання з великою кількістю використаної літератури, джерел, а за формою – футурологічна фантастика з реальним аналізом історичних

подій. Назви розділів відтворюють світоглядні і професійно-теоретичні оцінки і погляди автора: «Перший шок», «Безпосередня небезпека», «В'язниця і трудтабори», «Втеча за кордон», «Опір», «Якість життя». Ключові слова «військова окупація», «окупація Москвою», які використовує Конквест, насторожують своїм сюрреалізмом. Ретроспективний підхід властивий для усіх розділів книги, яка висвітлює політичний дискурс історично можливого «за комуністичної диктатури».

Монографії є суб'єктивним інтелектуальним продуктом будь-якого ученого, а з іншого боку – історіографічним джерелом для об'єктивного з'ясування ментальних, світоглядних, теоретичних і концептуальних підходів кожного дослідника. Конквест видавав свої книги з високою інтенсивністю, заплітаючи інтелектуальним мереживом складну структурно-функціональну проблему – діяльність більшовицького тоталітарного режиму. Кожна його книга досліджувала загальне і особливе, ціле і частину сталінського терору, його цементуючого впливу на суспільство. У 1985 р. вийшла його чергова монографія, яка стосувалася агентів сталінської таємної поліції – НКВД [94]. Зазначене джерело увібрало кілька розділів з попередніх праць ученого, але суттєво доповнених і розширених.

Упродовж 1968–1978 рр. Конквест видав 6 книг, а до 1986 р. включно 4 монографії, тобто одна за два роки. Це колосальна працездатність і творча потуга автора. Праці розвивали «стару», або започатковували «нову» тему. Дивує те, що учений не мав доступу до радянських архівних джерел. Інформацію брав з мемуарів, офіційних статистичних видань, центральної радянської періодики, збірників документів, монографій західних і радянських істориків. Усі вони аналітичним чином трансформувалися у його монографіях, відтак останні становлять специфічне джерело для вивчення наукового доробку ученого. Тому комбіноване поєднання історіографічного і джерелознавчого підходів є принципово важливим для системної оцінки його спадщини.

Черговим бестселером стала його монографія «Жнива скорботи» (The Harvest of Sorrow) [110], яка не затьмарила попереднього досягнення ученого – книги «Великий терор». Вони доповнювали одна одну, висвітлюючи особливості політичного сталінського терору, механізму його здійснення і прикладного застосування проти селян шляхом терору-голодом. Відправним джерелом для нашого дослідження є оригінальне англomовне видання, з яким необхідно звіряти іншомовні перевидання. У 1988 р. в Лондоні була видана російська версія, упорядники якого зберегли автентичну назву і термінологію [131]. Передмову до неї особисто написав Конквест, тобто з ним усе погодили. Очевидно, що з його дозволу була перевидана англійською мовою його монографія про терор, адже друга частина назви була змінена [109].

Текстологічне втручання спотворює оригінальність джерела. У 1993 р. видавництво «Либідь» наважилося перевидати «Жнива скорботи» до 60-х роковин Голодомору. Вони замінили ключовий термін автора «терор-голодом» на «голодомор» [145]. З оригінального авторського тексту було вилучено 64 сторінки бібліографії та іменного покажчика, але додано «список основних джерел». Таке джерело є сумнівним і гібридним, тому що відсутня значна частина тексту. Аналогічна ситуація виникла з перекладом та виданням українською мовою «Жнив скорботи» у 2007 р. [140]. Ключове слово «терор-голодом» (The Terror-Famine), яке є на титулці оригінального видання, замінили на «голодомор». З 1968 р. Конквест є дослідником сталінського терору, абсолютна більшість його праць присвячена науково-історичному тлумаченню саме цієї проблеми. Упорядники знехтували історіографічною традицією, яка закріпилася за книгою «Великий терор» та її автором. Для них ці поняття синоніми – «як терор голодом (голодомор)» [140, с. 22], але вони різні за смисловим навантаженням. Терор голодом – це спосіб вбивства, фізичного позбавлення життя, а «Голодомор» є історично-правовою категорією геноциду. Принаймні так зафіксовано в

українському законодавстві. У тексті книги виявлено випадки редакційного втручання, доповнення, що спотворює саме джерело.

Кожною своєю монографією Конквест утверджував історичну правду про тоталітарний режим, про його терористичну сутність, не змінював своїх базових методологічних підходів і відповідної термінології. Не випадково їх називають ключовими, тому що вони розкривають концептуальний задум автора. У 1988 р. учений опублікував книгу «Сталін і вбивство Кірова» [103], яка увібрала існуючі версії замаху на Кірова, довела причетність кремлівського повелителя. Подія знакова, тому викликала зацікавлення західних дослідників. Конквест наполегливо прагнув істини, максимально вичерпного знання про радянську політичну систему диктаторського типу, про що писав у книгах [113]. Остання книга Конквеста, крім перекладів попередніх праць, вийшла у 2006 р. Його «Драconi очікування» – це роздуми ученого про минуле задля майбутнього [106].

Отже, враховуючи специфіку обраної теми дисертаційного дослідження, яка полягає у поєднанні історичної біографістики з комбінованим історіографічним і джерелознавчим підходами, мало визнати провідне місце праць Конквеста серед джерельної бази. Їхня інформаційно-змістова складова дозволяє реалізувати поставлені наукові завдання дисертаційної роботи. Опорними є оригінальні видання його монографій, тому що перевидання іншими мовами грішать редакційними вставками, текстовими доповненнями.

Інформативно цінним джерелом є статті американського ученого, які виходили з меншою поліграфічною активністю, ніж його монографії. Дивна закономірність наукової роботи Конквеста: монографії передували статтям, а не навпаки. В академічних журналах з класичної історії він майже не друкувався. Політологічний дискурс його студій був реалізований у «фахових» періодичних виданнях за профілем досліджень.

Ретельний і системний огляд західних періодичних видань дав можливість виявити кілька збірників статей, у яких Конквест є автором та

редактором. Їх небагато, але вони є важливими цеглинками до його інтелектуального монументу. У 1987 р. одночасно з'явилися дві збірки: одну уклав та видав Інститут Гувера Стенфордського університету, яка стосувалася національної політики [237], іншу – редагував Конквест, а авторами були відомі учені Ф. Бергхорн, Л. Шапіро, Р. Шпорлюк [239]. Учені розмірковували над політичною історією СРСР, особливостями формування і ретрансляції історичної пам'яті.

Індивідуальні статті ученого у періодичних виданнях мають дві структурно-функціональні складові: авторську і редакційну. Не лише стаття є джерелом інформації, але й саме періодичне видання, адже його редколегія презентувала власну позицію, створювала формат дискусій, надавала сторінки для розміщення листів, звернень тощо. Відсутність бібліографічних оглядів наукових публікацій, реферетавних журналів з переліком статей спричинилися до системного перегляду профільних журналів США, Європи, СРСР, Росії та України. Їх бібліографічний огляд був спрямований на пошук статей Конквеста, а також про самого ученого. Одночасно здійснювався історіографічний аналіз публікацій у контексті теми дисертаційного дослідження.

Хронологічно аналітичний перегляд охопив 40–90 рр. ХХ ст. і два десятиліття ХХІ ст. До аналітичного пошуку були залучені переважно журнали політологічного спрямування, проблем центральної і східної Європи і СРСР. На сторінках американського часопису «American Slavic and East European» (друкований орган Асоціації слов'янознавства, Східної Європи і Євроазійських студій), який виходив у 1945–1961 рр., немає жодної статті Конквеста, тому що ці роки не співпали з його активною фазою наукової діяльності. Однак довкола часопису формувалася когорта класичних ревізіоністів старшого покоління: Роберт Даніель, Роберт Салліван, Роберт Такер, Джон Решетар і Джон Армстронг. Вони заклали концептуальні основи «тоталітарної моделі» вивчення радянської політичної

системи, особливо національного питання [244]. Назване джерело розкриває витоки радянологів, їх поіменний перелік і теоретичні засади.

До аналізу було залучено західні періодичні видання для виявлення публікацій Конквеста, матеріалів дискусій, листів: «The Russian Review», «The American Historical Review», «The English Historical Review», «Harvard Ukrainian Studies», «The Ukrainian Quarterly», «Slavic Review», «Foreign Affairs», «An American Quarterly Review», «Osteuropa», а разом з іншими понад десять видань, які виходили упродовж другої половини ХХ – першої чверті ХХІ ст. У журналі «Foreign Affairs» учений опублікував лише дві статті за 17 років, присвячених питанням зовнішньої політики. Опоненти Конквеста дорікали йому за ідеологічну спрямованість окремих праць, участь у меморіально-історичному проекті з проблематики Голодомору. Переглянувши зміст часопису «The Ukrainian Quarterly» за 1977–1999 рр., ми не знайшли жодної статті ученого про голод 1932–1933 рр. в Україні. Не було його публікацій і за попередні роки у згаданому періодичному виданні. Але була сенсаційна стаття М. Міщенка у 1949 р., який використав ключову фразу – «голод як метод терору» [178]. Отже, у Конквеста був попередник, який теоретично обґрунтував поняття терор-голодом, але без його лінгвістичного оформлення. Згаданий часопис друкував чимало матеріалів про голод-геноцид. У 2006 р., дотримуючись своєї редакційної політики, журнал опублікував статтю про геноцид відомого канадського історика українського походження Романа Сербіна [218]. Періодичні джерела свідчать про історіографічне обґрунтування термінології терору, яку Конквест використав та концептуально адаптував у своїх працях.

Періодичні видання були інтелектуальною ареною для науковців. Одні з них друкувалися дуже активно, інші вибірково. За профілем наукової роботи і проблематикою Конквеста йому найбільше пасували три західних часописи: «The Russian Review», «Slavic Review», «Soviet Studies». Редактором та активним публіцистом журналу «The Russian Review» був відомий американський журналіст Вільям Чемберлін, який у 30-х рр. видав

книгу про голод в Україні [257]. Він очолював редакцію цього часопису з 1941 до 1969 р., і опублікував десятки власних статей, рецензій, посівши закономірне місце серед поважної когорти класиків-радянологів: Л. Шапіро, Д. Решетара, Д. Армстронга, Р. Тукера, С. Коена та інших. Періодичне видання давало можливість для обміну думками старшого і молодшого покоління «ревізіоністів» у середині 80-х рр. минулого століття, зафіксувавши унікальні матеріали дискусії, які неоціненним джерелом для вивчення проблеми сталінізму.

Американський журнал «Soviet Studies», який виходив у 1949–1992 рр., можна цілком вважати профільним. На його сторінках друкувалися провідні західні політологи, інтелектуальна еліта радянологів (У. Карр, І. Дейчер, Р. Левіс, А. Нове, Р. Шлезінгер та інші). Вони були колегами Конквеста, але кожен досліджував власний сегмент радянської політичної системи. Їхні наукові уподобання сформувала «холодна війна», протистояння двох світових систем. Огляд статей зазначеного часопису увиразнює поширену думку про «першість» Конквеста у дослідженні голоду 1932–1933 рр. в Україні. У першій половині 60-х рр. ХХ ст. одним із «перших» західних учених, який став автором статей про голод, був Д. Далрімпл. Його перша стаття вийшла у 1964 р. [64], а доповнена новими джерелами і висновками у 1965 р. [65].

Особисто Конквест опублікував на сторінках цього часопису дві статті, які стосувалися статистики жертв сталінського терору [118], деякі коментарі з власної проблематики [92]. Редакція журналу запропонувала у 1968 р. заявити про себе оглядом книги «Великий терор» [118, с. 256], а також листом до редакції часопису з коментарем довкола досліджуваних проблем [117]. Листи до редакції, які надходили від Конквеста у 80-х рр. минулого століття [120], є джерелом особистого походження, які засвідчують темперамент ученого, його прискіпливе ставлення до написаного ним. Учений був дуже лаконічним щодо написання статей і академічно розлогим в індивідуальних монографіях. Це особистий науково-дослідницький стиль

американського ученого, політолога, історика. Він не був охочим до ударництва у графоманії, тому не писав великих статей. Здавалося б, що журнал «The Annals of the American Academy of Political and Social Science» (Philadelphia) є цілком профільним для розміщення статей відомого політолога, але Конквест «проігнорував» цей авторитетний часопис.

Періодичні видання української діаспори є цінним джерелом для вивчення її громадського та інтелектуального життя. Стосовно Конквеста це є опосередковане джерело, яке епізодично і ситуаційно засвідчує його особисту участь у меморіальних акціях діаспори з увічнення пам'яті жертв Голодомору. У дисертації використана періодика, публікації ученого, які інколи були адаптовані під діаспорну концепцію і тлумачення Голодомору.

У європейських наукових часописах академічного штибу Конквест не друкувався. Його праці, крім перекладів німецькою, італійською, англійською мовами, згадувалися у книжкових оглядах [79]. Його критикував німецький історик Ш. Мерль на сторінках наукового німецького видання «Jahrbuch für Geschichte Osteuropas» [173]. Німецькі часописи не були для американського ученого пріоритетними виданнями.

Учений не дуже докучав і редакції журналу «Slavic Review»: жодної статті Конквеста у 60–70-х рр. ХХ ст. Його опоненти друкувалися, а він з невідомих причин та обставин не подавав своїх праць. У 1980-х рр. брав участь у дискусіях з Р. Турстоном [114; 242], С. Уїткрофтом [199], М. Таугером [159] з приводу монографій «Великий терор» і «Жнива скорботи». Обмін думками між ними тривав упродовж 10 років. Матеріали дискусії між ними засвідчують історіографічну культуру, а з іншого боку є «живим» джерелом для дослідження обраної нами теми. Опоненти були відомими на Заході авторами ґрунтовних праць. Наприклад, Р. Турстон видав у 1996 р. монографію про терор у сталінській Росії [241]. Журнал «Slavic Review» був єдиним, редакція якого розмістила некролог про Конквеста [82]. Решта провідних політологічних та історичних часописів утримались. Некролог має інформацію особистого походження, особливо щодо біографії

ученого. Подібна інформація зосереджена також у матеріалах міжнародної конференції 2003 р., роботу якої висвітлила газета «Ukrainian Weekly» [220].

Історик і політолог Конквест не був професійним археографом, але був фаховим джерелознавцем стосовно наукової проблематики, хоч і не мав можливості досліджувати радянські архіви. Він не брав участі у підготовці західних архівних документів, особливо зовнішньополітичних відомств Великої Британії, США, Німеччини та інших країн. Його не запрошували до складу редколегій та упорядників збірників документів дипломатичних відомств, не зважаючи на його високий досвід дипломатичної роботи і фах дослідника радянської політичної системи. У 1988 р. група західних учених виявила, упорядкувала та видала документи зовнішньополітичного відомства Великої Британії, які стосувалися голоду в Україні [236]. Монографія Конквеста про голод вийшла раніше, але він не скористався першоджерелами, тобто архівними документами, хоч і працював свого часу у зазначеному відомстві.

Отже, тема дисертаційного дослідження зумовила вибір відповідної групи джерел, які є доступними, але їх пошук вимагав ретельного опрацювання бібліографічних оглядів у періодичних виданнях, формування списку праць самого Конквеста, вивчення їх змісту і наукового рівня, враховуючи і джерельну базу. Історіографічний контекст нашого дослідження зумовив і відповідний аналіз джерел, їх вибірку та застосування. Громадсько-політична та освітня діяльність Конквеста, аби вона стала предметом нашого дослідження, потребувала б пошуку і залучення архівних документів. Вони ніким не досліджувалися, адже мають статус особистого походження.

Наявна джерельна база є репрезентативною і цілком достатньою для розв'язання наукових завдань дисертаційної роботи. Базовими джерелами є монографії, статті, рецензії, листування ученого.

1.3. Теоретичні основи і методи кваліфікаційного дослідження.

Для кваліфікаційних праць наявність методології дослідження є не лише процедурним атрибутом, але й демонстрацією теоретичного рівня дисертаційної роботи. Універсальної методології, на наш погляд, не існує. У кожному окремому випадку ми обираємо оптимальні методи наукового аналізу джерел, які забезпечують досягнення його мети і завдань. Загальні і конкретні методи історичних досліджень мають власну історію їх формування і застосування. Вони стосуються міждисциплінарних підходів, озброєні сучасною термінологією, постійно удосконалюються і змінюються.

Класичною методологією переймаються фахівці спеціальних історичних дисциплін, історіографи, які займаються прикладними і теоретичними питаннями інноваційних пошуків оптимізації науково-історичних досліджень. Дисертаційна робота має конкретне використання і застосування методів дослідження, зумовлених її предметом і об'єктом. Немає потреби заглиблюватися у загальні методологічні основи історичних досліджень, тому що це зовсім інший дискурс. Для нас важливо обрати ті теоретичні підходи, які впливають з теми дослідження, прагматично адаптовані до неї і сприяють досягненню мети і завдання кваліфікаційного дослідження.

У зазначеному підрозділі фраза «теоретичні основи» не претендує на широке узагальнення, а лише підкреслює вибір «методів дослідження», на яких побудоване дисертаційне дослідження. Визначення «теоретичні основи» означає дотримання загальнонаукових методів, принципу історизму, елементів міждисциплінарного підходу. Саме вони є базовими, а не обрання тієї чи іншої теорії в історіографії («тоталітарної моделі», принципів соціальної історії і повсякдення тощо). Інша справа – їх виявлення у монографічних працях Конквеста, його послідовників чи опонентів. Їхні теоретичні засади є предметом нашого пошуку, а не обрання одного з теоретичних постулатів для вивчення інтелектуальної спадщини відомого американського політолога, професійного радянолога і дипломованого

історика. Принцип об'єктивності, про який не раз нагадував і сам Конквест, є ключовим. Його дотримання – не просто формальна вимога, а «об'єктивна необхідність» для реалізації кваліфікаційної роботи.

Підкреслення у назві підрозділу фрази «теоретичні основи» означає наукове обґрунтування структури дослідження, методологічних підходів для досягнення історіографічного знання про об'єкт. Інтелектуальна спадщина Конквеста представлена його працями, ідеями, методологічними інноваціями у кожному окремому випадку, науковими інтерпретаціями, які зафіксовані в історіографії. Вони частково відображені у статтях і рецензіях його опонентів, тому постає питання системного вибору дослідження наукового доробку американського ученого. Комбіноване поєднання історіографічного і джерелознавчого підходів є неминучим, позаяк та чи інша монографія виступає історіографічним джерелом і одночасно становить джерела дослідження. Суто історіографічне дослідження передбачає виявлення різноманітних методик, концепцій, новизни, а не формального переліку бібліографічного списку праць з їх оглядовим коментарем. Сучасні історіографічні студії використовують поняття «стиль історіографічного мислення» [129, с. 41], а також «інтелектуальна неповторність» [273, с. 19]. На переконання І. Колесник «стиль мислення» не тотожний будь-якій теорії [129]. Зазначені методологічні застереження є важливими для нашого дослідження, адже у дискусіях Конквеста з опонентами поставали теоретичні питання про «метод» і «теорію», особливо у контексті застосування теорії тоталітаризму. У кожній праці Конквеста присутні теоретичні аспекти, над якими він публічно розмірковує, пояснює їхню доцільність використання, особисту і об'єктивну зумовленість.

Ми не ставимо за мету дослідити «стиль історіографічного мислення» Конквеста, тому що це змінило б класифікацію дисертаційного дослідження, занурило б його у глибини теорії та історії. Подібний підхід вимагає системного міждисциплінарного аналізу, спеціальної підготовки і

професійного рівня. Кожна наука має власну специфіку, набір методів і категорій, пізнавальних завдань і функціональних повноважень.

Історична наука успішно використовує метод історичної біографістики, який заявив про себе в Україні у 90-х рр. ХХ ст. [129]. Вона, як зазначає відомий український історіограф О. Ясь, не обмежується специфікою написання біографій історичних осіб, а досліджує методологічні, теоретичні і термінологічні аспекти історично-біографічних праць, джерелознавчі проблеми [272]. Отже, обраний нами метод *історичної біографістики* стосовно вивчення наукового доробку Конквеста є оптимальним і прикладним. Ми не досліджуємо життєвий шлях політичного і громадського діяча, біографію у її класичному розумінні, а його науковий внесок у дослідження радянської політичної системи, його концептуальні підходи, науково-історичні інтерпретації. Кожний індивід неповторний, як його відбитки його пальців. В історіографічному сенсі постає наявність спільного і відмінного, якщо говорити про інтелектуально-стильові особливості творчості ученого (мова, термінологія, концепції, аргументи, прийоми і тлумачення, улюблені фрази, вставні слова тощо).

Наукової, політичної і просто класичної біографії Конквест не склав. Він розпочав писати спогади, але не завершив через смерть. Її написання – це окреме самостійне дослідження, яке вимагає неабияких зусиль, адже архівні джерела особистого походження потребують спеціального дозволу, а документи офіційних державних установ, у яких він працював, також недоступні для дослідників. Радянолог, політолог та історик Конквест реалізований у його працях, тобто є відкритим для дослідження, а співробітник зовнішнього політичного відомства Великої Британії у 40–50-х років зовсім інший, утаємничений його професійними і службовими повноваженнями. Можливо, будуть опубліковані його незавершені мемуари.

Для нас є незаперечним визнання Конквестом наукової діяльності, професійної кваліфікації, тому свідомо обрали тему дисертаційного дослідження. Він не заперечував фаху радянолога, постійно демонстрував

навички історіографа, дискутуючи з опонентами [119]. У дискусіях з опонентами і колегами учений зізнавався, що не є «демографом, навіть не економістом і не статистиком» [118], а кількість жертв сталінських таборів смерті досліджував як історик. Тому у нас є усі підстави для дисертаційного дослідження його наукової спадщини, світоглядних і політичних уподобань, навіть їх можливого впливу на пріоритети академічних студій. Наскільки його тлумачення і висновки є об'єктивними чи суб'єктивними, залежними від ідейних переконань і соціального походження – це також одне з важливих питань нашого дослідження.

Метод історіографічної біографістики, як ми його розуміємо, не вимагає конструювання основних етапів життєпису особи. Він, на нашу думку, виконує функцію наукової експертизи, а не традиційного написання біографії. Маємо погодитись з теоретичним тлумаченням і вимогою до використання поняття «історіографічне мислення», яке переконливо висвітлене у зазначених працях І. Колесник, О. Яся. Історіографічна біографія особи передбачає народження ідей, концепцій тлумачень, їх тривале чи дискретне функціонування, спростування часом, особливо довкола конкретних проблем. У нашому випадку йдеться про системне вивчення Конквестом радянської політичної системи.

Переважає більшість кваліфікаційних праць написана з використанням *проблемно-хронологічного методу* (підходу, принципу), але його намагаються не згадувати. Вибір і висвітлення будь-якої теми тягне за собою необхідність її проблемного структурування. Можна обмежитись хронологічним описом подій, але історики заглиблюються у «суть проблеми», намагаються розчепити її на дрібні атоми. В історіографії сталінізму наукові тлумачення Конквеста пов'язують переважно з двома монографіями – «Великий терор» (1968) і «Жнива скорботи» (1986). Але учений опублікував чимало праць до них, між ними і після, які мали кілька оригінальних підходів та важливих інтерпретацій подій і явищ. *Хронологічний підхід* у даному випадку означає не формальне датування, а

з'ясування еволюції історіографічних оцінок самого наукового доробку ученого, його особистих науково-історичних тлумачень. Ми уже виявили послідовність і відданість Конквеста теорії тоталітаризму у висвітленні радянської політичної системи, яку він не раз захищав у дискусіях з опонентами.

Якщо існує «стиль історіографічного мислення», то, напевно, існує і *метод історіографічного аналізу*. Ми уже з'ясовували його прикладне значення для нашого дослідження. Цей аналіз розкриває змістове і концептуальне наповнення авторських джерел (монографії, статті), тобто системне оцінювання тексту, індивідуального внеску того чи іншого дослідника, теоретичний рівень праць тощо. Конквеста вважають представником і прихильником теорії тоталітаризму, відомим дослідником «тоталітарної держави» [63, с. 389]. Абсолютизація будь-якого пізнавального підходу до минулого, від чого застерігав Конквест, нівелює теоретичний рівень конкретних праць. Важливо простежити наявність ознак тієї чи іншої теорії, їх прояви від початку і до авторського перегляду, спростування. Візуальна оцінка джерела, відносна упередженість в оцінці, навіть з добрим наміром, може бути суб'єктивною. Наприклад, у монографії В. Гудзя зазначено, що «на початку 80-х рр. Р. Конквест інтенсивно використовував для назви української катастрофи 30-х років терміни «голокост», рідше «Великий голод» [63, с. 395]. Учений ніколи не використовував терміну «голокост» у своїх базових працях, а стаття у періодиці української діаспори була відповідною редакційною політикою. У працях Конквеста відсутній і термін «Голодомор». Отже, прискіпливий текстологічний аналіз джерел за проблемно-хронологічним принципом – не бюрократична формальність, а теоретично-методологічна необхідність.

Доречно згадати у цьому зв'язку про *комплексний підхід* до аналізу історичних та історіографічних джерел. Не можна обмежитись одним або кількома працями ученого. Необхідно використовувати усю сукупність, а не лише знакові монографії, хоча і вони вимагають від нас уважного і

прискіпливого прочитання. *Системний підхід* у нашому випадку означає з'ясування теоретичного і фактографічного рівня праць ученого, тобто їх відповідність до розкриття структурно-функціональних основ радянської політичної системи. Наскільки авторські оцінки, інтерпретації, проблемно-тематичні розкриття подій і явищ є системними, а не фрагментарними чи локальними. Ми виходили саме з таких теоретичних засад.

Історіографічний аналіз джерел через виявлення індивідуального стилю Конквеста щодо висвітлення ним сталінського тоталітарного режиму, його політичного терору, причин і наслідків спрямований на пошук лінгвістичної фіксації суджень, висновків. Виявлення логічної та історичної послідовності у викладі подій є важливим, адже у реальному житті вони представлені хаотично. Можна зафіксувати візуально обставини бунту, але не виявити його причин. Це стосується мотивів політичного терору. Важливим є те, яким чином Конквест вибудовував власну наукову аргументацію функціонування системи політичного терору, будучи позбавленим радянських архівних документів. Ось тут і постає його індивідуальність і науковий стиль мислення. *Історіографічний метод* з його прийомами допомагає виявити оригінальність стилю, а, можливо, схожість з іншим, тобто загальноприйнятим. Про тоталітарну природу СРСР писали Д. Армстронг, Д. Решетар, Л. Шапіро та багато інших західних учених, тому індивідуальний стиль є результатом співставлення.

Дисертаційна робота є конкретним кваліфікаційним дослідженням з обраної теми, а не прагненням модернізувати існуючі методологічні канони. Ми використовуємо лише ті методи, які дозволяють досягнути мети і завдання, максимально вичерпно розкрити тему. Для цього послуговуємось *порівняльно-історичним методом*, особливо для виявлення відмінностей і тотожностей у наукових інтерпретаціях Конквестом структурно-функціональних повноважень радянських органів влади, порівняння нацистської Німеччини і СРСР, ідеології нацизму і більшовизму, фашистських концтаборів і таборів ГУЛАГу. Наявність у Конквеста власного

наукового тлумачення системи сталінських таборів підтвердила відома американська дослідниця Е. Епплбаум, яка вважає монографію «Жнива скорботи» «найважливішим англомовним дослідженням колективізації і голоду» [76, с. 511].

Конквест не досліджував історію і теорію цивілізацій, як його колега А.Тойнбі, а швидше навпаки – намагався показати відсутність цивілізаційних ознак у діяльності політичного більшовицького режиму в СРСР. Він займався науковою інтерпретацією становлення і функціонування сталінського режиму. На цю обставину необхідно звертати увагу, щоб обрати правильний методологічний ракурс вивчення наукової спадщини ученого.

Ми уже підкреслювали необхідність прикладного поєднання історіографічного і джерелознавчого підходів, враховуючи тему дисертаційного дослідження, його мету і завдання. У працях Конквеста є чимало статистики, але учений не вважав себе професійним статистиком, тому і використання статистичних методів не акцентоване нами. У дискусіях з опонентами він аргументовано доводить власну точку зору, вказує на недоліки радянської статистики.

Аналізуючи періодичні видання, ми більше уваги звертали на їх історіографічний опис, ніж на класичний метод *контент-аналізу*, хоча його елементи були враховані (інтенсивність публікацій, повторюваність термінів). Текстологічний підхід є ключовим, тому що доводилося відстежувати появу окремих термінів, їх авторське тлумачення і використання. Завдяки такому прискіпливому ставленню до формату тексту вдалося виявити відсутність у працях Конквеста терміну «голодомор», різні модифікації поняття «терор» і титульне – «терор-голодом». Дослідники Голодомору, віддаючи пальму першості Конквесту серед західних учених, не звертають уваги на зазначені термінологічні розбіжності, які мають концептуальне значення. Ми уже звертали увагу в історіографічному аналізі на статтю Д. Далрімпла про «радянський голод», яку він написав та опублікував у 1964 р. [64]. На той час у Конквеста не було окремих

публікацій про голод в Україні.

На початку цього підрозділу ми говорили про використання фрази «теоретичні основи». Вона не є випадковою у назві. Теоретичне обґрунтування теми дисертаційної роботи базувалося на суперечливому поєднанні двох програмних важелів: Конквеста як дослідника Голодомору, враховуючи його роль і місце в історіографії, а з іншого боку – фахівця з історії сталінського терору. Ми поєднали їх, спрямувавши його інтелектуальний дискурс стосовно історії становлення і функціонування радянської політичної системи. Взаємодія цілого і частини є принципово важливими, тому поняття і явище «терор-голодом», враховуючи його меморіальну складову, розглядається нами у контексті висвітлення ученим політичного терору загалом в СРСР. Такий системний підхід, як нам видається, охоплює весь науковий доробок Конквеста, унеможливорює його подрібнення на ізольовані проблеми. Переважна більшість праць ученого стосується діяльності тоталітарного режиму, а Голодомор був його ситуаційним науковим проектом. Отже, поєднання поняття і явища політичний терор з історіографічним тлумаченням «терор голодом» забезпечує системність дослідження. Конквест був дослідником радянської політичної системи в усіх її проявах, тому і приєднався до концептуальних засад теорії тоталітаризму. Він не випадково використовував ключові терміни «тоталітарна держава», «тоталітарна партія». Вони, крім їх смислового навантаження, розкривають методологію дослідження політичної системи СРСР.

У монографіях Конквеста термінологія не випадковість, а методологічна закономірність. Вона є ключовим індикатором його системного бачення історичних подій і явищ, а не продуктом абстрактного теоретичного конструювання. Думаємо, що саме через застосування терміну «терор голодом» його автор відмовився від уживаного в історіографії поняття «Голодомор».

Отже, обрані нами теоретичні основи і методи дослідження є оптимальними для досягнення його мети і практичних завдань. Ми не вигадували універсальної методології, а послуговувалися класичними і перевіреними на практиці методами історичних досліджень. Вони відповідають предмету та об'єкту дисертаційного дослідження, які зумовили необхідність поєднання історіографічного аналізу з джерелознавчими підходами.

Враховуючи специфіку теми дисертаційної роботи, її історіографічно-біографічний контекст, а з іншого боку – наявність історичної особистості, якою був Роберт Конквест, маємо констатувати загадкову колізію і суперечливу ситуацію. Вона полягає у відсутності систематизованої наукової біографії ученого, монографічних праць про його здобутки, а також дисертаційних досліджень. Опрацьовані нами книги, статті, рецензії, які стосувалися наукової спадщини Конквеста, сприяли виконванню прагматичного завдання: встановити теоретичний рівень і стан висвітлення теми дисертаційної роботи. Проаналізувавши їх, були вражені: чому інтелектуальне надбання відомого ученого світового статусу не стало предметом класичних академічних студій на Заході. Питання принципове, якщо врахувати внесок ученого у західну політологію та історіографію сталінізму.

Історіографічний огляд наукових джерел, їх виявлення та аналіз охопив другу половину ХХ – першу чверть ХХІ ст. і вразив наявністю дріб'язкових критичних рефлексій стосовно тлумачень Конквестом радянської політичної системи тоталітарного типу, спробою окремих західних учених нівелювати концептуальні основи теорії тоталітаризму у висвітленні радянської історії, наявністю упередженого ставлення до праць радянологів з боку класичної історіографії, намаганням знецінення їх академічного змісту та формату. У зв'язку з цим, на нашу думку, відкриваються причини та обставини «байдужого» ставлення західної політологічної та історичної науки до наукового доробку ученого. У будь-

якому випадку, враховуючи зазначену ситуацію, маємо усі підстави констатувати про те, що дисертаційна робота є *першим* в історіографії кваліфікаційним дослідженням, яке присвячене академічній творчості Р. Конквеста.

В інтелектуальному просторі Заходу прізвище Конквеста добре відоме. Його науковий внесок поділяють прихильники ученого, а також визнають опоненти. Відсутність дисертацій і автобіографічних монографій можна пояснити процедурою набуття наукових ступенів в університетах Європи та США, вибором глобальної проблематики, застережливим ставленням до будь-якої канонізації діючих учених. Зазначимо, що Конквест помер у серпні 2015 р., відтак пройшло мало часу для «профорієнтації» молодих бакалаврів, магістрів і докторів філософії. Старше покоління, крім кількох рецензій і єдиного некролога від колег із Стенфордського університету, не виявило бажання заглибитись у концептуальні тенети та фактографічні пріоритети американського колеги. Західні колеги старшого і середнього покоління, поважаючи творчість Конквеста, були його інтелектуальними конкурентами з власною нішею. Для української діаспорної історіографії він був «своїм» серед «чужих», загальноприйнятим авторитетом. Радянська історична наука вважала його «фальсифікатором», а сучасна російська історіографія не визнає тлумачень Конквестом геноцидної складової Голодомору. Таким є сумарний історіографічний фон довкола наукової спадщини відомого американця, автора двох світових бестселерів – книг «Великий терор» і «Жнива скорботи».

Для кваліфікаційного дослідження достатньо з'ясувати стан наукової розробки теми дисертації, тобто виявлення інтелектуальних конкурентів. Однак, історіографічний аналіз вимагає більшого: встановлення об'єктивності суджень, оцінок та характеристики джерел. Суперечливим і надто категоричним, на наш погляд, є поширена в західній літературі думка про ідеологічну упередженість Конквеста, вплив на його творчість

«правих» політичних поглядів, суб'єктивного підходу радянологів до вивчення політичної системи в СРСР. Зазначений дискурс заявили так звані «ревізіоністи» у середині 80-х рр. ХХ ст. (молода когорта «соціальних істориків» на чолі з Ш. Фіцпатрік). Вони намагалися заперечити науковість «моделі тоталітаризму», яка була ключовою для праць Конквеста. Закиди про політичну упередженість, суб'єктивність тлумачень ученим реалій соціально-політичної історії СРСР – усе це формально свідчило про конфлікт поколінь у політології та історіографії на Заході. Але між ними не було світоглядного протистояння. Молодше покоління вважало, що із розпадом СРСР зникла «імперія зла», а відтак його політично-ідеологічні джерела. Для історіографічного дослідження минуле не зникло, а тому занадто категоричним, на наше думку, є висновок Д. Кіпа і А. Літвіна про втрату «наукової репутабельності» праць радянологів. Вони вивчали реальність, оцінювали її у часі і просторі. Невипадково Конквест наголошував у своїх працях на необхідності дотримуватися принципу об'єктивності, історизму і критичного ставлення до джерел.

Західна історіографія і політологія задовго до академічних студій Конквеста мала у своєму розпорядженні сформовані теоретичні основи дослідження радянської тоталітарної системи. Українська інтелектуальна еліта Америки концептуально визначилася стосовно оцінки причин та обставин Голодомору, сформувала понятійний апарат та відповідну наукову термінологію («штучний голод», «організований голод», «народоббивство», «радянський геноцид», «московський геноцид»). Теоретично-методологічний арсенал виявився максимально вичерпним, навіть з'явилося саме поняття «голод як метод терору». Усе це сталося у 40–50-х рр. ХХ ст., тобто до активних академічних студій Конквеста. Отже, з методологічної та історіографічної точок зору у нього були попередники, а окрема термінологія американського ученого не виглядала винятковою та інноваційною. Проаналізувавши праці західних дослідників

радянської історії, які апелювали до праць Конквеста, треба зазначити наявність двох умовних таборів – прихильників і послідовних критиків. Ідейними послідовниками були консультанти його праць «Великий терор» і «Жнива скорботи», участь яких у підготовці праць була доволі тісною. Рівень і форма їхньої співучасті претендували на співавторство в окремих випадках. Автор «Великого терору» подякував професору Тібору Шамуелі «за плідні, справді неоціненні дискусії і критику», а іншим за те, що «багато чим мені допомагали», а також редактору Пітеру Рітнеру, який «прибрав із рукопису чимало матеріалу, цікавого лише для мене, але навряд чи доречного для цієї теми» [134, с. 22]. У передмові до монографії «Жнива скорботи» він висловив вдячність колегам із Інституту Гувера Стенфордського університету «за експертну підтримку з питань демографії та економіки» і «безцінну допомогу в дослідницькій роботі та перевірці численних посилань» [140, с. 20]. З істориком Д. Мейсом, як відомо, вони працювали у творчому тандемі над проектом Гарвардського університету про Голодомор. За таких обставин вони були одночасно науковими експертами, критиками та консультантами, але не принциповими офіційними рецензентами.

Статистично-демографічний дискурс також не оминув експертного втручання колег, які консультували Конквеста. Одним із перших західних учених, який узагальнив статистику жертв «радянського голоду», був Д. Далрімпл. Його статті, проаналізовані у зазначеному розділі, опубліковані у 1964 та 1965 р., тобто раніше Конквеста.

Окремі положення Конквеста знайшли своє відображення у поблажливих рефлексіях його західних колег – А. Безансона, Н. Верта, А. Граціозі, Е. Епплбаум. Вони визнають особисті заслуги ученого в історіографії сталінізму, але не досліджували усього спектру проблем, відтворених у працях Конквеста. Принципову позицію займають послідовні і непримиренні критики самого поняття і явища «терор голодом» (М. Таугер, Р. Турстон, Ш. Фіцпатрік), геноцидної складової

Голодомору (Ш. Мерль, А. Каппелер, А. Граціозі, Арчі Гетті). Вони вважають тлумачення Конквеста «проблематичним» і «суперечливим».

Радянська історіографія вважала Конквеста «фальсифікатором» радянської історії, труднощів соціалістичного будівництва. В інтелектуальному протистоянні учений отримав перемогу, адже розділи його праць друкували центральні радянські часописи наприкінці 80-х – початку 90-х рр. минулого століття, тобто за роки існування політичної системи СРСР. Пострадянська російська історіографія, представниками якої є В. Данілов, І. Зеленін, О. Івницький, В. Кондрашін, не змінила свого упередженого ставлення до наукового доробку американського ученого. Ніхто з них системно не досліджував усієї наукової спадщини Конквеста, але наполегливо займалися «прискіпливо дріб'язковими» випадками проти нього.

Сучасна українська історіографія цілком поділяє висновки Конквеста стосовно причин і наслідків Голодомору, погоджується з його тлумаченнями «терор голодом», «геноцид українського народу». Окремі українські історики і демографи дотримуються власної наукової позиції стосовно кількості жертв, називають цифру Конквеста про 5 млн, але не підтримують її (С. Кульчицький, Н. Левчук, О. Рудницький). Американський учений не ставив за мету вичерпне дослідження з метою остаточного встановлення загальної кількості втрат від Голодомору, тому що розглядав їх у контексті «всесоюзного терору», тобто сталінського політичного терору. Для нього важливим було продемонструвати високу ціну «великого терору».

Джерельна база є достатньою для досягнення поставлених наукових завдань дисертаційного дослідження. Її основну групу становлять монографії, статті, рецензії, листування Конквеста, стенограми публічних дискусій. У 60–80-х рр. ХХ ст. учений написав та опублікував понад 20 наукових монографій за обраною проблематикою, у яких реалізував власні концептуальні підходи та фактологічні пріоритети, виклав авторські

тлумачення подій і явищ, узагальнення, індивідуальний стиль написання. Першоджерелом є його оригінальні монографії, тобто опубліковані уперше англійською мовою, а перевидання німецькою, італійською, російською, українською мовами мали редакційні втручання, відтак потребують критичного ставлення і порівняння з оригіналом.

Уперше в історіографії і джерелознавстві залучено матеріали західних і вітчизняних журналів, у яких виявлено статті, рецензії, листи Конквеста до редакцій, матеріали «круглих столів». *Новизна* полягала у тому, що довелося простежити зміст публікацій більше двох десятків журналів, починаючи з 40-х рр. і до кінця 90-х ХХ ст., а також упродовж першої чверті ХХІ ст. Їх виявлення і використання є важливим, тому що Конквест не був охочим до написання статей. У фахових часописах були різні рефлексії стосовно наукового доробку ученого, тобто зворотній процес.

Обраний нами методологічний принцип, теоретичну основу якого становить міждисциплінарний підхід, виявився оптимальним для досягнення наукових завдань дисертаційного дослідження. Його основні положення, досягнуті в наслідок комплексного дослідження, викладені автором у наукових статтях, опублікованих у фахових виданнях [21; 22; 23; 24; 25], а також випробувані на конференціях різного рівня [26; 27; 28; 29; 30; 31]. Вони певною мірою заповнюють прогалину в історіографії Голодомору та біографії Роберта Конквеста. Системний текстологічний аналіз праць ученого став можливим завдяки комбінованого поєднання історіографічного та археографічного підходів. Його використання показало чимале редакційне втручання в оригінальні тексти ученого на стадії їх перевидання, термінологічних викривлень, які без належного критичного аналізу впливали б на концептуальні основи наукового доробку Конквеста.

Метод історичної біографістики з елементами просопографії не означав нашого прагнення написати наукову біографію Конквеста, позаяк

це зовсім інші формат і завдання. Зазначена методологічна комбінація допомогла встановити сукупність типових для ученого тлумачень подій і явищ, розкрити їх еволюцію. У дисертації перевагу віддано історіографічній біографістиці, тобто становленню і подальшому поширенню інноваційних підходів ученого стосовно вивчення радянської тоталітарної системи. Важливо було показати науково-історичне походження авторської термінології, її подальший розвиток і лінгвістичну трансформацію.

Розділ II.

НАУКОВЕ ТЛУМАЧЕННЯ КОНКВЕСТОМ РАДЯНСЬКОЇ ТОТАЛІТАРНОЇ СИСТЕМИ

2.1. Інтерпретація ученим політичних та ідеологічних основ «тоталітарної партії».

Визначення «тоталітарна партія» Конквест використав у 2003 р., але у синонімічному тандемі: «тоталітарна партія – тоталітарна держава» [143, с. 98]. Назва його книги дуже подібна титульній назві монографії Тімоті Снайдера і Тоні Джадта 2019 р. [73], але з 16-ти річним інтервалом. Обидві книги розпочиналися із слова «роздуми» про події і явища у ХХ ст. Відомий американський історик разом з Норою Круг замислилися над проблемою походження та функціонування тиранії у ХХ столітті [225]. Отже, актуальність теорії і практики функціонування тоталітарно-диктаторських режимів у світі не згасає, а навпаки, зростає, що зайвий раз доводить наукову виваженість концептуальних основ моделі тоталітаризму, якої дотримувався Конквест.

Теоретичні проблеми становлення і діяльності тоталітарних диктатур на європейському та азійському континентах достатньо висвітлені західною історіографією і політологією. Вони не є предметом нашого дослідження, а Конквест не був засновником теорії тоталітаризму, яка постала значно раніше його перших монографічних пошуків. Ученого цікавили особливості становлення і функціонування партійно-радянської політичної системи в СРСР 20–30-х рр. минулого століття. Він поєднав політологічний досвід радянолога з історіографічною кмітливістю фахового історика.

У своїх «Роздумах над сплюндрованим сторіччям» Конквест використовує термін «тоталітаризм» значно частіше, якщо порівнювати з його попередніми працями. Відсутність у монографіях 60–80-х рр. ХХ ст. терміну «тоталітарна партія» не означає ігнорування самого явища. Важливо простежити еволюцію його науково-історичного тлумачення ученим, а також

системи радянської влади загалом. Ретроспективний аналіз цілком слушний для історіографічного бачення проблем, але існує й суто історична складова. Чому керівник відділу інформаційної війни Міністерства закордонних справ Великої Британії у 50-х рр. ХХ ст. Роберт Конквест, про що він сам зізнавався [143, с. 183], заглибився в історичні аспекти функціонування радянської політичної системи. Питання ключове і водночас риторичне. Відбулася логічна інтелектуальна трансформація ментальності радянолога, який від політично-інституційних занять поринув у світ лабораторно-університетських студій. У 2003 р., працюючи над «Роздумами», учений не приховував наявності власних «антирадянських поглядів» у роки «холодної війни», але вважав їх цілком «об’єктивними».

У 1960-х рр., досліджуючи особливості зовнішньої політики СРСР, Конквест побачив її історичну схожість з експансіонізмом Петра I. Тотожність між ними полягала не у територіальних зазіханнях імперії, а у наявності ознак необмеженої влади [111]. Незвичним для радянської і частково західної історіографії було тлумачення «нацистсько-радянський пакт» 1939 р., яке використав автор «Великого терору». Оцінюючи події 1956 р. в Угорщині, учений використав поняття «комуністичний режим», який мав трансформуватися у «буржуазно-демократичну опозицію» [111, с. 735]. Легітимність «комуністичних режимів» у Європі, на переконання ученого, визначала Москва за принципом лояльності до неї і наявності ідеологічно-інституційної стабільності. За чверть століття до розпаду СРСР Конквест висловив прозорливе припущення: якщо комуністичні диктатури у Європі рухнуть, то політична криза радянської політичної системи буде неминучою.

Отже, поняття «комуністичний режим» і пізніше тлумачення «тоталітарна партія» у Конквеста функціонально тотожні, вони ідеологічно та організаційно забезпечували діяльність радянських владних структур. Засади національної політики формувала більшовицька партія, на чому наголошував учений у 1967 р. [102], тобто була панівною силою у

суспільстві. Аграрна проблематика не була науковим пріоритетом для Конквеста, але вона засвідчує його наукове тлумачення тотального партійного контролю [88]. Дослідником аграрної проблематики був тоді М.Левін, який опублікував ґрунтовну монографію у 1968 р. [161]. Більшовицьке керівництво безпосередньо формувало політично-ідеологічні основи національних і міжнаціональних відносин, аграрного розвитку країни.

Монографія «Великий терор» увібрала концептуальні здобутки її автора за попередні роки. Вона продемонструвала академічні навички і неабиякі інтелектуальні здібності Конквеста, була справді індивідуальною, а не соціальним замовленням української діаспори США. Її автор випередив відомого історика-емігранта М. Восленського, який у 1970 рр. виїхав на Захід і написав монографію «Номенклатура», яка перевидавалася кількома мовами [40]. Дослідники вирізнялися світоглядно, ментально і життєвим досвідом. Конквест досліджував партійно-радянську номенклатуру у контексті теорії тоталітаризму, а М. Восленський – з точки зору консервативного академізму. У монографії колишнього радянського ученого відсутні терміни «тоталітарний режим», «тоталітарна партія», «державний терор», присутня концепція формаційного підходу, теорія «класів і класового антагонізму». Партійна «номенклатура», за визначенням М. Восленського, була пануючим класом радянського суспільства, а члени політбюро ЦК партії і секретарі – «управлінцями» елітарного типу. Вони уособлювали «клас експлуататорів», діяли проти норм моралі, законів і права, фанатично підтримували вождя і систему «тотального ідеологічного контролю». Існували статутні обмеження, партійна дисципліна, але функціонувала центристська політична система.

Концептуально у М. Восленського і Конквеста простежуються тотожні оцінки структурно-функціональних ознак партії тоталітарного типу. Відмінність полягала у різних підходах до висвітлення ролі і місця партії у політичній системі СРСР. У М. Восленського переважає соціально-політичний контекст партійної номенклатури, у Конквеста є очевидним

мафіозно-лідерський з ознаками терористичної організації по відношенню до суспільства. Автор «Великого терору» виділив «ленінську партію» і «сталінську гвардію», протиставляючи Леніна і Сталіна. Фактично постають два стилі партійного і державного управління у рамках єдиної політичної системи більшовизму. Ідеологічні витоки та «ідеї сталінізму» учений шукав в обставинах зміцнення диктатури партії, ролі її вождя з диктаторськими повноваженнями, у фракційності та боротьбі за владу [134, с. 24]. Учений не ідеалізує Леніна і не демонізує Сталіна, але вважає, що саме Ленін «створив систему централізованої партійної влади, яка протистояла – якщо потрібно – всім іншим суспільним силам», а його так званий «принцип централізму» лише сприяв зміцненню «одноосібної влади» [134, с. 26]. Отже, не використовуючи самої термінології, Конквест доводить особисту роль Леніна у формуванні системи «централізованої бюрократії». У М. Восленського визначальна роль належить номенклатурі, а Конквест зосереджується на адміністративно-бюрократичній системі партійного контролю за владою і суспільством. Внутрішня політична боротьба після смерті Леніна завершилась перемогою «сталінської гвардії», яка очолила владні структури, демонструючи небувалу жорстокість по відношенню до ідейних опонентів. Американський учений, як досвідчений політолог, балансує між особистою диктатурою Сталіна і бюрократичною партократією з ознаками колегіального управління (політбюро ЦК ВКП(б), ЦК партії).

У 1968 р. Конквест використав інтегральний термін для тлумачення більшовицького режиму – «партійно-державна машина» [134, с. 42]. Поєднання партійної і державної гілок влади з домінуванням першої демонструє тоталітарний тип політичної системи в СРСР. Заклик зміцнювати партійну дисципліну означав підпорядкування виконавчих органів державної влади одноосібному лідеру. Фракційність була формальною, вона не претендувала на побороення вождизму і зміцнення «пролетарської демократії», позаяк лідерська партія диктаторського типу давала шанс очолити її будь-кому з так званої опозиції. Американський учений вважав

українського наркома освіти М. О. Скрипника готовим щиро «чинити опір Москві». Спостерігається певна ідеалізація постаті українського більшовика, запозичена частково від своїх старших колег і діаспорної історіографії Америки. Сучасна українська історіографія також ідеалізує постать більшовицького наркома юстиції в УСРР та старого більшовика з ленінської гвардії [226]. Якщо Скрипник поділяв ленінські принципи, «теорію і програму більшовицької партії» [226, с. 127], то цілком і повністю несе відповідальність за червоний терор, у якому брав особисто-номенклатурну участь. Він мав національно-культурні пріоритети, особливо при створенні СРСР, виступав проти «великодержавного централізму» у сталінському проєкті про «автономізацію». Історик В. Солдатенко називає Скрипника «більшовиком-ленінцем» [227]. Бюрократичний централізм, про який писав Конквест, унеможлиблював реальні прояви ідеологічного і організаційного сепаратизму. Вони безжалісно придушувалися центральними партійними органами влади, перебували під особистим контролем Сталіна, засуджувалися ним. Конквест не звернув увагу на ту обставину, що саме Скрипник брав участь у переслідуванні бунтівного наркома освіти О. Я. Шумського, у подоланні та «викорінюванні» так званих течій «націонал-ухильників»: хвильовизму, шумськизму і волобуєвщини [70].

Ідеалізація М. Скрипника, яка у Конквеста з'являється під впливом діаспорної історіографії, зберігалася в усіх його працях. Для американського дослідника М. Скрипник став жертвою сталінських політичних чисток. Він не читав праць І. Кошелівця [148], який дещо стримано писав про М. Скрипника, але теж відносно героїзував опального наркома освіти.

Теоретично-методологічна відмінність концепції висвітлення історії політичних чисток в СРСР, яку обрав і втілював Конквест у своїх книгах, полягала у тому, що він не писав історію партії, а зосередився на мотивах, обставинах і наслідках політичних репресій. Постає ключове морально-етичне запитання: навіщо Сталін використовував політичний терор, навіть проти партійного керівництва, а не лише проти інтелігенції, українських

селян. Мотив очевидний, він зафіксований у розділах «Великого терору», «Жнив скорботи» та інших працях Конквеста. Масові чистки для ученого – це форма терору, депортації етнічних груп також. У передмові до книги «Великий терор» її автор поставив за мету «дати логічну і зв'язану картину тих подій» [134, с. 17], тобто показати сталінську мотивацію між терором і реальними функціями тоталітарної партії, яка стала об'єктом і суб'єктом репресій. У Конквеста постає його особисте бачення мотивів сталінського терору – «найпекучіша заздрість» [134, с. 31]. Ця антропологічна і ментальна характеристика походження терору має право на життя, але як одна з ознак. Нам видається більш реальним і системним мотивом терору той факт, що «особисті корені великого терору тягнуться із глибин перших років радянської влади» [134, с. 31]. Його інтенсивність відповідала ступеню концентрації особистого панування Сталіна. Політбюро, як формальний колегіальний орган, виконував його лідерську волю, про що свідчить листування його членів з вождем [231].

Політичний терор проти конкурентів через «заздрість» і особисті амбіції – закономірний наслідок становлення тоталітарної партії диктаторського типу. Вона передбачала не лише авторитарного вождя, а також системну ідеологізацію суспільного життя, мистецтва, освіти. Конквест показує причини та обставини поділу партії на умовних «лівих» і «правих», тобто внутрішню боротьбу за лідерство, але не колегіальне, а одноосібне. Створена Леніним партія була приречена на консолідацію її лав довкола вольового лідера з диктаторськими повноваженнями. 27 липня 1924 р. Сталін у листі до поета Д. Бедного зізнався, що «диктатура партії є насправді диктатурою вождів» [185]. Ось таке політологічне бачення ролі партії. Красномовний і лаконічний висновок одного із досвідчених організаторів бюрократичного функціонування партійного апарату.

Абсурдність партійних чисток вражала, адже їх жертвами ставала ленінська гвардія. Конквест шукав відповідь на причини і мотиви сталінського терору проти однопартійців, з якими у 1917 р. здійснили

революційний переворот, ліквідували Російську імперію. Репресії, на думку Конквеста, змінили кадровий склад більшовицької партії, посилили партійний контроль над суспільством. Вождь здійснював чистки і серед власного оточення, яке щиро демонструвало «відповідне лакейство і жорстокість» [134, с. 747]. Ленін є засновником партії тоталітарного типу, а після його смерті її захопили «сталінські кадри», але «сталінська партія проголошувала відданість старим принципам і старій доктрині» [128]. Логічний і реалістичний висновок історика і політолога Конквеста. Постала «сталінська партія», яка успадкувала та адаптувала до нових завдань ідеологію більшовизму.

Поєднання політологічного аналізу з історичним методом дослідження радянської системи влади забезпечили Конквесту реалізацію ключових висновків у 1968 р. Основною мотивацією сталінського терору, на професійне переконання ученого, стало утвердження «нової політичної системи», яка опиралася на одноосібну диктатуру Сталіна, завуальовану під формальну колегіальність партійного керівництва. Сталінська гвардія, тобто прихильники авторитаризму, пройшли «довгий і суворий іспит на знання методів нового стилю правління» [134, с. 748]. За такого правління «населення звикло мовчати і коритися, боятися і слухатися», а суспільство набуло рефлекторних рис тоталітарного організму. Висновок Конквеста про методи і стиль нового правління шляхом застосування масового і вибіркового терору не виглядав інноваційним, тобто авторським відкриттям американського ученого. У 1949 р. український часопис «Ukrainian Quarterly» опублікував статтю М. Міщенка, автор якої уперше визнав голод 1932–1933 рр. в Україні методом терору і управління в СРСР [178]. Конквест розглядав терор дещо ширше: методом системного державного управління. Застосовуючи його, комуністична партія набувала функціональних ознак тоталітарного режиму. Він не знав про існування статті М. Міщенка, тому і не цитував її у своїх працях. В історіографічному сенсі ситуація втрачена, позаяк стосується концептуальних засад. Учений вивчав і використовував

праці західних політологів з проблем тоталітаризму [263], а принципово важливої статті М. Міщенка не помітив.

Однопартійна політична система узурпувала владу, процедурно передала її у функціональне користування вождя. «Адже Сталін створив механізм, – писав Конквест, – здатний вступати в боротьбу із суспільними силами та подолати їх, і поєднав його зі своєю волею. Суспільство перебудовувалося за його формою» [134, с. 111]. Не використовуючи у 1968 р. поняття «тоталітарна партія», Конквест показав її ідеологічні, організаційні та номенклатурні основи, роль і місце «ленінської партії», її «оновлення» шляхом політичних чисток, встановлення «політичної системи» на чолі з кадрами «сталінської партії». Для ученого стало зрозуміло, що терор став засобом для досягнення мети, системним методом політичного контролю над суспільством і принципом державного управління. Державний апарат було перетворено в управлінський механізм «тоталітарної партії», контрольований статутними положеннями та ідеологічними постулатами.

Науковому доробку Конквеста, як ми уже з'ясували, притаманна циклічність великих форм – ґрунтовних монографій. В історіографічному сенсі спостерігалася взаємодія фактологічних напрацювань ученого з його концептуальними узагальненнями. Монографія «Жнива скорботи» додала автору «Великого терору» схвальних відгуків і наукового визнання. В англomовному виданні, починаючи від назви розділів і самого тексту, відсутня фраза «тоталітарна партія» [110]. Учений досліджує політику партії, її соціально-економічні наслідки, особисту причетність номенклатури до організації Голодомору. Події, які вивчав Конквест, стосувалися діяльності партії тоталітарного типу. Аналізуючи обставини масового голоду 1921–1923 рр., він зазначив, що трагедія була «наслідком партійного рішення не брати до уваги потреби селян» [140, с. 82]. На перший погляд – це простий теоретичний висновок. Партія, яка здійснила революцію, захопила владу, захистила її у протистоянні з різними військово-політичними рухами, оголосила про соціальну рівність, а насправді перетворилася на

контрреволюційну силу до трудящих. Вона, на думку Конквеста, виходячи з ідеологічних принципів, «завжди прагнула покінчити із приватним господарством та ринковою економікою на селі» [140, с. 283]. Отже, більшовицька партія перетворилася на ворога заможних селян та інших соціальних груп суспільства, обравши терор методом боротьби з ними.

Партійна номенклатура була причетна до організації голоду, а злочинний внесок кожного з її когорти був персоніфікований. Конквест вважав сталінського посланця П. Постишева відповідальним за усунення «опору у самій партії» [140, с. 283]. Терористичну операцію в Україні очолював голова ГПУ УСРР В. А. Балицький, відтак «чищену-перечищену партію знову кинули на боротьбу з голодуючим селянством» [140, с. 285]. Концептуально висновки ученого не змінилися з 1968 р., якщо порівняти їх з базовими тлумаченнями ролі і місця партійних структур у радянському суспільстві. Партійна дисципліна і колегіальна змова, особливо членів політбюро ВКП(б) і ЦК КП(б)У, лише підсилювали тоталітарну систему. Сталін не рахувався з думкою українського політичного керівництва, тому заявляв про свою готовність його повної кадрової заміни [231, с. 210]. Вождь радився з найближчим оточенням – Молотовим, Кагановичем, тому фраза «Сталін та його підручні» [131], яку використав Конквест у передмові до російськомовного видання, стосувалася саме них. Номенклатура вважалася партійною елітою, але не панівним класом у тлумаченні її місця і ролі М. Восленським, тому що персональна доля кожного залежала від волі Сталіна.

У працях Конквеста простежується думка про функціонально-номенклатурну опозиційність українських більшовиків. Ідеалізація постаті М. Скрипника могла бути запозиченою від Д. Мейса, який надавав консультативну допомогу з «національного питання» в Україні. У 1983 р. молодий американський учений опублікував свою докторську дисертацію з історії українського національного комунізму [165]. Для нього О. Шумський, М. Скрипник були жертвами сталінського політичного терору, а також

носіями ідей українського комунізму з національними ознаками. Конквест також звертав увагу на національне походження партійно-радянської номенклатури. Він вважав, що українці Чубар і Скрипник, «щойно отримали призначення в Україну, відразу стали палкими захисниками та виразниками українських національних інтересів» [140, с. 62–64]. Учений, на нашу думку, дещо ідеалізує їхню роль і місце, особливо щодо захисту національних інтересів. Вони мали певні пріоритети у своїй номенклатурно-посадовій діяльності, але не боролися за національні інтереси. У Скрипника вистачило мужності визнати хибність дій Сталіна в Україні у роки Голодомору, тому вдався до самогубства, а Чубар підкорився волі вождя. Висновок Конквеста про те, що наприкінці 30-х рр. минулого століття «партійні керівники республіки проявляли солідарність і чинили опір поширенню репресій» сумнівний [134, с. 398].

У своїх «Роздумах», які можна вважати інтелектуальним підсумком системних досліджень радянської політичної системи, Конквест вдало поєднав фах політолога з покликанням історика. Учений замислився над походженням терміну «тоталітаризм», але стосовно його функціонального застосування до політичного феномену СРСР. Він нагадав про тлумачення деяких західних учених, які висловлюють сумнів щодо існування тотального контролю за суспільними процесами [133, с. 98]. Визначення «тоталітарний», на думку Конквеста, адекватно відтворює реалії радянської політичної системи, ніж усталене в історіографії поняття «тоталітаризм». Ідеологічні партії, а більшовики належали до них, здатні шляхом соціальної демагогії нав'язати суспільству згубні ідеї, навіть розпочати «дії революційно-месіанського типу». З'являться і фанатики, які поведуть маси за собою, не відповідаючи за наслідки, але закликатимуть до жертвності задля досягнення міфічної мети. Конквест погоджувався з колегою Норманом Коеном щодо оцінки більшовицької партії як «тоталітарної» з «апокаліптичною фантазією». Узагальнюючи власні наукові здобутки, Конквест визнав ВКП(б) «тотальною» партією, тому що вона нав'язала

суспільству свої ідеї і політичні догми [143, с. 101]. Функціональним синонімом постає фраза «радикально-революційний режим», тобто стан відносин між владою і суспільством, коли воно потрапляє у доктринальний полон від партійних ідеологем, відтак неспроможне протистояти диктату. Для Конквеста поняття «тоталітаризм» – це крайність ідеологічного суб'єктивізму, тобто абсолютна тотальність влади партійного вождя. Теоретичним і практичним втіленням «ідеологічного суб'єктивізму» була ВКП(б) ленінського і сталінського типу. За таких умов, на переконання Конквеста, тоталітарна держава – це держава із потужним і системним наглядом за розвитком суспільства [143, с. 110]. Для більшовицької партії була притаманна «унітарна ідеологія», тобто колективний (груповий) розум (ідея, істина). На соціально-психологічному рівні їх поєднувала «лояльність зграї», ніби фанатиків футбольного клубу. Їхні прихильники діють рефлекторно, не вдаючись до раціонального мислення.

Саме Росія, як вважав Конквест, подала «зразки сучасного тоталітаризму», ідейним та історичним втіленням якого став російський комунізм у вигляді більшовицької течії соціал-демократії. Тоталітарна партія, яка виросла з ідеології більшовизму, розбудувала і тоталітарну державу. Більшовики знищували інтелігенцію не через її освіченість і здатність до аналітики, а через сприйняття альтернативних форм та ідей суспільного розвитку. Тоталітарна партія не визнавала будь-якого громадянського суспільства, крім нею сконструйованого за власними ідеологічними лекалами. Політбюро ЦК ВКП(б), як організаційно оформлена керівна ланка тоталітарної партії, контролювала державні органи влади шляхом призначення наркомів і різних структур, а нагляд за суспільством здійснювали ідейні сателіти партійних структур (так звані громадські об'єднання). Масовий і вибіркового терор вважалися профілактичними засобами, методом системного управління.

2.2. Соціально-політичний портрет Сталіна у працях Конквеста.

Історіографія сталінізму, теорії і практики становлення та функціонування системи «тоталітарна партія – тоталітарна держава» вражає кількістю праць і розмаїттям концептуальних тлумачень. Існує колосальна мемуарна і науково-публіцистична література соціально-антропологічного і політичного портрету Сталіна. Вона представлена переважно працями західних істориків, політологів, а від початку 90-х рр. ХХ ст. – пострадянською та сучасною історичною наукою в Україні і Росії.

Політична біографія Сталіна – невід’ємна органічна складова структурно-функціональних основ тоталітарної системи влади в СРСР. Вона формувалася і утверджувалася одночасно з її становленням, набувала ознак ідеологічного міфу, канонізуючи необмежену владу одноосібної деспотії. Радянська міфологізація постаті Сталіна – це окремий жанр, який не є предметом нашого дослідження. Він потребує залучення кількох гуманітарних дисциплін. Наше завдання полягає в іншому: дослідити соціально-політичний портрет Сталіна у політологічно-історичній інтерпретації відомого американського ученого Конквеста, їх авторські оцінки, спільні і відмінні характеристики у порівнянні з іншими західними ученими. Ми не вивчаємо соціально-політичний портрет більшовицького вождя, а концептуальні та інноваційні підходи американського ученого до виявлення ним антропологічних, ментальних, світоглядних, ідеологічних рис та ознак відомої історичної особи.

Для надання системності і послідовності ретроспективного аналізу використано періодизацію висвітлення «феномену Сталіна» істориками, політологами, соціологами. Ми не досліджуємо політичну біографію більшовицького вождя, а лише основні етапи історіографічної актуалізації цієї суперечливої і непересічної особи. Нами виділено кілька базових періодів. *Основний і перший* співпав з його сходженням на політичний Олімп, з утвердженням і функціонуванням особистої диктатури Сталіна, з формуванням міфу про «батька народів». Він тривав 30 років, тобто від

посади генсека ЦК ВКП(б) на початку 20-х рр. ХХ ст. і до дня смерті – березень 1953 р. Над формуванням культу особи працювали не лише партійні структури, особисто Сталін та його оточення, а також літературно-мистецькі установи країни, навіть міжнародні організації. До початку Другої світової війни західна політологічна думка, яку почасти уособлювали прихильники соціалістичної ідеї, ототожнювали успіхи СРСР з іменем Сталіна. Вони не помічали масового терору, катастрофічних наслідків Голодомору, депортацій, а офіційні кола європейських країн зосереджувалися на Гітлерові. Перемога у війні лише зміцнила міжнародний авторитет Сталіна, не зважаючи на авторитарно-тоталітарний режим. Холодна війна «заморозила» надмірну героїзацію особистої ролі Сталіна у перемозі над фашизмом, спрямувала політологічну думку на відокремлення системи культу тоталітарної влади від особи, започаткувала фазу згущення чорних фарб у висвітленні сталінського режиму. Інтелектуальний Захід чекав від повоєнного Сталіна функціонального каяття, прощення і звільнення репресованих, але не дочекався, а швидше навпаки – став свідком нової хвилі репресій.

Провідні політологічні часописи Заходу дуже стримано писали про Сталіна і його час упродовж «першої п'ятирічки» Холодної війни. Українські еміграційні видання не замовчували трагічних наслідків панування сталінського режиму, навіть використовували у 1948 р. термін «радянський геноцид» стосовно українського народу [205]. Відомий західний журналіст В. Чемберлін, який у 30-х рр. ХХ ст. написав книгу про голод в СРСР, спрямовував редакційний дискурс журналу «The Russian Review» у 40–60-х роках. Його цікавила літературна творчість І. Тургенєва, Ф. Достоевського. Публіцист і політолог Чемберлін писав про американсько-радянські відносини у контексті Ялтинської конференції [255], а через рік згадав про ідеологічне протистояння між політичними системами у роки Холодної війни [259]. У 1952 р. він опублікував статтю про антисталінські настрої в СРСР [258]. Критичні статті стосовно культу особи Сталіна почали

з'являтися тоді на сторінках авторитетного видання «Soviet Studies», а їх авторами були відомі західні дослідники радянської політичної історії – Е. Карр, І. Дейчер [85; 68]. Їхні праці цитував Конквест, але на початку 50-х рр. ХХ ст. займався прикладними справами в організації «холодного» протистояння Заходу з СРСР. Ідеологічний тренд теоретичного антикомунізму став тоді головним для практикуючих радянологів.

Другий період формування інтелектуального і суспільного ставлення до Сталіна, якщо дотримуватися нашої періодизації, започаткувала «хрущовська відлига» і кампанія розвінчування «культу особи». Вона активізувала політологічні студії на Заході, особливо довкола причин, обставин і мотивів політичних репресій. Радянська історіографія не переглянула схем і догм стосовно політичної системи, а реабілітація репресованих жертв сталінського терору не супроводжувалася системним переглядом концептуальних засад гуманітарної науки. Громадська думка засуджувала терор, але не публічно, крім окремих публікацій творчої інтелігенції у 50-х рр. ХХ ст. Історіографічний аналіз західної наукової літератури, проведений нами у двох попередніх підрозділах першого розділу нашої роботи, дозволяє стверджувати, що саме у 50-ті роки почав формуватися науковий дискурс класичного ревізіонізму у висвітленні радянської політичної системи. Він був представлений плеядою відомих західних істориків і політологів: Е. Карр, Р. Девіс, І. Дейчер, Д. Решетар, Д. Армстронг, А. Нове, Р. Шлезінгер та інші. Вони вивчали радянську політичну історію та історіографію, підкреслювали роль і місце Сталіна у тоталітарній системі влади, але не змалювали його розлогого політичного портрету. У хронологічних рамках 1953–1963 рр. з'явилося чимало монографічних праць західних учених з політичної історії, а оцінка системи виявилася тоді домінантною.

Третій період виявився плідним для західної історіографії сталінізму, охопивши правління династії «генсеків» від Л. Брежнєва до М. Горбачова, які дуже швидко згасали один за одним. Між західними і радянськими

істориками не існувало інтелектуального змагання на кращий портрет Сталіна і системи його правління. Саме тоді про себе заявив Конквест з його монографічними дослідженнями.

У 1991 р. розпочався *четвертий період* висвітлення політичної ролі і місця Сталіна в історії становлення та функціонування радянської політичної системи. Західна і пострадянська історіографії об'єдналися, а політичні репресії в СРСР стали пріоритетною проблемою для світової історіографії. Зазначений інтелектуальний тандем набрав обертів, а політична біографія Сталіна наповнювала бібліографію сотнями праць різних авторів. Він застиг у часі внаслідок повномасштабної російсько-української війни, розпочатої Путіним 24 лютого 2022 р. Реанімація ідолів тоталітаризму зумовила ідеалізацію постаті Сталіна, односторонню ревізію радянської історії.

Хронологічні періоди, встановлені нами, є умовними. Вони використані для фіксації інтенсивності висвітлення соціально-антропологічного і політичного портрета Сталіна істориками кількох поколінь, а з іншого боку для визначення інтелектуальної участі Конквеста в історіографічному процесі. Вчений народився у переможний рік соціалістичної революції в Росії, обрав становлення і функціонування радянської політичної системи предметом своєї професійної діяльності, присвятив їй більшу частину життя. Отже, обрана ним проблематика стала частиною його наукової діяльності. Ретроспективний дискурс радянського минулого учений розпочав з системного аналізу, поєднуючи загальне, особливе та одиничне стосовно радянського тоталітарного режиму. Дослідник віддав перевагу вивченню його ідеологічних та політичних основ, а не вирішальній ролі вождів.

У західній повоєнній історіографії уже склалися фактологічні пріоритети щодо висвітлення причин і наслідків політичного терору, ролі і місця Сталіна. Українська діаспора однозначно визначилася стосовно причин штучного голоду, вважала його геноцидом у рік ухвалення Генасамблеєю ООН відповідної конвенції. Для класичної західної політологічної думки

проблема Голодомору лишалася суперечливою, освоєння якої відбувалося поступово і ситуаційно. Німецька історіографія, судячи з останніх досліджень [184], цуралася цієї проблематики упродовж кількох повоєнних десятиліть. Постать Сталіна вважалася ключовим номенклатурним елементом системи, але її не ототожнювали з одноосібною владою. У 50-х рр. західні політологи вказували на особисту участь Сталіна у фальсифікації суперечливих історичних подій [13]. У 1956 р. головний редактор часопису «The Russian Review» В. Чемберлін опублікував статтю, використавши термін «сталінська ера» та «послідовники Сталіна» [260], тобто вдався до системної оцінки його номенклатурного правління.

Майже за 80 років, якщо брати дату завершення Другої світової війни, зміну кількох поколінь істориків: ревізіоністів, постмодерністів, традиціоналістів. Історіографічним експонатом стала теорія тоталітаризму, тому що зник об'єкт її застосування. Перестала функціонувати марксистсько-ленінська методологія, але за винятком її окремих маргінальних ортодоксів. Однак, якщо поглянути на кількість монографій, статей, документальних видань, які з'явилися за останні 30 років, політична біографія Сталіна не втратила своє актуальності. Історики і політологи вважають його універсальним ключем для відкриття таємниць функціонування тоталітарного режиму, для розуміння безглуздості терору.

Сучасна історіографія сталінізму має власну бібліографію, яка розраховує сотні праць. Ми не плануємо її системне дослідження, але вважаємо за мету всебічне дослідження проблемно-тематичних пріоритетів і теоретично-методологічних підходів у працях Конквеста, тобто його особистий внесок в історіографію сталінізму. Слово «внесок» означає наявність оригінальних тлумачень і характеристик біографії Сталіна, а не просто перелік праць відомого американського ученого. Конструктивним ревізіонізмом, тобто спробою «порівняти тематику і вирішення багатьох сюжетів історії того часу у російських і західних дослідженнях, зрозуміти зближення низки позицій і виявити дискусійні сюжети», пройнята

монографія Джона Кіна і Альтера Літвіна. Автори кілька разів цитують праці Конквеста, поважно ставлячись до нього, але без широкого викладу його тлумачень тоталітаризму, теорії і практики сталінізму, терору [225, с. 33, 70, 279]. Зазначені автори, аналізуючи праці інших колег, чомусь зосередилися на терміні «тоталітарний». Вони виклали позицію західного дослідника І. Риса, який вважав, що прихильники теорії тоталітаризму перебільшували «здатність сталінського режиму контролювати суспільство, але поняття тотального контролю, як воно не реалістичне, все ж було чимось таким, до чого цей режим прагнув» [225, с. 31]. Але історія тривалих дискусій довела наукову спроможність «тоталітарної моделі» системно дослідити функціональну сутність радянського політичного режиму. Дієздатність теорії тоталітаризму, якої дотримувався Конквест, не заперечують Д. Кіп і А. Літвін, аналізуючи політичні реалії сучасної Росії, адже суспільство прихильно сприймає постать Сталіна. «Для Росії, – наголошують вони, – феномен сталінізму залишається актуальним, передусім із політичних інтересів правлячої еліти» [225, с. 321]. Російсько-українська війна 2014-2023 рр., як історичний факт, лише підтверджує їхній висновок. Сучасна російська правляча еліта ніяк не подолає синдром сталінізму, заблукавши між декларативним лібералізмом і великодержавним шовінізмом.

Професійний радянолог Конквест не мав жодних ілюзій стосовно тоталітарного походження комуністичного режиму в СРСР, а дипломований історик і політолог намагався науково довести власне сприйняття об'єкта дослідження. У наукових працях Конквеста політична фігура Сталіна є ключовою, але учений не присвятив йому окремої монографії. Він почав досліджувати взаємодію системи влади з її одноосібно-функціональним носієм у роки розвінчування «культу особи» Сталіна. Учений помітив фальшивість самого процесу, хоча позитивно оцінив повернення політв'язнів з таборів ГУЛАГу. У суспільстві, яке понад тридцять років перебувало під тиском суцільного терору і страху, не спостерігалось ментальної реабілітації.

Люди не позбулися трагічного впливу, адже збереглася тоталітарна система і машина терору. Поняття «культ особи», на переконання Конквеста, перекладало провину з політичної системи на її вождя. Використавши термін «хрущовська десталінізація», дослідник визнав, що вона «не стала зміною суті в системі політичного правління в СРСР» [134, с. 802]. Принципово важливий висновок для 1968 р. для західної історіографії, яка балансувала тоді між «добрим» і «злим» Сталіним, а також довірилась «хитрому лису» Хрущову.

Історична постать Сталіна приваблювала західних дослідників, тому вона не зникла з інтелектуального простору на Заході. Колеги Конквеста і сам учений висвітлювали роль Сталіна в організації масового терору, відтак наділяли його негативними рисами. Виваженої наукової біографії більшовицького вождя і «батька народів» західна історіографія тоді не створила. Його згадували, досліджуючи політику воєнного комунізму і колективізації [195], політично-лідерський тандем «Ленін-Сталін» [45]. Досвідчений Д. Армстронг показав партійне розгалуження та інтереси політичної еліти [3], тобто їх внутрішнє становище. Формувався колективний портрет Сталіна, поставали його соціально-антропологічні і політичні риси. У його біографічному конструюванні Конквест брав особисту участь, але одночасно з іншими західними ученими, які раніше його стали на цей шлях.

Для Конквеста політична біографія Сталіна не була самоціллю ученого. Він не ставив перед собою такого завдання – написати класичну біографію вождя більшовицької партії. Можливо, ця обставина позначилася на відсутності його статей у провідних західних журналах. Учений мав фах і досвід редакторської роботи, але не писав рефлексорні статті на поточні події. Західна політологія блукала між «культу особи» і тоталітарним режимом диктаторського типу, коливаючись між ними. У працях Конквеста постає системний підхід, тому учений досліджує роль і місце Сталіна у становленні і функціонуванні тоталітарного режиму, механізм застосування терору як засобу одноосібного панування і управління країною. На

переконання ученого «суть сталінізму – це не стільки певні періоди терору або якісь особливі погляди на організацію промисловості, скільки встановлення політичної системи» [134, с. 802]. Вона не змінилася у роки так званої «хрущовської відлиги», тому що органічно була пов'язана «з іменем покійного диктатора». Зміщення Хрущова і перманентна внутріпартійна боротьба за владу у наступні роки лише підтверджує прозорливий висновок Конквеста про живучість прагматичного сталінізму. На цій обставині наголошували В. Чемберлін, аналізуючи війну Хрущова з примарами Сталіна [256], а також відомий український історик з діаспори К. Штеппа, котрий опублікував власні спогади про перебування у сталінських таборах [267; 268]. У Конквеста, якщо порівнювати з ними, відсутня ідеалізація «хрущовської відлиги», тому що сталінська система влади не була демонтована.

Ми уже підкреслювали, що постать Сталіна є ключовою для системного дослідження Конквестом масового терору. У його монографії «Батько народів» згадується на 435 сторінках із 879 україномовного видання «Великого терору». Це вагомий аргумент стосовно прагнення ученого відтворити системний образ Сталіна. Навіть у «Змісті» вождь постає 4 рази. Інколи він зустрічається три-чотири рази на одній сторінці. У книзі «Жнива скорботи» Сталін згадується утрічі менше. Інтенсивність появи вождя у тексті не є стилістичним недоліком, адже автор книг був професійним і досвідченим редактором. Сталін і терор були для Конквеста функціональними синонімами. Його цікавив феномен становлення особистої диктатури в умовах так званої партійної колегіальності управління. Учений, якщо уважно простежити за його роздумами і висновками, намагався встановити для себе історичну істину: диктатура вождя – випадковість, збіг обставин, номенклатурний виняток, або ж закономірність функціонування політичної системи більшовизму. Питання не риторичне, а історичне, яке потребує системного академічного аналізу.

Досліджуючи політичну діяльність Сталіна, його соціально-

психологічну поведінку, Конквест зосереджувався на ключових характеристиках. Він не був його біографом, а тим паче іміджмейкером. Учений вершив історичний суд, висвітлюючи справжній портрет більшовицького диктатора. Висловлювання, оціночні судження, акцентування на рисах характеру, ситуаційній поведінці вождя, його ставленні до людей, які постають у працях Конквеста, можна об'єднати за такими базовими ознаками: соціально-антропологічні, номенклатурно-функціональні, політично-інституційні, амбітні, сімейно-побутові. Існували особистісні риси, але вони трансформувалися у загальні ознаки. Конквест не писав класичної біографії вождя, тому відсутні акцентовані сюжети про дитинство, освіту, революційну діяльність тощо. Сталін є породженням ідеології більшовицької партії, її теорії і практики, тому системний підхід для Конквеста – «об'єктивна необхідність», пізнана ним і майстерно використана.

У концентрованому вигляді соціально-антропологічний портрет вождя постає на сторінках «Великого терору», особливо у розділі «Зодчий терору». Учений не заперечує впливу «особистих спонукань» Сталіна чинити терор, використовувати його для зміцнення особистої влади, але визначальною обставиною вважав агресивну сутність самої політичної системи тоталітарного режиму. Кремлівський володар не афішував особистої участі у терорі, ховався за колегіальністю політбюро, підступно і зухвало перекладав провину на Г. Ягоду, М. Єжова Л. Берію. Для відтворення обставин терору Конквест, якому бракувало радянських архівних документів, опирався на мемуарну літературу, спогади очевидців. За описом югославського партійного діяча, комуніста М. Джиласа у Сталіна було щось «народне, селянське, щось від отця сімейства», уражене віспою обличчя з нерівними зубами і світло-карими очима, короткий тулуб і непропорційно довгі руки, мав обмежену рухливість лівої руки і плеча [134, с. 112]. Напередодні війни, як зазначав Джилас, у Сталіна порідшало волосся на голові, «виросло солідне черевце» і з'явився «кремлівський колір обличчя» – блідий від безсонних

ночей у владних кабінетах.

Аналізуючи різні джерела, Конквест виділяє характерні ознаки соціально-психологічного портрету Сталіна: честолюбство, нетерпимість до розумних і талановитих людей, пекуча заздрість і патологічна мстивість. Сталіна пригнічував маленький зріст (160 см.), тому носив спеціальне взуття на два-три сантиметри вище, ставив біля трибуни підставку. Покликаючись на розмову М. Бухаріна з Т. і Л. Дан у 1935 р., яку запозичив з книги Р. Абрамовича [1, с. 416], Конквест передав слова колишнього теоретика партії про прагнення Сталіна довести всім, що «він вищий за всіх інших» [134, с. 112]. Учений мав намір всебічного вивчення соціально-психологічного портрета Сталіна, але вважав це предметом «сучасної психологічної науки», особливо для вивчення духовного травматизму у дитячі роки Й. Джугашвілі. Для вичерпної характеристики його рис «потрібне вільне опитування родичів та сучасників, які мешкають у тій місцевості, та досі такої можливості не було» [134, с. 112]. Конквест, як досвідчений аналітик, не радив історикам «братися навіть за схематичну реконструкцію» якогось «психологічного портрета» Сталіна і Гітлера у роки їхньої юності. Учений висловив сумнів стосовно «достовірності навіть тих небагатьох відомих нам фактів» раннього дитинства Сталіна. Загадковим лишається ментальний стрибок послушника Тифліської духовної семінарії у лоно партійної діяльності у 1901 р. Конквест не погодився з троцькістською версією про нікчому Сталіна серед соціал-демократів Закавказзя, а також з хвалебними одами 30-х рр. ХХ ст. про «кавказького Леніна». Бойовик Сталін, який грабував банки для поповнення партійної казни, не був самотнім, але виконував подібні завдання «від душі». Ленін високо цінував «твердість і прямоту» Сталіна, але розпізнав і його «виняткову душевну грубість». Навчання у семінарії, судячи з його революційно-професійної діяльності, не збагатило його душу християнським милосердям. Отже, дитинство і юність Сталіна, на переконання Конквеста, «темна» і суперечлива сторінка його біографії. Вихованням його характеру займалися не педагоги і батьки, а

соціальні обставини особистого життя.

Надмірна і хвороблива підозрілість Сталіна до оточуючих його людей пробудила у нього «загальну недовіру» до колег по партії. Ця думка належала М. Хрущову, якого цитує Конквест. Учений використав елементи текстологічного аналізу ранніх статей Сталіна, звернув увагу на часто вживане вставне слово «як відомо» і «не випадково». Вони означали: у першому випадку зайву доказовість дуже спірного твердження; в іншому випадку – умовний зв'язок між «двома подіями, довести який неможливо ні доказами, ні навіть якоюсь імовірністю його існування» [134, с. 115]. Конквест, як фаховий лінгвіст та аналітик, вважав подібні фрази «надзвичайно показові й значимі». Достатньо було застосувати фразеологічний зворот «як відомо, троцькісти – агенти фашизму», щоб усі визнали реальність зловмисної «змови».

Визначення «народність» Сталіна не стосувалася його соціального походження, а політично замаскованого фетишу. У суспільстві склалося враження про вождя, батька, який дбає про «народ» і служить йому вірою і правдою. Поширенням і насаджуванням цього міфу займалися ідеологічні структури партії, мистецько-художні установи, якими Сталін особисто переймався. Конквест, проаналізувавши обставини і мотиви терору, його наслідки, а також причини Голодомору, переконливо доводить антинародність свідомих вчинків Сталіна. Вони заявили про себе у неприхованій ненависті до українських хліборобів, особливо заможних [140, с. 41, 260, 266]. У 1968 р. Конквест висловив сміливу і науково обґрунтовану позицію про те, що у роки колективізації і голоду Сталін почав діяти проти всього народу [134, с. 440].

Особиста поведінка Сталіна у родині і побуті недостатньо досліджена. Вона відтворена у спогадах його рідних і близьких, зокрема у спогадах доньки Світлани Аллілуєвої. На Заході відреагували на її спогади у 1968 р. [169]. Відносини з дружиною Надією Аллілуєвою були напруженими. Вони завершилися сімейною трагедією – сумнівним і таємним самогубством

у 1932 р. Смерть дружини, на думку Конквеста, «глибоко вразила Сталіна», негативно позначилася на його подальшому життю [134, с. 118]. У побуті Сталін не марив «багатством і розкішшю», тому що йому були підвладні усі багатства і матеріальні цінності, тому одягав «простий коричневий військовий кітель і темні штани, заправлені в чоботи» [134, с. 119]. Мешкав у Кремлі, займав покої колишньої царської прислуги, отримував офіційну зарплату, інколи жив на державних дачах біля Москви, відпочивав у Сочі. Його найближче оточення також користувалося подібними пільгами. Його заздрість стосувалася не майна однопартійців з інвентарними номерами, а переваги в інтелекті, рівні освіти, теоретичних здібностях. Публічне знущання над Бухаріним, якого Ленін вважав найкращим теоретиком партії, приносило Сталіну моральне задоволення.

Простота у побуті, яку підкреслювали майже усі біографи Сталіна, була відносною і показовою. Конквест, підкреслюючи цю обставину, погоджувався з тим, що Сталіну справді «нічого не належало, але був прямий доступ до всього» [134, с. 120]. Він мав необмежену владу, а також улесливе оточення, яке готове було надати патрону усі скарби СРСР. Сталін, як самозакоханий диктатор, самовдоволено стежив за міфічним його звеличенням: «кавказького Леніна», учня і послідовника, геніального вождя, теоретика соціалізму, батька народів, переможця фашизму. Своїми діями Сталін намагався наблизитися до постаті Леніна, «чия першість у партії була справді загально визнаною» [134, с. 121]. Скромність у побуті для одинокої людини – цілком природна, але вона не обмежувала її зверхності і амбітності у політичному житті.

У Конквеста постає різнобарвна палітра функціонально-інституційного і номенклатурного обліку Сталіна, притаманного деспоту, який видавав себе за народного ватажка і вічного революціонера. Кожен професійний революціонер, який боровся за владу, неминуче користався її плодами: одні прагнули матеріальних благ, інші необмежених повноважень, які обом групам приносили задоволення. Соціально-антропологічні ознаки портрета

Сталіна, на які звертав увагу Конквест, належали до консервативного і сімейно-побутового дискурсу. Зустрічі Сталіна з найближчим оточенням на державних дачах виглядали по-сімейному тепло і весело, але вони мали статус закритого засідання політбюро, адже там вирішувалися принципові питання. Сталінські застілля з філософськими тостами виконували функцію тестування «товаришів», особливо на їхню вірність вождю, тому побут не був проявом кавказької гостинності і етнографічної забави вождя.

Номенклатурно-інституційні риси у діяльності політика Сталіна опиралися на його амбітні прагнення. Конквесту не дуже подобалася оцінка Сталіна як віртуоза «деспотичних прийомів», якою його наділяли «суперники-невдахи». Учений помітив «блискучого політика, який зміг добитися таких величезних і страшних змін» [134, с. 122]. Дивна для радянолога і «фальсифікатора» радянської історії позитивна оцінка, яка дещо суперечила концептуальним постулатам теорії тоталітаризму. Урівноважена оцінка Конквеста з опорою на джерела засвідчує його науковий стиль, професійний вишкіл випускника Оксфорда. Його позиція відповідала канонам західної історіографії. На думку Д. Кіпа і А. Літвіна, досліджуючи будь-яку диктаторську систему, вони не обмежуються висвітленням фігури самого диктатора. Подібна методика свідомо ігнорує «роль особи в історії», але архівні документи демонструють справжнього Сталіна: примхливого і чванливого, підступного, жорстокого, наділеного чудовою пам'яттю, що з підозрою і недовірою ставився до всіх, навіть до своїх найближчих родичів [125, с. 32]. Вони мали на увазі оціночні судження західного дослідника С. Монтефьоре, який поділяв думки Конквеста стосовно ролі Сталіна в організації терору [179]. Однак, на думку Д. Кіпа, його робота нагадувала швидше хроніку життя і діяльності Сталіна, а не детальний політичний аналіз його деспотії [125, с. 33].

Тлумачення Конквестом політичної діяльності Сталіна відбувалося у хронологічному порядку, але це не хроніки його життя, сходження на вершину владного Олімпу. Учений доводить закономірність «однопартійної

диктатури», уособленням якої став Сталін [140, с. 183]. Він не став «поміркованим самодержцем», тому що ніколи не прагнув ним бути, відтак сталінізм – це цілком «природний продукт ленінської партійної машини» [134, с. 694]. Після смерті Леніна новоявлений генсек підпорядкував своєму одноосібному впливу центральний апарат партії, використав його для боротьби з опонентами, особливо з Л. Троцьким – блискучим оратором, авторитетним серед значної частини партійної верхівки.

Сучасна історіографія партійно-радянської номенклатури доводить особисту причетність Сталіна до політичного терору, але разом з його спільниками [75; 249]. Конквест виокремлює поплічників і союзників Сталіна, особливо у 20-х рр. минулого століття, коли довелося боротися проти Троцького за владу. Тоді Сталін вдало використовував Молотова і Кагановича, завойовував більшість голосів на засіданнях політбюро. «Таємні методи», притаманні Сталіну, стосувалися розправи з конкурентами, а масовий терор був спрямований проти суспільства з метою його абсолютного підпорядкування ідеологемам більшовицької партії. Боротьба проти так званих «лівих» і «правих» усередині монолітної партії тоталітарного типу виглядала підступною демагогією і маніпуляційною технологією Сталіна, який усував конкурентів з політичного горизонту. Називав себе ледве не єдиним послідовником Леніна. Для справжнього ідейного керівника бракувало теоретичної підготовки і наукових знань, а для керівника уряду не вистачало «досвіду господарювання і обмаль знань з економіки» [134, с. 48]. За таких умов стає зрозумілим масовий терор проти фахівців різних галузей знань, щоб унеможливити публічні дискусії стосовно сталінського курсу соціалістичної модернізації сільського господарства, промисловості, тобто колективізації та індустріалізації.

Науково-історичні інтерпретації політичного портрета Сталіна, які широко представлені у працях Конквеста, зумовлені не лише особистістю більшовицького керівника та його амбітними мотивами, але і мистецтвом

номенклатурного загравання з так званим оточенням. Сталін зумів об'єднати довкола себе прибічників його політичного курсу, граючи роль простачка, а насправді налаштувати собі подібних проти партійної еліти – Л. Троцького, М. Бухаріна, Л. Б. Каменєва, Г. О. Зінов'єва, нейтралізувати голову союзного уряду О. І. Рикова, лідера профспілок М. П. Томського. Звичайному «простачку» подібна оперативна акція була непосильною. Очевидно мав рацію Конквест, коли використав термін «сталінізована партія» [134, с. 203, 206]. Підпорядкувати центральне партійне керівництво одноосібному впливу, навіть ЦК ВКП(б) – завдання для сміливих і амбітних політиків. Він цілком справився з ним наприкінці 20-х рр. ХХ ст., а згодом шляхом терору утвердився у суспільстві, партії і кишеньковому уряді, тому що голова Раднаркому СРСР В. Молотов постійно радився з секретарем ЦК ВКП(б) Сталіним [231, с. 5]. Після масового терору 1937–1938 рр. Сталін не переконував поплічників, тому що заздалегідь був «певен у їх покірливості» [231, с. 7]. На середину 30-х рр. минулого століття, на думку Конквеста, Сталін ще не мав повного контролю над усією партією. Йому заважали молоді більшовики, особливо деякі члени Ленінградської парторганізації на чолі з С. М. Кіровим. Замах на Кірова 1 грудня 1934 р., організований Сталіним [103], мав ознаки політичного замовлення, а саме вбивство – кримінальний злочин. Сталін розпочав атаку проти «ленінської гвардії», але тоді ще не подолав пасивного номенклатурного опору, особливо серед членів ЦК партії. Він побоювався публічного слова М. Горького, тому коли пролетарський письменник несподівано помер, прибрали Г. О. Зінов'єва і Л. Б. Каменєва. Саме таку логіку сталінських злочинів вибудовує Конквест, розмежовуючи класичний політичний терор з кримінальними вчинками. На лютнево-березневому пленумі ЦК ВКП(б) 1937 р. відбувся тріумф його одноосібної диктатури. Фактично було подолано спротив і республіканської номенклатури в Україні, яка, на думку Конквеста, «чинила опір поширенню репресій», але нагадувала боротьбу «гарнізону оточеної фортеці» [134, с. 398]. Учений визнав особисту провину Сталіна за

організацію голоду в Україні, яким хотів поставити націю на коліна [134, с. 783]. Голод мав форму масового терору, але за метою його використання означав кримінальний злочин Сталіна.

Отже, у працях Конквеста дуже багато уваги приділено Сталіну, але у них відсутня його ідеалізація і формування міфів. Реальний господар Кремля, прагматичний і підступний політик, віртуозний організатор політичних інтриг, яким постає Сталін, відтворений ученим без емоцій і морально-етичних тлумачень. Для американського ученого з великим життєвим досвідом «епоха сталінізму» – це історичний період функціонування суспільства, абсолютно підпорядкованого одноосібній диктатурі партійного лідера мафіозного типу. Визначення ним сталінізму є лаконічним та науково достовірним. Політична система, яка сформувала феномен Сталіна і сталінізму, цілком відповідала їхнім функціональним критеріям. Особистий внесок Конквеста в історіографію сталінізму визнаний його західними колегами – Норманом Наймарком [194], Лінн Віолою [32; 33] та іншими. Вони розглядали проблеми західної історіографії у контексті ретроспективного аналізу періоду Холодної війни.

2.3. З'ясування ученим тактики і стратегії більшовицького терору.

Науково-історичні і політологічні дослідження більшовицького терору розпочалися одразу після завершення Другої світової війни, а з початком Холодної війни набули системного спрямування. Повоєнна хвиля української політичної міграції до Америки надала академічним студіям нового інтелектуального поштовху. Західна політологія стримано поставилася до висвітлення теоретичних та історичних аспектів сталінського терору, а українська наукова спільнота активно досліджувала його мотиви, обставини і наслідки в Україні. Вона заклала національний сегмент вивчення терору карально-репресивних органів радянської влади проти українців. Спогади С. Підгайного про перебування української інтелігенції на Соловках, опубліковані у 1947 р. [210], крім емоційно-меморіальної складової,

започаткували академічні студії. Дві частини його праці 1949 р. розкривали наслідки терору [209], тобто фізичне винищення інтелігенції, українських хліборобів штучним голодом.

Українська інтелектуальна громада на Заході світоглядно і ментально була готова до академічних студій зазначеної проблематики. Для фахових істориків і учених різних галузей знань система сталінського терору не становила таємниці, адже багатьох вона торкнулася особисто. У 1949 р. М. Міщенко визнав голод методом терору і правління радянського режиму [178], тобто задовго до його наукового тлумачення Конквестом. Поняття і явище терору використав Д. Соловей, виокремивши політичний терор і штучний голод [229], а наступного року підкреслив системне походження терору [228]. У статті А. Микулина йшлося про «російський терористичний режим» і «штучний голод» в Україні [181]. Книга відомого українського ученого Г.Костюка висвітлювала специфіку сталінського масового терору в Україні 1929–1939 рр. [123]. Він розглядав терор як спосіб панування сталінського режиму, а на книгу українського ученого опублікував схвальну рецензію Джон Армстронг у 1961 р. [219].

Отже, у 40–50-х рр. ХХ ст. українська інтелектуальна еліта започаткувала новий концептуальний дискурс системи більшовицького терору, яка мала структурно-функціональні ознаки методу правління. Упродовж наступних років ця теоретична складова обростала статтями і книгами, авторами яких були також і західні політологи, історики, радянологи. Вони могли поділяти і не поділяти зазначеного концепту, але авторство належало українським дослідникам.

Між ученими з української діаспори й університетськими західними професорами, які спеціалізувалися на радянській політичній історії, не було протистояння, але й творчий тандем не був помітним. Д. Армстронг написав рецензію на книгу Г. Костюка, тому що поділяв її концептуальні засади, тобто принципи теорії тоталітаризму. У 60-х рр. минулого століття західна політологія і українська діаспорна історіографія радянської політичної

системи розвивалися паралельними шляхами, інколи перетиналися на конференціях, уособлюючи власні наукові школи. Розпал Холодної війни поєднав їх спільним ідеологічним знаменником, тобто антирадянським спрямуванням.

Для західних політологів сталінський терор був функціональним елементом системи, яка була науковим пріоритетом, а не її складові частини. Уже згаданий Д. Армстронг досліджував політичні аспекти комуністичної системи [5], а його колега Альфред Мейер також переймався проблемами комуністичної політичної системи [177]. На подібних теоретичних основах написані статті Якобса Дана [66], Роберта Шарлета [267]. Їх відомий колега Л. Фішер присвятив свою книгу вивченню політичної біографії Леніна [245], а С. Коен, який консультував Конквеста, зосередився на поняттях комунізм, фашизм і демократія [86]. Півстолітній ювілей жовтневого перевороту 1917 року спонукав західних політологів до активізації досліджень теорії і практики більшовизму, тому і виходили праці про діяльність компартії в СРСР [216].

Науково-історичне дослідження Конквеста «Великий терор» не було винятком, воно також орієнтувалося на календарну дату. Західна політологічна думка відгукнулася на піввіковий рубіж формування і функціонування комуністичної системи. До появи згаданої праці, як було з'ясовано, уже існувало наукове тлумачення сталінського терору як методу управління. Однак, враховуючи досягнення попередників, Конквест наважився на системне дослідження державного терору. Він запропонував власну концепцію історичного дослідження.

Революційний терор, який став основним засобом повалення царського режиму, став ключовим методом функціонування радянської політичної системи. Конквест не ототожнював терор періоду Великої французької революції із «сталінським терором, а також вирізняв особливості терору Леніна чи Робесп'єра» [134, с. 20]. А більшовицький вождь, як свідчить аналіз його праць, які системно дослідив відомий український майстер

мініатюр М. С. Сядристий, ніколи не заперечував необхідності і доцільності застосування відвертого терору проти політичних опонентів, класових ворогів, інтелігенції, селян, священиків [232]. Конквест майже не використовує праці Леніна, але визнає «глибоку антипатію до селян» у вождя, який демагогічно вимагав «не ображати національні почуття інших народів» [140, с. 41, 73]. Суперечливий дискурс, зумовлений протиставленням Леніна і Сталіна – «поміркованого» і «злого» лідера партії.

У попередньому розділі ми вже зазначали, що у перевиданнях основних праць іншими мовами Конквест не переглядав усталеного теоретичного дискурсу. Для автора монографії «Великий терор» слово «великий» означало «масовий» і небувалий за наслідками, а друга частина її назви «сталінські чистки» свідчила про їх організатора і натхненника – Сталіна. Учений дуже ретельно дослідив форми державного терору, тобто карально-репресивних органів проти суспільства. У монографії визначення «терор» є ключовим моментом: «Корені терору», «Зодчий терору», «Терор на флоті», «Масовий терор в армії», «Масовий терор», «Наслідки терору». Це назви шести із 14 розділів та 89 підрозділів книги. Похідними від них є назви структурних частин праці: «Етап», «Колима», «Печора», «Арешт», «За ґратами», «Їжа і смерть». Науково-публіцистичний стиль автора жодним чином не применшує теоретичний рівень його дослідження. Конквест заглибився у технологію організації і здійснення терору, відмовившись від аналізу ідеологічних аспектів комуністичного режиму, основу якого становила тоталітарна партія (його термін). У назвах розділів і підрозділів учений не використав жодної дати, а сама робота побудована за проблемно-тематичним принципом. Лаконічність назв засвідчує глибоке авторське розуміння проблеми.

Монографія «Великий терор» була одним із перших у західній історіографії досліджень політичної анатомії сталінського терору, його конкретних форм. Учений подолав усталену інерцію висвітлення політичних репресій, заглибившись у механізм функціонування терору як способу

управління країною. У «Вступі» він виклав своє бачення більшовицького терору, який «став засобом запровадження насильницьких змін і в суспільстві, і в партії» [134, с. 24]. Він припускав наявність у Сталіна «особистих коренів великого терору», які були тісно пов'язані із «заздрістю» і «одержимістю» вождя [134, с. 31]. Прагнучи одноосібної влади, Сталін не цурався групової змови, тобто опирався на спільників і виконавців терору. Вони захопили управління центральним апаратом партії, підпорядкували вертикаль влади, опираючись на терор проти «ухильників» їхньої волі. Спостерігалось деструктивне поєднання сильної волі і жадності до влади однієї людини. Конквест розпізнав цей важливий соціально-психологічний феномен «двовладдя»: прагнення та реальної одноосібної влади. Вони, на його переконання, виявилися ключовими, тому що «особисті спонукання Сталіна стали рушійною силою терору» [134, с. 110]. Учений вважав кремлівського володаря підступним майстром обману [105].

Політична мотивація Сталіна для захоплення влади збігалася з його лідерськими амбіціями та морально-психологічними рисами характеру. Він добре знав своє найближче оточення, яке несамовито прагнуло номенклатурних посад, а натомість демонструвало фанатичну відданість вождю, а не закону і моралі. Конквест постає соціальним істориком, навіть психологом, досліджуючи мотиви і обставини терору. Він не вимальовує образ злого демона, але слушно наголошує, що «воля однієї людини або невеликої групи стає наймогутнішою із суспільних і політичних сил» [134, с. 111]. Для більшовиків, починаючи від перших років становлення їхньої партії, терор був революційним засобом досягнення політичних завдань. Визнавши цю обставину як історичний факт, Конквест вважав, що «сталінський терор – це було щось інше», адже він «послугувався методами звичайнісінького злочинця» [134, с. 20]. Учений, як історичний суддя, уже вкотре ототожнює дії Сталіна з манерами і вчинками кримінального злочинця. До нього мало хто наважувався на подібні тлумачення. Фраза «Зодчий терору», яка потрапила до назви одного із

розділів праці, означає те, що для Сталіна «законом стало панування брехні», насаджування у суспільстві хибних і злочинних ідей, всілякої маячні промови і заколоти проти партійного керівництва. Він сам виявився віртуозним змовником. Аби протиставити марксизму методи більшовицького-сталінського терору, Конквест вважав, що К. Маркс і Ф. Енгельс «фактично були проти терору» [134, с. 20]. Відчувалося захоплення марксизмом у молоді роки, коли майбутній учений навчався в університеті.

У своїх працях Конквест постійно зауважував, що специфіка його наукового дослідження «завжди змушуватиме історика триматися меж об'єктивності» [134, с. 21]. Бути об'єктивним – означає позбутися заздалегідь упередженого ставлення до вирішення наукової проблеми, критично і відповідально аналізувати джерела, бути переконаним у їх достовірності. Порушення однієї з перелічених обставин неминуче призводить до помилкових висновків і суб'єктивних тлумачень подій, явищ. Чомусь Конквест вважав, що сталінський посланець П. Постишев був «противником терору» [134, с. 254]. Для українських істориків, які вивчали архівні документи, Постишев виявився одним із неперевершених майстрів застосування індивідуальних і масових форм терору проти української інтелігенції [70]. Він був організатором Голодомору в Україні, масових репресій проти «колишніх боротьбистів», творчої інтелігенції, освітян [270]. Вілomo, що Постишев ініціював чистку Київської парторганізації від «троцькізму», боротьбу з так званою «ною опозицією» у 20-х рр. і «правими силами» [249, с. 362, 424, 470, 786]. Необхідно зважати на те, що учений не мав доступу до радянських архівних документів.

Отже, підсумовуючи термінологію Конквеста, якою він користувався для визначення подій і явищ, маємо визнати наявність конкретної класифікації форм терору, а також універсальне тлумачення – «сталінський терор». Учений уникав назви «більшовицький терор», але не заперечував самого факту. Титульна фраза «сталінські чистки» конкретизує, але не вичерпує його ключового явища – «Великий терор». Тоталітарний режим

опирався на ідеологію тоталітарної партії диктаторського типу. Відповідно, дихотомія «тоталітарна партія – тоталітарна держава», про яку ми уже говорили, засвідчує системність наукового підходу Конквеста до вивчення радянської політичної системи. Зазначимо, що відомий американський історик Е. Карр вбачав між партією і державою спільний ідеологічно-функціональний зв'язок [235].

Посада генерального секретаря ЦК РКП(б), особливо за життя Леніна, не давала Сталіну жодних шансів на утвердження одноосібної номенклатурної диктатури. Але він скористався службовим становищем для поступового і системного зосередження апаратної влади в одних руках. Для досягнення амбітної мети вдавався до кабінетних інтриг, змови, терору. Конквест, не маючи у своєму розпорядженні стенограм засідань політбюро ЦК ВКП (б) та інших архівних документів, дійшов достовірного висновку, що у середині 30-х рр. ХХ ст. Сталін «розвинув теоретичне обґрунтування терору» [134, с. 305]. Оголосивши у 1929 р. курс на «ліквідацію куркуля як класу», Сталін заявив про свою особисту готовність фізично та економічно знищити мільйони селян, відтак терор проти кількох десятків тисяч їхніх ідейних захисників виглядав бюрократичною і звичною карально-репресивною процедурою. Маніпулюючи ідеологічними гаслами, він теоретично і політично виправдовував доцільність застосування різних форм масового та індивідуального терору. Невипадково Конквест використав фразу терор у «формі масових депортацій» [134, с. 106]. У передмові до російського видання «Жнив скорботи» він зазначив: «Я писав про десять-п'ятнадцять мільйонів селян, виселених у процесі розкуркулення. Сьогодні дуже авторитетний радянський учений говорить, що розкуркуленням було охоплено не менше п'ятнадцяти мільйонів, з яких два мільйони були перекинуті на будівельні роботи, а решта і відділені райони країни» [131, с. 3]. Учений мав на увазі статтю академіка В. Тихонова, опубліковану у «Литературной газете» від 3 серпня 1988 р. Отже, Конквест підкреслював ідеологічне неприйняття Леніним і Сталіним самодіяльних хліборобів, яких

більшовики називали куркулями, що спонукало до застосування терору проти них. Ленін постає ідеологом терору, а його вірний учень Сталін лише оздобив формами і методами здійснення, перетворивши на універсальне знаряддя управління країною.

Наукова термінологія Конквеста не є оригінальною, бо виникла до появи його праць, але вона засвідчує методологічні підходи ученого до висвітлення політичних основ тоталітарного режиму. У термінологічному арсеналі ученого більше десятка різних тлумачень терору: «масовий терор», «всесоюзний терор», «мета терору», «мотиви сталінського терору», «державний терор», «терор у формі фізичного винищення українських селян штучним голодом», «масовий терор в армії», «терор на флоті», «наслідки терору», «історія масового терору», «репресії», «моральна і духовна потворність терору», «терористичний голод», «терор голодом». Кожне з перелічених тлумачень має власне смислове наповнення, ситуаційне походження і застосування. Ключовим лишається слово «терор», але Конквест розширив його лінгвістичну конструкцію науково-історичними характеристиками. До 1968 р., тобто до виходу монографії «Великий терор» ніхто з його західних колег не займався подібною класифікацією форм терору. Він був першим серед учених, які заглибились у теоретичні та історичні корені його походження і функціонування. Маємо визнати також за Конквестом авторство наукового терміну «терор голодом», хоч його концептуальне обґрунтування належить М. Міщенку у 1949 р. [178].

Усі зазначені визначення розкривають функціональну сутність більшовицького терору у його сталінському виконанні. Слова «убивство», «розстріл», «ув'язнення», «надзвичайні заходи», «депортація», які використовував учений, стосувалися форм і методів реалізації терору. Термінологія для Конквеста мала принципове значення, тому він її захищав від «нападників», дискутуючи з опонентами. Наприклад, американський дослідник сталінізму Роберт Турстон викликав Роберта Конквеста на інтелектуальну дуель. Вона відбулася між двома Робертами на сторінках

журналу «Soviet Studies» у 1986 р. Його опонент був на 32 роки молодшим, вивчав історію Росії, читав лекції у кількох університетах. Конквест відгукнувся на критичні зауваження Турстона статтею «Що є терор?» [114]. Він не погодився з тим, що страх бути арештованим стосувався лише партійної еліти, а не тотальним. Обидва вчені заглибились у соціально-психологічний стан радянських людей, які опинилися в умовах сталінського масового терору. Турстон вивчав рефлексії людей на масові арешти, наскільки вони підживлювали «систему терору», тримали у постійному страху [240]. Він опирався на спогади очевидців терору, цитував праці Конквеста, але не погоджувався з його твердженням про тотальний терор проти народу. Молодий колега вважав, що «надломлений» терором народ не воював би мужньо у 1941-1945 рр. Він вірив, що терор стосувався переважно ворогів політичного режиму, тобто був вибіркоким і профілактичним. Конквест був здивований подібним висновком, а ще більше тим, що Турстон не вважав «єзовщину» терористичною операцією. Опонент виявився запопадливим, тому у 1996 р., тобто через 10 років після дискусії, опублікував монографію «Життя і терор в сталінській Росії» [241]. Він постає поміркованим ревізіоністом, але засуджує сталінський терор з моральної точки хору. Однак, судячи з теоретичних засад, учений не змінив свого бачення терору: суспільство не відчувало тотального страху, тому що репресії торкнулися його еліти, а сталінська система сприяла соціальному висуванню окремих верств, їх підтримці через активну участь у громадському житті.

Вивчаючи особливості сталінського терору, Конквест постає істориком, а не політологом з претензією на концептуальні обґрунтування тощо. Він переслідував іншу мету: дослідити мотиви, тактику і стратегію терору, його функції і наслідки. Західна політологічна думка 50–60-х рр. ХХ ст. зафіксувала злочинну сутність політичного терору в СРСР, тому не було потреби доводити очевидне. Інша справа – це функціональний зв'язок

між політичною системою і необхідністю використання тотального терору. Саме на цьому зосередився Конквест.

Порушуючи питання про «мотиви сталінського терору», учений прагнув виявити його політичні завдання і «мету терору». Ідеологічна і політична демагогія у більшовицькій пресі 30-х рр. приховувала «бажання Сталіна отримати свободу маневру» [134, с. 340]. Вождь публічно закликав до боротьби з ворогами партії і народу, але мета терору полягала в іншому – у «знищенні всякого можливого опору: повбивати чи кинути за ґрати мільйони, а решту населення приборкати» [143, с. 125]. Дуже відверта і зрозуміла науково-історична інтерпретація мети і завдання терору, без зайвих політологічних термінів. Учений мав високий рівень теоретичної підготовки, але уникав абстрактних політологічних конструкцій реальних подій і явищ. Система терору взаємодіяла з тотальною ідеологією, пропагандою насилля, політичною цензурою.

У термінологічному арсеналі Конквеста слова «мета» і «мотиви» терору – не випадковість. Вони вказували на причини державного терору. Він досліджує «мету» одночасно з наслідками, але через «розмах терору» і «наслідки терору». Статистично-демографічні втрати, тобто жертви сталінського терору, крім в'язнів таборів, які вижили, становили «двадцять мільйонів» [143, с. 126]. Зазначена цифра є історіографічним підсумком, яку Конквест цитував за опублікованими джерелами. Визначення «всесоюзний терор», крім його масштабності, стосувалося наслідків колективізації. Вона, на глибоке переконання ученого, виявилася глобальною катастрофою за соціально-економічними наслідками. У 1984 р., обмінюючись думками з колегами стосовно причин і наслідків штучного голоду [238], Конквест не пов'язував події 1933 р. з розкуркуленням. Перша хвиля розкуркулення як форми масового терору проти селян, на думку ученого, відбулася у 1917–1921 рр. Американський дослідник опублікував у 1968 р. книгу про сільське господарство в СРСР [88], але не був істориком-аграрником.

Колективізація як форма масового сталінського терору проти селян,

фактично ліквідувала соціально-економічні основи селянського приватного господарства і традиційного укладу загалом. Учений не раз підкреслював, що радянська влада і політичне керівництво свідомо знищували заможних селян, позбавляючи їх майна і продукції [143, с. 120]. Для Леніна і Сталіна була неприйнятна економічна самостійність селян.

Використані Конквестом визначення «масовий терор», «масовий терор в армії», «терор на флоті» – це не метафора і абстрактна фраза, а цілком заплановані репресії. Ключове слово «масовий» розкривало не лише кількісний вимір, але і поширення сталінських чисток на усі соціально-професійні групи суспільства, особливо військових. Сталін дуже боявся заколоту проти себе, змови і публічної критики, тому використовував репресії з метою профілактики партійно-радянських кадрів, інтелігенції. Фраза Конквеста «масовий характер репресивно-каральних операцій по всій країні» [134, с. 452], яку він використав ще у 1986 р., засвідчує масштабність кримінального і службового злочинів державного посадовця. Кількість засуджених, розстріляних, депортованих не була для Конквеста критерієм масовості політичного терору. Він вважав їх «жертвами репресій», а масовий терор системою і методом державного управління. Людей «масово заарештовували», щоб тримати решту суспільства у постійній напрузі і страху. Жертвами сталінського свавілля були представники партійно-радянської номенклатури, робітники, селяни, педагоги, митці, етнічні меншини, які чомусь стали «ворогами народу». Частково зазначених проблем торкнулися автори тематичного збірника статей, редактором якого виявився Конквест [237]. Збірник вийшов після «Жнив скорботи», а серед авторів були відомі західні інтелектуали – Л. Шапіро, Р. Шпорлюк та ін.

У 1987 р., тобто до чергової річниці жовтневого перевороту 1917 р., Конквест поділився своїми роздумами про радянську історію у черговому збірнику статей [239]. Він спростував нападки молодшого покоління «ревізіоністів» на його концептуальну теорію тоталітаризму у висвітленні суперечливих проблем функціонування радянської політичної системи.

Ревізіоністи, які ототожнювали себе з когортою «соціальних істориків» (Ш. Фіцпатрік та її прихильники), намагалися лібералізувати соціальні відносини в СРСР, пом'якшити терористичну сутність сталінського режиму. Для Конквеста терор і сталінські політичні чистки – тотожні явища. Учений детально розписав механізм застосування терору проти членів партії. Використання тортур під час допитів лише підтверджували злочинні дії працівників карально-репресивних органів. Саме про них фраза Конквеста – «моральна і духовна потворність терору». Репресована людина виявилася безсилою проти державного насилля. Опираючись на конкретні факти, досягнення сучасної історіографії і політологічної думки, Конквест був абсолютно переконаний у тому, що методи політичного терору започаткував «своїм первісним «червоним терором» Ленін» [143, с. 125]. На думку ученого, більшовицький лідер ще у 1905–1907 рр. «доводив теоретичну правомірність терору», навіть необхідність «справжнього загальнонаціонального терору» [143, с. 125]. У 60-х рр. минулого століття Конквест був більш стриманішим в оцінці Леніна, а з роками схилявся до більш категоричних інтерпретацій ідейного теоретика більшовицького терору.

Оригінальним і дещо несподіваним виявилось застосування ученим поняття «державний терор» для оцінки радянського тоталітарного режиму епохи сталінізму. За допомогою терору державних інститутів відбувалися колективізація, індустріалізація, виявлення «ухильників», «саботажників», впроваджувалися «надзвичайні заходи» щодо хлібозаготівлі. «Адже державний терор, - писав Конквест, - не можна просто «вимкнути». Він має інтереси й інститути, кадри й ознаки» [134, с. 770]. Безглуздість та аморальність політики воєнного комунізму була очевидною, але вона тривала кілька років поспіль. Проголошення Непу не скасувало системи фізичного та економічного терору, який перманентно виникав у 20-х рр. ХХ ст. Отже, для Конквеста поняття і явище «державний терор» були системою взаємопов'язаних інститутів влади, які забезпечували реалізацію

більшовицької ідеології, її політичних постулатів. Західна політологія 1960-х років зосереджувалася переважно на висвітленні сталінських репресій, а тлумачення системи «державного терору» оминала. Конквест порушив цю історіографічну тенденцію, розкрив мотиви, тактику і стратегію більшовицького терору, функціонально поєднав партійні і державні органи, тобто його ідеологів та виконавців.

У понятійно-категоріальному арсеналі Конквеста зустрічається кілька однотипних визначень терору, які розкривають його соціальну специфіку та національне спрямування. Насамперед йдеться про поняття «терор голодом», «терористичний голод», «терор голодом у формі фізичного винищення українських селян штучним голодом». Вони оригінальні за історично-лінгвістичною конструкцією, фразеологічною лаконічністю і теоретичною досконалістю. Колега Норман Наймарк, який працював з Конквестом у Стенфордському університеті, називав його автором терміну «Великий терор», що посів своє ключове місце «в історіографічному вжитку» [198, с. 85]. Можна погодитись з його оцінкою інтелектуального внеску американського ученого, але з певною ремаркою. За десять років до появи книги Конквеста «Великий терор» у західній науково-публіцистичній літературі виник термін «Великий голод» [250]. Ми уже наголошували на авторстві концептуального тлумачення «голод як метод терору», яке належало М. Міщенку у 1949 р. [178]. Однак, попри історіографічний факт, Конквеста вважають автором короткої форми «терор голодом», яку він виніс на титульну сторінку відомої монографії.

Наукова термінологія в інтерпретації Конквеста системи більшовицького терору є принципово важливою. Вона викликала певні зауваження з боку його західних колег. На цьому наголошував Д. Мейс, згадавши перебіг дискусії між двома Робертами. «У 1986 р., – зазначав Мейс, – наприклад, найпрестижніший американський слов'янознавчий журнал «Slavic Review» опублікував дискусії між Робертом Турстоном і Робертом Конквестом, у якій перший доводив, що у підсталінський період, за винятком

«оберацій» єжовщини, радянська система ніколи не ґрунтувалася на страху. Саму ж єжовщину він розглядав як прояв масової істерії» [191, с. 246]. Нарікання стосувалися і поняття тоталітаризму, застосування геноциду стосовно Голодомору.

Особистий внесок Конквеста в історіографію сталінізму, причин і наслідків політичного терору, на нашу думку, зумовлений не лише упровадженням нової термінології, а насамперед у системному дослідженні механізму, мотивів сталінського терору. Серія його праць, присвячених вивченню «Великого терору» у 30-х рр. ХХ ст., вирізняє Конквеста з поміж інших західних учених, які обмежувалася однією монографією. Можливо мав рацію Н. Наймарк, коли називав Конквеста «одним із найвідоміших і заслужених істориків та письменників нашого часу» [92]. Історіографія сталінізму, особливо західна, має визнаних корифеїв і свої традиції визнання наукового внеску учених. У 1990 – першій чверті 2000-х рр. праці Конквеста на слуху, коли йдеться про репресії і Голодомор. Хтось поділяє його висновки і тлумачення, а дехто уникає, інколи критикує. Конквест був першим серед західних учених, хто системно і послідовно досліджував особливості сталінського терору упродовж десятиліть наукової діяльності. Його книги спонукали відомих західних учених, кожен з яких використовував власні методологічні підходи. Наприклад, Ален Буллок звернув увагу на роки більшовицького терору, досліджуючи паралельно біографії Сталіна і Гітлера [19]. Його книга може посісти чільне місце в одному ряду з «Великом терором» Конквеста, тому що терор обох диктаторів є ключовим у дослідженні. Німецький історик Ш. Плаггенборг, аналізуючи історіографію проблем сталінізму, згадав праці Конквеста [201].

Західні дослідники сталінського терору не заперечували термінології, яку використовував Конквест. Вони цитували його праці, давали високу оцінку відомих монографій, а також нечасто вживаних. Наприклад, у 1990 р. авторитетний німецький журнал «Osteuropa» у своєму реферативному огляді згадав книгу Конквеста про обставини вбивства Кірова [103]. Упорядники

сторінки та автори огляду зазначили, що американський учений є «зараз одним із найвідоміших і поважніших дослідників сталінізму» [79]. Рецензуючи його книгу, упорядники рубрики наголошували на основному висновку її автора: Сталін був особисто причетний до організації вбивства Кірова, щоб позбутися політичного конкурента. Концептуально і фактографічно, на думку авторів рецензії, «ця тоненька книга» нічого нового не додає, але її автор «виявляє прискіпливість до історичних фактів і точність з літературним стилем» [79, с. 897]. Деякі німецькі історики, претендуючи на висвітлення історії СРСР, використовували поняття «панування Сталіна» і «диктатура», але дуже залежали від схем радянської історіографії, використовуючи визначення «Велика Вітчизняна Війна» тощо) [251].

У перевиданнях праць Конквеста іншими мовами, на що ми уже звертали увагу, траплялися редакторські втручання. Не стало винятком і німецькомовне видання «Жнив скорботи». З титульної назви зникло ключове поняття «терор голодом», а чомусь постало абсолютно протилежне – «сталінський Голокост» [91]. Не заперечував термінології Конквеста і відомий німецький історик А. Каппелер, який опублікував свою монографію про відносини між українцями і росіянами [122]. Історики використовують термін «великий терор», але без цитування праць його першого інтерпретатора [14]. Натомість публікація окремих розділів монографії Конквеста «Великий терор» у радянському престижному журналі «Нева» у 1990 р. означала її історіографічний прорив [133]. Фальсифікатор радянської історії здобув визнання, просунувши свою термінологію і окремі розділи книги в інтелектуальний простір СРСР.

На початку 2000-х виходили перевидання праць Конквеста, а на історіографічному ринку з'явилися його послідовники. До них, якщо простежити за змістом і концептуальними основами, можна зарахувати книги німецького історика Й. Баберовскі. Його монографія «Червоний терор» дуже співзвучна з «Великим терором» Конквеста [11; 12], а «Спалена Земля» продемонструвала сталінське панування шляхом використання насилля [10].

Близькою до неї є монографія американського історика Тімоті Снайдера, видана російською мовою [224]. Вона стосувалася «класового терору» і «національного терору». Автор визнає «загальносоюзний голод», судячи з назви першого розділу його книги («Голод в Советском Союзе»), а також використовує фразу «політичний голодомор в Україні». Остання книга Конквеста мала назву «Роздуми над сплюндрованим сторіччям», а Т. Снайдер у співавторстві з Т. Джадтом опублікували майже аналогічну – «Роздуми про двадцяте століття» [73]. Отже, історіографічна традиція висвітлення сталінського терору, яку заклав свого часу Конквест, продовжується у працях його теоретичних послідовників.

У Баберовскі і Конквеста більше спільного, ніж у Снайдера з ними. Для німецького історика фраза «сталінізм як деспотизм» тотожна реальному тоталітарному режиму в СРСР [8]. Якщо Конквест відтворив соціально-політичний портрет Сталіна, частково психологічний, то Й. Баберовскі антропологічний з використанням фотографій [7]. Молодше покоління західних учених вивчало радянські архівні документи, тому для них «тотальне панування» сталінського режиму доведене на підставі джерел [9]. Порівняльний аналіз двох диктаторських режимів також простежується у працях Конквеста. Деякі історики вважають, що німецькі і сталінські табори смерті суттєво відрізнялися, тому їх не варто порівнювати [168]. З ним погоджується Ф. Шнелл, зазначаючи, що Сталін використав табори для підтримки політичного режиму, а гітлерівські «табори знищення» (Vernichtungslager) не переслідували такої мети [265]. Він також використав новий термін «культура насилля» для оцінки комуністичної системи в СРСР [265]. Відомий французький історик Ніколя Верт вжив поняття «сталінські примусові робітники» по відношенню до в'язнів ГУЛАГу [35]. Сучасна історична наука використовує нові лінгвістичні конструкції, узагальнюючу термінологію, але вона відповідає поняттю терор, тобто насилля по відношенню до людей. Конквест розширив видову

характеристику різних форм сталінського терору, але дотримувався саме цього терміну.

Отже, підсумовуючи особливості наукової інтерпретації Конквестом системи більшовицького терору, зазначимо сталість і послідовність її теоретичних засад. Учений не переглядав ідеологічні основи терору, не відмовлявся від попередніх своїх тлумачень, застосовував наукову термінологію у відповідності до реальних подій і явищ. Сучасна західна наука володіє значно кращою архівно-джерельною базою стосовно злочинів сталінського режиму, але вона не заперечує концептуальних підходів Конквеста у висвітленні радянської політичної системи тоталітарного типу. Запропонований ученим перелік наукової термінології лише збагатив історіографію з проблем сталінізму.

Партійно-радянська номенклатура, тобто повноваження і службово-кадровий склад органів влади, становила інституційну основу тоталітарної політичної системи в СРСР 20–30-х рр. ХХ ст. За часів диктаторського режиму виконавчий орган з необмеженими повноваженнями був його структурно-функціональним уособленням. Ключовим поняттям, яке всебічно висвітлювало форму і зміст радянської системи влади, Конквест вважав визначення «тоталітарна партія». Він подав його так: «тоталітарна партія – тоталітарна держава», тобто партійно-радянський структурно-функціональний тандем.

Текстологічний аналіз праць Конквеста, але у частині появи та формулювання ним теоретичних узагальнень з претензією на універсальність визначення, показав, що поняття «тоталітарна партія» уперше з'являється наприкінці 90-х рр. минулого століття. Воно було цілком закономірним для ідеології і практики більшовизму, а з іншого боку – концептуально відповідало його моделі тоталітаризму у висвітленні політичної системи в СРСР. У працях Конквеста 60–80-х рр. ХХ ст. зазначений термін відсутній, але учений використав його близький ідейно-прикладний синонім: «комуністичний режим». Визначення «тоталітарна партія» не стосується

винятково організаційної побудови ВКП(б), хоча її характеристика присутня у працях ученого. Він не писав історію більшовицької партії і біографії її лідерів. Для нього партійні структури в органах влади – це складові одиниці, які були покликані ідеологічно цементувати державні органи влади, встановлювати тотальний контроль за їхньою діяльністю.

Становлення і функціонування «тоталітарної партії» у її тлумаченні Конквестом виглядає системно, тобто відтворено поєднання ідеології і практики державного управління з огляду на її постулати. Учений вдало поєднував політологічний і науково-історичний підходи, а застосована ним універсальна дихотомія «тоталітарна партія – тоталітарна держава» розкриває основи тоталітарної системи.

В історіографії і західній політології висвітлювалися історичні обставини захоплення більшовиками влади, її тріумфальне утвердження, мотиви застосування «червоного терору» і сталінських політичних репресій, тобто існувала усталена традиція трактування подій і явищ. Досліджувалася діяльність окремих структур – ГПУ, НКВС. Першим, хто зосередив увагу на функціях і статусі партійної номенклатури, був історик-емігрант М. Восленський. Його книга про радянську номенклатуру перевидавалася на Заході, але її автор не використав визначення «тоталітарна партія», навіть «тоталітарний режим», але адаптував теорію «класів і класових антагонізмів». Ключовим у М. Восленського є поняття «пануючий клас», а тому він зосередився на соціально-політичній характеристиці партійної номенклатури. У Конквеста постає мафіозно-лідерська організація диктаторського типу. Саме Ленін, на переконання ученого, створив систему централізованої партійної влади, а його принцип демократичного централізму лише поглибив одноосібну владу вождя. Він започаткував систему тотального партійного контролю за державними органами влади і суспільством.

Новим виглядає висновок Конквеста про те, що у раннього Сталіна, який поступово узурпував владу, спостерігався функціональний баланс між

особистою диктатурою і бюрократичною партократією з хиткими елементами колегіальності (політбюро, пленуми ЦК, з'їзд). Цікаве спостереження, яке зафіксував учений у своїх працях, досліджуючи поняття і явище «тоталітарна партія».

Учений був прискіпливим до власних формулювань. Він з певним скептицизмом сприймав поняття «тоталітаризм» у контексті реальних подій, але залюбки використовував визначення «тоталітарний» контроль за суспільством, шлях нав'язування йому своїх ідей, політичних догм, одноосібної волі вождя. Партія диктаторського типу, на переконання Конквеста, ідеологізувала культуру, освіту, науку, тому тоталітаризм у розумінні ученого – це «крайній ідеологічний суб'єктивізм». Діяльність більшовицької партії по відношенню до суспільства виявилася, на думку американського ученого, контрреволюційною, тому що замість декларованої соціальної рівності і братерства, вона запропонувала класову боротьбу, репресії, насилля, переслідування за релігійною, національною і соціальною ознаками. Усі форми терору були підпорядковані посиленню партійного контролю над системою влади і партії, суспільством і його соціально-класовими групами, тому прикметник «тоталітарна» цілком відповідав системним ознакам.

Суперечливим, на наш погляд, є твердження про опозиційність української республіканської номенклатури, особливо про «більшовика-ленінця» М. Скрипника, партійного діяча В. Чубаря, які «стали палкими захисниками українських національних інтересів». Сталінський посланець П. Постишев очолив репресії в Україні, а не був їх противником. Погоджуємось за висновком Конквеста про те, що «чищену-перечищену партію знову кинули на боротьбу з голодним селянством». Політолог Конквест мав рацію, коли говорив про «унітарну ідеологію» тоталітарної партії, соціально-психологічним принципом єдності якої було відчуття «лояльності зграї». Ідейні витoki більшовизму пов'язані з Росією, яка дала «зразки сучасного тоталітаризму», розбудувавши після 1917 р. і «тоталітарну

державу».

Політична біографія Сталіна невід’ємна від ідеології більшовизму, її тоталітарно-терористичної сутності, тому визначення Конквеста «сталінізація партії» є оригінальним і знаковим. Соціально-політичний портрет Сталіна у виконанні американського ученого – не самоціль, а лише персоніфікація деспотичного режиму. Періодизація висвітлення цього феномену, яку запропоновано у дисертації, є умовною. Вона покликана підтвердити інтенсивність канонізації вождя, сталінізації суспільства, а згодом десталінізації самого культу особи Сталіна, але зі збереженням політичних основ режиму. Учений не ідеалізує самого Сталіна, але і не заперечує його організаторських здібностей і переваг політика. Одночасно звертає увагу на соціально-антропологічні риси характеру: жорстокість, підступність, заздрісність, підступність, амбітність. У Сталіна, на думку Конквеста, не було професійних навичок і економічних знань для державного управління. Його ідеологічно-політичні риси характеру більше пасували основам тоталітарного режиму, ніж застосування класичних важелів для функціонування державного механізму.

Ключовим внеском Конквеста у з’ясування теоретичного і прикладного сталінізму було не просто вивчення системи терору, а визначення його ролі і місця у функціонуванні тоталітарного режиму. Учений згадував прізвище Сталіна на 435 сторінках із 879 його твору «Великий терор», тобто утричі менше від цитування у «Жнивах скорботи». У книзі «Колима» вождь майже відсутній, тому що там висвітлювалося внутрішнє функціонування табірної життя. У Конквеста, якщо проаналізувати його концепцію, постає загадка для дослідників дилема: диктатура Сталіна – випадковість і збіг політичних обставин чи закономірний наслідок ідеології та практики більшовизму. Така постановка та її реалізація ученим, на нашу думку, виглядає інноваційною.

Оцінюючи номенклатурний портрет Сталіна, учений не дуже переймався його характеристиками, але за наявністю окремих даних можна встановити групу ключових ознак: соціально-антропологічні, політично-

інституційні, номенклатурно-функціональні, ментально-психологічні, сімейно-побутові. Конквест уникав системного відтворення суто психологічного обліку Сталіна, навіть не радив іншим братися за цю невдячну справу. Учений окреслив колективний портрет Сталіна оригінальною фразою – «виняткова душевна грубість». До неї належали недовіра до інших, підозрілість, жорстокість, підступність, здатність до «змов». Конквест вважав удавану «народність» Сталіна фетишем, адже особиста участь вождя в організації голоду – це яскравий доказ ненависті до селян. Аскетизм у побуті, зображений його іміджмейкерами, був химерним, бо йому «нічого не належало, але був прямий доступ до всього».

Номенклатурно-інституційні ознаки виявилися ключовими, тому що Сталін був уособленням «однопартійної диктатури», творцем власної епохи, але роль «кавказького Леніна», яку насаджували пропагандисти у 30-х рр. ХХ ст., не могла конкурувати з Ленінін – «загальновизнаним» лідером партії. Конквест вважає Сталіна «блискучим політиком», який досяг особистої влади серед амбітних і впливових конкурентів. Учений не поділяв визначення віртуоз «деспотичних прийомів», але не заперечував їх майстерного використання вождем у повсякденному політичному протистоянні. Поєднання особи і системи є ключовим для Конквеста, який вивчав особливості «сталінізації партії». Для нього сталінізм – це «природний продукт партійної машини». На лютнево-березневому пленумі ЦК ВКП(б) 1937 р. Сталін досяг свого номенклатурного тріумфу і особистої диктатури. Партія фактично виявилася «сталінізованою», тобто підпорядкованою волі її керівника.

Західна історіографія політичних репресій в СРСР 1930-х роках теоретично і фактографічно сформувалася до початку академічної діяльності Конквеста. Тоді з'явилася і відповідна наукова термінологія. Однак, на нашу думку, Конквест запропонував власне тлумачення сталінського політичного терору, його тактику і стратегію. Він здійснив його видову класифікацію за формою і змістом: масовий, індивідуальний, профілактичний,

попереджувальний тощо. Терор проти селян (розкуркулення, депортації, голод), в армії і на флоті. Ключове слово його книги «Великий терор» мало на увазі перелічені нами ознаки. «Сталінські чистки», тобто друга частина назви його книги, вказує на метод терору і його головного організатора. Конквест вважав Сталіна «зодчим терору», відтак терор і Сталін постають функціональними синонімами.

Інноваційним є також диференційоване тлумачення політичної і криміналістичної складових сталінського терору, яке постає у книзі Конквеста «Вбивство Кірова». Політичний терор структурно та ідеологічно ховається за систему влади та каральних органів, а кримінальний злочин стосується безпосередньо особи Сталіна.

Система більшовицького терору в інтерпретації Конквеста – це засіб запровадження насильницьких змін у суспільстві, метод державного управління і утримання влади. Тлумачення не нове для західної історіографії. Заслуга Конквеста полягає у його системному дослідженні форм і методів терору, обставин і мотивів. Сталінський терор специфічний за формою і способами реалізації. Процедурно таємний, але з оголошенням необхідних жертв у пресі, без публічної демонстрації страти. Конквест був переконаний, що саме Сталін «розвинув теоретичне обґрунтування терору», а термін «всесоюзний терор» лише підкреслював його масштабність і руйнівні наслідки.

Заслугою американського ученого було фіксоване визначення «мети» і «мотиву сталінського терору». Вони виявилися напрочуд прості – особисте прагнення влади і використання терору як методу державно-політичного управління. Сталін, на глибоке переконання Конквеста, брав особисту участь у пропаганді насилля за вигаданими ідеологічними звинуваченнями, хоча його витoki сягали «первісного» «червоного терору» Леніна. Принципово важливим є науковий висновок Конквеста про те, що державний терор мав ідеологічне забезпечення, був глибоко укорінений, переслідував власні інтереси, опираючись на відповідні репресивні структури, здійснювався на

інституційному рівні, наділений особливими ознаками і функціями та повноваженнями. Його важко зупинити за наказом.

Розділ III.

ВИВЧЕННЯ КОНКВЕСТОМ ПРИЧИН, ОБСТАВИН ТА НАСЛІДКІВ ГОЛОДОМОРУ

3.1. Історіографічно-концептуальна новизна явища «терор голодом».

У попередніх розділах дисертаційної роботи з'ясовані історіографічні обставини появи фразеологічного терміну «голод як метод терору», автором якого був учений і громадський діяч української діаспори Америки М. Міщенко. У 50-х рр. ХХ ст. набув публічного використання термін «геноцид» стосовно обставин «Великого голоду» в Україні, тобто упродовж повоєнної п'ятирічки відбулася історично-правова оцінка навмисного організованого більшовиками голоду 1932–1933 рр. в Україні, але без відповідних експертних процедур. Вона стала надбанням української інтелектуальної громади Америки, зафіксованим у періодичній пресі. Ми уже говорили, що будь-яка термінологія має принципове значення, якщо вона опирається на реальні події і явища. Формулювання М. Міщенка, про яке ми згадували, спочатку мало ознаки науково-історичного факту, започаткувавши в історіографії інноваційне тлумачення. Новизною відрізнялася і його стаття про зміни психіки жертв голоду, яку він опублікував у 1948 р. [119]. Отже, згаданий дослідник системно вивчав причинно-наслідкові обставини, зумовлені голодом. До його оціночних суджень голод висвітлювався емоційно з наголосом на політично-організаційній причетності Москви. У наступні кілька років періодика української діаспори використовувала визначення «совєтське народовбивство» [74], «штучний голод», «злочин народовбивства» [200]. В інтелектуальному середовищі української діаспори відбувався пошук оптимального наукового і правового визначення причин і наслідків голоду, формувалася меморіальна традиція, адже статті були приурочені до 15-х і 20-х роковин трагедії. Фактично вдалося досягти

науково виваженої системної оцінки, яка цілком відповідала історичним обставинам Голодомору. Найбільш дотичним його визначенням, на нашу думку, було поняття «штучний голод», тобто навмисно організований. В історіографічному сенсі фраза «голод як метод терору», автором якої був М. Міщенко, є найоптимальнішою і науковою.

До появи монографії Конквеста «Жнива скорботи» у 1986 р. [110], тобто упродовж 37 років, історики, політологи, правники, публіцисти не використовували мовної конструкції «терор голодом». Вона залишилась надбанням історіографії кінця 40-х рр. минулого століття, а сам термін не був на слуху інтелектуальної спільноти Заходу. Його не обговорювала і Міжнародна комісія з розслідування голоду в Україні, 14 лютого 1988 р., а її експертами були відомі західні юристи, правники, фахівці з міжнародного кримінального права [186]. У її підсумкових матеріалах Конквест згадується тричі, але як науковий експерт, а не автор терміну «терор голодом». Судді переймалися встановленням ознак геноциду, визнавали «штучний голод» і його жертви, але жодного разу не згадали про використання голоду як форми терору проти мирного населення.

Ключовий термін і концепт монографії Конквеста не став предметом обговорення членами згаданої комісії. Два роки після виходу книги не завоювали наукову аудиторію, яка вітала вихід праці, але не поширила базового терміну. Для Конквеста він був логічним і закономірним, а не гучним публіцистичним маркером. Дослідник сталінського терору вбачав у Голодоморі форму масового терору, тому системно дослідив його мотиви, обставини і наслідки застосування. Вчений не пояснював авторський вибір терміну «терор голодом», але був знаним дослідником більшовицького терору загалом. У 1984 р., працюючи над меморіальним і науковим проєктом у Гарвардському університеті, Конквест не вважав розкуркулення і колективізацію безпосередньо пов'язаними з причинами голоду [238, с. 5, 6], тому що зазначені явища розпочалися раніше і на час трагічних подій фактично завершилися. На той час у нього, як нам видається, не було

остаточної назви книги, а також концептуально поєднаної взаємодії базових явищ – колективізації і «терору голодом». Він мав професійне бачення особливостей здійснення примусової колективізації, адже займався аграрною проблематикою, принаймні знав історіографію.

У 60-х рр. ХХ ст. Конквест дуже активно досліджував соціально-політичну систему в СРСР, став автором науково-історичного бестселера «Великий терор», згадав про голод в Україні. Він теоретично вагався з використанням наукової термінології стосовно оцінки Голодомору. Вибір був великий: від «штучного голоду» до «геноциду», від «великого голоду» до «організованого голоду». Однак, судячи з текстологічного аналізу його праць того періоду, він не обрав жодного базового визначення. Учений знав про трагедію українських селян, дивувався, що держава «у розпал голоду» нарощувала експорт зерна, іншої продукції сільського господарства. Оригінальним на той час було не використання якогось інноваційного терміну, а концептуальні підходи до висвітлення історичного феномену голоду. Фраза «широкомасштабний голод», яку він використовував, справді відрізнялася від усталеного в історіографії визначення «масовий голод». Усі писали про організований голод», а американський дослідник сталінського терору визнав, що це був «єдиний в історії випадок штучного голоду» [134, с. 51]. Підкреслюючи його унікальність, Конквест продемонстрував високу обізнаність щодо причин, обставин та наслідків голоду.

У 1968 р. учений визнав Сталіна причетним до організації Голодомору, але не зосереджувався на термінологічних і концептуальних тонкощах проблеми. Його фраза про те, що до «голоду додався терор», свідчить про відокремлення сталінського терору від «терору голодом». Він розглядав його як одну із форм масового терору держави по відношенню до селян. У 1969 р., тобто через рік після виходу книги «Великий терор», її автор відповів на рецензію відомого західного політолога А. Нове, який загалом прихильно ставився до праць Конквеста. Дискусія між ними засвідчує професійне і відповідальне ставлення ученого до власного наукового доробку, у даному

випадку стосовно статистики в'язнів сталінських таборів. А. Нове засумнівався в реальності загальної кількості в'язнів сталінських таборів від 10 до 20 млн осіб, тому і перепитав його про врахування контингенту спецпереселенців. Виявляється, що Конквест не брав їх до уваги, але вважав цілком достовірною кількість заарештованих у 1936-1938 рр. – 7 млн. осіб [117]. Його рецензент вважав цифри Конквеста дещо завищеними, а автор «Великого терору» наполягав на 6–8 млн заарештованих у 1937–1938 рр. Він не вважав свої цифри остаточними, тому що вони базувалися на статтях і спогадах очевидців терору, а не архівних документах.

До питання статистики в'язнів сталінських таборів Конквест не раз повертався, дискутуючи з колегами. У 1982 і 1983 рр., тобто у чергову річницю Голодомору, він полемізував з С. Віткрофтом і Роузфілдом. Дослідник визнав занадто високою смертність в'язнів на Колімі – 25% у 1932-1953 рр., а їх було у 1930-х рр. від 1,5 до 2,3 млн. осіб [93]. Саме тоді Конквест зізнався, що не є демографом і економістом, але мав відповісти на критичні зауваження колегам. Інколи він визнавав, що загальний контингент в'язнів сталінських таборів, в'язниць та інших форм ізоляції у 10% населення країни є занадто високим, але і загальна кількість населення за переписами 1937 і 1939 р. також потребує корекції [90]. Лише за віковою групою від 15-19 років, за підрахунками Р. Лоримера і С. Прокоповича, про яких згадав Конквест, розбіжність становила від 4,5 до 5,5 млн. осіб. Учений брав для обстеження вікову групу виборців у 1938 і 1939 р., порівнював їх наявність, щоб встановити прогнозовану кількість арештованих, який у 1939 р. не могло бути менше 4 млн. осіб старших 18 років [90, с. 134]. Звичайно, що наявність вичерпної і доступної табірної статистики показала б реальну картину в'язнів різної соціальної категорії, але тоді її ніхто з дослідників не знав. Приємно вражає інше: професійна прискіпливість Конквеста до джерел, а також обережність стосовно офіційної радянської статистики.

Оригінальне англomовне видання «Жнив скорботи» є відправним для історіографічно-концептуального аналізу авторського бачення проблеми. Ми

уже підкреслювали довільне тлумачення наукової термінології Конквеста у перекладах іншими мовами. Наприклад, українське видання 2007 р. дещо спотворило авторську інтерпретацію системного і ключового поняття «терор голодом», замінивши його на «голодомор» [140]. Здавалося б, що нічого особливого, але на час написання книги в історіографії уже існував термін «Holodomor». Конквест віддав перевагу власному визначенню. Упорядники української версії перекладу зберегли назву тематичного розділу «Терор голодом», а по тексту гуляє його дивний синонім «голодомор» у виправленій інтерпретації. В англійському тексті зустрічається поняття «геноцид», навіть процитовано Конвенцію Генеральної Асамблеї ООН від 9 грудня 1948 р. [110, с. 272]. Отже, за таких обставин маємо три базових визначення: «терор голодом», «голодомор» (редакторська версія), «геноцид». У першому україномовному виданні 1986 р. назва твору залишилася без редакційних змін [139], що цілком правильно.

Редакційне втручання у базову термінологію спостерігалось і в інших перекладах праці американського ученого. У німецькомовному виданні зникло визначення «терор голодом», а натомість з'явилося «сталінський Голокост» [91]. Знищення українських хліборобів штучним голодом і загибель євреїв у концентраційних нацистських таборах були злочинами проти людяності, але вони відрізнялися за формами, методами і наслідками. Відмінності суттєві між ними, тому мають рацію ті дослідники, які розмежовують «наш Голодомор» і «наш Голокост» [204]. У Конквеста є кілька порівнянь теорії і практики сталінізму та нацизму, форм і методів масового терору двох диктаторів, але він ніколи не уніфікував їх в одному термінологічному вираженні. У нього відсутні терміни Голодомор і Голокост, а це засвідчує його концептуальну позицію.

У «Жнивах скорботи» одночасно співіснують кілька сюжетних ліній, які об'єднані базовими тематичними блоками: причини, обставини, наслідки і мотиви «терору голодом». Таким було структурно-функціональне бачення Конквестом універсальної форми системного терору. До причин голоду він

зараховував колективізацію, розкуркулення, хлібозаготівлі, експорт зернових, тобто соціально-економічний блок. Окремо показано статистично-демографічні втрати з висвітленням соціально-психологічних особливостей стану жертв Голодомору. У «Вступі» учений відносить колективізацію і розкуркулення до опосередкованих причин голоду. У 1932-1933 рр. був «терор голодом (голодомор), штучно створеним і спрямованим на винищення колгоспного селянства Української Соціалістичної Республіки, великої частини заселеного українцями Кубанського краю (разом з деякими регіонами Донського краю та Поволжя)» [140, с. 22]. В оригінальному виданні відсутнє доповнення у дужках – «голодомор», тому що автор вживав ключове слово «terror-famine». Неприпустимим втручанням в оригінальний текст є «штучна» вставка упорядників – «жертв голоду-геноциду» [140, с. 27], а в англomовному виданні взагалі відсутнє словосполучення «голод-геноцид» у відповідному абзаці [110, с. 7].

Наш прискіпливий текстологічний аналіз оригінального видання з його іншомовними перекладами має принципове значення для вивчення концептуальних питань наукового доробку ученого. Якщо проігнорувати базовий текст, а обрати за основу лише переклади, то маємо визнати за Конквестом використання ключових понять: «Голодомор» і «голод-геноцид». Однак, навіть формальний історіографічний огляд виявить смислову і понятійну «підробку». Теоретичне визрівання і застосування терміну проходить тривалу історіографічну адаптацію, наукову експертизу і відповідну категоріальну «прописку». Конквест був автором короткої форми поняття «терор голодом», навіть враховуючи його сутнісне тлумачення М. Міщенком у 1949 р., але у розширеній редакції («голод як метод терору»). А тому будь-які доповнення та зміни його ключового поняття впливають на загальну концепцію висвітлення ученим сталінського терору взагалі.

Вибудовуючи теоретичні основи свого системного дослідження, Конквест свідомо підкреслював, що масовий голод – «це був не єдиний терор» [110, с. 9]. Невипадково учений порівнював особливості терору 1936–

1938 рр. і події 1930–1933 рр. Він називав розкуркулення і голод «селянським терором», а не «терором у формі фізичного винищення українських селян штучним голодом упродовж 1930–1933 років» [140, с. 29]. У першому випадку учений мав на увазі всі види і форми терору на селі, тому і розпочав дослідження з 1930 р. Сталінська акція «терору голодом», якою її бачив Конквест, була складовою частиною «великого терору» у 30-х рр. ХХ ст. Американський учений використав фразу «the rural terror of 1930–33» [110, с. 9], тобто «сільський терор у 1930–33», використавши територіальний маркер. Радянське політичне керівництво роздухувало міф про «куркульський терор», спрямований проти місцевих органів влади, активістів, колгоспного ладу. Сільський терор у його науково-історичному тлумаченні Конквестом означав репресивну політику партійних і каральних органів проти українських селян.

Для монографічних досліджень американського ученого притаманна лаконічність назв їхніх розділів, але вони структурно узгоджені. Наприклад, другий розділ «Знищення селян» у його книзі «Жнива скорботи» розкриває мету і мотиви сталінського терору, а третій «Терор голодом» висвітлює механізм його здійснення. Уже згаданий термін «сільський терор» не означав селянський, тому що жертвами репресій були сільські педагоги, агрономи. Учений шукав і застосовував власну термінологію, яка відповідала б завданням його наукового дослідження. В історіографії і публіцистиці існувало до десяти різних визначень («штучний голод», «голодовка», «голодова катастрофа», «голодний мор», «етноцид», «геноцид»), але Конквест обрав власний – «терор голодом».

Для ученого міг стати привабливим термін «радянський геноцид», автором якого був відомий правник Рафаель Лемкін ще у 40-х рр. ХХ ст. [164]. У 1953 р. українська публіцистика додала йому політичного спрямування, відтак з'явилося визначення «московський геноцид» [197]. Поява самого терміну «геноцид» тоді вплинула на тлумачення причин і наслідків Голодомору, але до реальної правової оцінки лежав довгий шлях.

Кожен учений обирав свою наукову стежку, пропонував те чи інше формулювання, претендуючи на його універсальність. Від ухвалення Конвенції 1948 р. про геноцид і до діяльності Міжнародної комісії з розслідування голоду в Україні пройшло 40 років, тобто велика дистанція.

Науково-історичні тлумачення Конквестом сталінського терору проходили крізь історіографічні випробування. Його опоненти з повагою ставилися до ученого, але і висловлювали критичні зауваження. Саме таким чином відбувалося утвердження наукової термінології, авторство якої не викликало сумніву. На підтримку концепції і поняття «терор голодом» виступив В. Бровкін, який опублікував розлогу рецензію на монографію Конквеста [214]. Ми уже згадували про неї в історіографічному огляді. Автор рецензії позитивно оцінив монографію ученого, але не зосереджувався довкола самого поняття «терор голодом», підкреслюючи особистий внесок ученого у висвітлення причин, обставин та наслідків голоду. Позитивно оцінили працю понад 40 осіб, серед яких журналісти, публіцисти, історики, політологи, відтак концепція американського ученого здобула наукове визнання. У рецензії згадано позицію «когорти соціальних істориків-ревізіоністів», які протиставляли масовому терору у формі депортацій термін «примусової мобільності» [214, с. 236]. В. Бровкін погодився з висновком Конквеста про наявність ознак геноциду у роки Голодомору. Такої думки дотримувався і британський історик А. Нове, якого згадує рецензент.

Історіографічно-концептуальний аналіз походження терміну «терор голодом», виділено в окремий підрозділ дисертаційної роботи, що передбачає виявлення його лінгвістично-історичної достовірності та системної вичерпності. З іншого боку, зазначений підхід має підтвердити інтелектуальну власність та авторство Конквеста, його оригінальність і публічний захист у ході дискусій з колегами. Наприклад, німецький історик Ш. Мерль, який був прискіпливим опонентом принципів положень Конквеста, теж замислився над проблемою економічної необхідності колективізації, але ж визнав її деструктивний вплив і примусовий

характер [174]. Німецький дослідник аграрних відносин в СРСР 20–30-х рр. минулого століття не запропонував власної термінології, а зменшення поголів'я худоби у заможному селянському секторі пояснював передчуттям системного терору, тобто конфіскацією. Він не вважав колективізацію безпосередньою причиною голоду. Подібні сумніви висловлював у 1984 р. і Конквест, навіть у «Жнивах скорботи» він розділив явища колективізації і терору голодом. Для німецького ученого поняття «терор голодом» і «геноцид» були неприйнятними. У 1985 р. вийшла його ґрунтовна монографія про передумови колективізації, державне регулювання виробничих і торгово-економічних відносин на селі [172], тобто раніше від монографії Конквеста. Академічний стиль німецького історика, його недостатньо критичне ставлення до певних схем радянської історіографії, але упереджене до української діаспорної, особливо у частині геноцидних ознак Голодомору, унеможливили появу інноваційної термінології. До прикладу, Мерль не вважав голод організованим Сталіним, наполягаючи на «об'єктивних» соціально-економічних причинах: колективізація, політика розкуркулення і хлібозаготівлі [173]. Особистого тлумачення не пропонував, а лише заперечував Конквеста. На подібних теоретичних принципах побудована його стаття, яку опублікував російський журнал «Отечественная история». Німецький дослідник розпочав з того, що теза про антиукраїнське спрямування голоду з'явилася у 50-х рр. ХХ ст., яка не мала поширення у «науковому світі» [192]. Мета статті була дещо інша: спростування «переконливості доказів геноциду українців у книзі Конквеста і у доповіді Мейса, поданій у 1988 р. Конгресу США» [192, с. 49]. Аргументи виявилися надуманими і суб'єктивними, особливо про «сепаратизм» українців та «українського національного руху». На його переконання у Сталіна не було наміру свідомого винищення українців голодом. Він загалом правильно вказує на причини голоду у першій половині 1932 р.: надмірні хлібозаготівлі, «безпрецедентний масовий терор», експорт зерна, репресії проти селян згідно закону від 7 серпня 1932 р., паспортний режим. Учений лукавив,

стверджуючи, що «Конквест і Мейс обмежуються аналізом подій на Україні» [192, с. 51]. Насправді, американський учений подає широку географію подій.

Намагаючись спростувати наукові тлумачення Конквеста і Мейса, а він розглядає їхні праці так, ніби вони були співавторами, Мерль демонструє взірець формату інтерпретаційного заперечення, яке доволі поширене на Заході. Він подає свою позицію так, ніби погоджується, але одночасно нав'язує кілька суперечливих антитез. «Для підтвердження тези про геноцид не має особливого сенсу доводити, що голод справді був. Загальна кількість жертв при цьому також не має суттєвого значення» [192, с. 51], – наголошував німецький історик. Його завдання полягало у запереченні оцінки Конквеста про те, що українці гинули від голоду через їхню «національну приналежність». Мерль вважав себе класичним істориком, відомим на Заході дослідником аграрного розвитку СРСР, який уникав ідеологічних кампаній. У 1990 р. він опублікував книгу «Селяни під Сталіним» [171], написану на його попередніх теоретичних підходах. Німецький історик, крім статусу відомого дослідника Непу, аграрної історії, запам'ятається в історіографії непримиренним опонентом Конквеста, а не автором інноваційної термінології у дослідженні сталінського терору.

Професійні історики не займаються доведенням та кваліфікацією ознак геноциду, тому що це прерогатива юристів, знавців міжнародного права. Вони можуть виявляти документи, які засвідчують у діях Сталіна та його оточення намірів свідомого позбавлення селян хліба і продовольства [207; 57], а правники, беручи до уваги фактичні матеріали, можуть надати відповідну правову експертизу [47; 58].

Західна історіографія відрізняється від інших своїм науковим плюралізмом і теоретичними моделями досліджень минулого. Наявність різних думок не є катастрофою, а швидше за все нормальним інтелектуальним процесом. Радикальна риторика Мерля, представників молодого покоління так званих ревізіоністів стосовно концептуальних

підходів Конквеста є їх особистим баченням явищ і подій. Інколи американський учений реагував на випадки проти нього. Його відповідь Мерлю була лаконічною і короткою, яку він виклав у листі до редакції російського наукового журналу. Конквест був здивований, що «респектабельний журнал» подав «дивне спростування моїх «Жнив скорботи», адже його опонент виявився «неспроможним серйозно розглядати простий постулат про те, що голод-терор 1933 р. міг бути спрямований проти України» [142]. Сталін, на глибоке переконання Конквеста, свідомо виділив у січні 1933 р. продовольчу блокаду України і Кубані, тобто етнічних земель українців. Від голоду помирили і росіяни, але Сталін не відмовився від терору, продовжував хлібозаготівлі, соціальну ізоляцію сіл. Відповідь Мерлю була однозначною: «Те, що Сталін прагнув знищити «частину» українського народу, виглядає незаперечно» [142, с. 206]. Формат статті Мерля був, на думку американця, далеким від «цивілізованої полеміки», проявом «дріб'язкової прискіпливості», а місцями – упередженого ставлення.

У дискусіях з опонентами Конквест відстоював власну концепцію, заявлену ним у формулюванні «терор голодом». Вона мала підтримку серед німецьких колег. Відомий дослідник сталінізму Г. Зімон використав поняття «терор голодом», цитував книгу «Жнива скорботи» [78]. Його колега Р. Вулпіус пригадала обставини дискусії Конквеста стосовно антиукраїнського спрямування Голодомору, позицію Мерля, М. Таугера, А. Граціозі [34]. Вони висловлювали дуже помірковану оцінку подій, але, крім Мерля, не дуже атакували концепцію знаного американця. Італієць А. Граціозі наважився заявити, що західна історіографія «починається із цієї книжки», а сама вона «значно перевищує все, дотепер написане про голодомор» [61]. Переходячи до історіографічних дискурсів, учений виділив два табори істориків: одні визнають Голодомор геноцидом, інші сприймають як «комплексний феномен». Для Граціозі голод в СРСР – це загальне явище, а «національні трагедії» (Казахстан і Україна) є «частиною цілого», тобто республіканські чи регіональні прояви. Використані ним тлумачення «голод

на загальносоюзному рівні», «українсько-кубанський голодомор» занадто уніфіковані, які засвідчують схильність до визнання поняття і явища «загальносоюзної кризи». Він вважав класичним геноцидом – Голокост євреїв, а на питання про Голодомор – «слід відповісти ні» [61, с. 127]. Це саме той випадок, коли історики перебирають на себе професійні повноваження юристів, особливо у царині міжнародного права. Італійський історик не знайшов у діях Сталіна наміру знищити саме українців, але дещо завуальовано зізнався «відповідь на наше питання про те, чи був український голод геноцидом, не може не бути позитивною» [61, с. 128]. Він не заперечував поняття «терор голодом», авторства за Конквестом, але не створив власного тлумачення, не поспішаючи з визнанням Голодомору геноцидом.

Термінологія американського ученого дратувала деяких західних дослідників, які не сприймали її із власних світоглядних уподобань, можливо, ідеологічних міркувань. Американцю М. Таугеру не подобалася категоричність тлумачення голоду як штучного (artificial) і рукотворного (man-made) [233]. Таугер обурювався тим, що Конквест і Мейс визнавали геноцид українців у 1932–1933 рр., апелюючи до природного фактору (посуха, недорід) звичайного голоду у 1932 р. Якимось чином він підрахував, що «лишки» після хлібозаготівлі в Україні становили 450–500 кг. на особу. Можливо, але необхідно враховувати витрати на сівбу, харчування, відгодівлю худоби тощо. Чим пояснити встановлений істориками факт катастрофічного зменшення поголів'я худоби в Україні: коней у 2 рази, а всієї худоби в 11 разів [55, с. 394, 455]. Збір зернових 1932 р. не задовольняв потреб хлібофуражного балансу України, а тому виникла дилема: або годувати місто, або ж село з усіма витратами зернових культур. Таугер помилявся, коли говорив про відсутність документів, які стосувалися структури споживання хліба і фуражу. Його аргументація виявилася дуже слабкою і хибною, хоча наполегливо доводив вплив голоду на усі «радянські національності» [156].

Відповідь Конквеста була академічно коректною. Учений визнав, що так званих «лишків» не вистачало селянам для харчування їхніх родин, сівби і утримання худоби. Голоду можна було б уникнути, аби влада відмовилася від масового позбавлення селян зерна, продовольства, майна [157].

У 1994 р., коли між ними спалахнула чергова дискусія, Таугер представляв Університет Західної Вірджинії. Нарешті він визнав, що голод в Україні і на Кубані був найсильнішим за інтенсивністю, але внаслідок катастрофічного недороду. Він помилково ототожнював «врожай» і валовий збір зернових культур. Таугер, опираючись на статистику врожайності, яка була майже однакова в усіх регіонах, переслідував іншу мету: заперечити специфіку «українського голоду» [158]. Конквест заперечив аргумент Таугера про загальносоюзний голод, тобто його однакову інтенсивність в усіх республіках [160]. Загалом дискусія стосувалася обставин Голодомору, меншою мірою його причин, а тим паче самого явища «терор голодом». Опоненти зачепилися за визнання Конквестом ознак геноциду, про які дуже мало сказано у монографії «Жнива скорботи». Усі, хто висвітлював національні аспекти Голодомору, обов'язково згадували тезу про геноцид українського народу [84]. Для західної історіографії, крім української діаспорної, на переконання А. Каппелера [122], загальносоюзний голод вважався універсальною науковою категорією, яка ігнорувала національну специфіку в Україні.

Отже, підсумовуючи історіографічний аналіз концепту «терор голодом» та його похідних тлумачень Конквестом, маємо визнати його функціональну універсальність. Лінгвістично-історична форма «голод як метод терору» з'явилася у 1949 р., а заслуга американського ученого полягала у використанні короткої назви «терор голодом». Він не лише наповнив її новим змістом, а також значно розширив, висвітлив мотиви, механізм і обставини застосування штучного організованого голоду проти хліборобів. Ніхто, крім Конквеста, не заглиблювався у теоретичні і прикладні особливості здійснення терору голодом в Україні, на Кубані. Учений не

вживав термін «загальносоюзний голод», а запропонував власну конструкцію – «всесоюзний терор», тобто ідеологічне і політичне обґрунтування механізму масового знищення селян [143, с. 120, 126]. Його термін «повномасштабний терор» розкриває розмах «терору голодом», тобто доповнює ключовий концепт. Французький історик Ален Безансон, підтримуючи американського колегу, погоджувався з тим, що сталінський режим був готовий пожертвувати мільйонами громадян для досягнення своїх політичних та ідеологічних завдань [20].

3.2. Дослідження причин та обставин «штучного голоду».

У 50–80-х рр. ХХ ст. західна політологічна та історіографічна наука дослідила основні причини Голодомору в Україні, визнавши ними сталінську систему хлібозаготівлі і пов'язані з нею репресивно-адміністративні заходи. До появи «Великого терору» висвітлення причин і наслідків «Великого голоду» відбувалося у концептуальному ключі теорії тоталітаризму, політичних оцінок західних радянологів. Радикальних інноваційних інтерпретацій Голодомору тоді не було, а статті у наукових журналах і періодичній пресі української діаспори дублювали однотипні оціночні судження. Історіографія зафіксувала базові тлумачення голоду 1932–1933 рр. в Україні: «штучний голод», «геноцид», «Голодомор», «організований голод». Конквест став перед вибором: визнавати історіографічну традицію, піддати академічній ревізії понятійний апарат, заперечити теоретичні висновки, або ж пристати до них, доповнити, привнести нове бачення.

Американський дослідник обрав власний шлях, висловлював суперечливі судження стосовно причин і обставин Голодомору, особливо стосовно колективізації і політики розкуркулення. Він вважав їх самостійними явищами, які передували подіям 1932–1933 рр., але згодом пов'язував з катастрофічними обставинами довкола голодного лихоліття в Україні. Перша третина 30-х рр. ХХ ст., на переконання Конквеста, супроводжувалася комбінацією різних форм масового терору, до яких

належали згадані вище явища та події. Обставини, мотиви і причини Голодомору відповідали концепції «терор голодом», тому учений надав цьому явищу іншого контексту, відокремивши його від руйнівного впливу колективізації.

Науково-історичне дослідження передбачає виявлення і встановлення факту, його відповідний опис. Голод є біологічним процесом, а за причинами його виникнення соціально-економічним і політичним явищем. Першими, хто відчув його руйнівний вплив, були українські хлібороби. Вони писали листи-скарги до уряду, використовуючи оціночні судження («голодовка», «людомор», «організований голод») [128], тобто були вимушеними його інтерпретаторами. У листах зазначено причини і механізм творення голоду, тому і термін «штучний голод» постає у 1932 р. [130]. До кінця 30-х рр. минулого століття, судячи з бібліографічного переліку статей у періодичній пресі [59], тема голоду в Україні не залишала інформаційного простору на Заході. У роки фашистської окупації України вона була актуалізована українською інтелектуальною громадою [230]. Отже, існувала наукова і публіцистична література, десятки наукових праць, збірників статей, нариси спогадів очевидців. Вони не мали систематизованого історіографічного аналізу, але теоретичні основи уже були закладені.

У політологічних працях Конквеста першої половини 1960-х рр. тема «Великого голоду» не висвітлювалася. Вона постане у його монографії «Великий терор», але без акцентованого і системного вивчення причин та обставин Голодомору. Колективізація у нього є соціально-політичним явищем, що передувало організованому голоду, але Сталін вирішив «розтягнути її на довший час засобами таким ж нелюдськими, але на цей раз краще продуманими» [134, с. 50]. Масовий терор, на думку Конквеста, мав пришвидшити завершення «суцільної колективізації по всій країні», унеможливити «войовничий опір селянства», захистити «успіхи» соціалізму на селі. Учений використав тоді фразу «випадок штучного голоду» [134, с. 51], але не переймався обставинами його походження, тобто

прийняв поширену в українській діаспорі дефініцію. Держава використала терор для оперативного управління, а голод був однією з його форм. Саме такою є логіка його висвітлення і використання у монографії «Великий терор», хоч і без теоретичного обґрунтування, виділення окремими розділами.

На час написання Конквестом книги в історіографії уже існувало поняття «голод як метод терору». Учений не використав його, не модифікував у щось подібне. Він визнав тоді історично виваженим поняття «штучний голод», який за своїм реальним походженням був функціональним синонімом рукотворного явища «терор голодом». У 1968 р. Конквест не ставив за мету системне дослідження причин і наслідків Голодомору, але й не заперечував його терористичного спрямування. Для нього науковим пріоритетом залишався сталінський масовий терор, який він вивчав упродовж двох десятиліть, а голод залишався загальним історичним фоном.

У попередніх розділах ми з'ясували внесок Конквеста в історіографію Голодомору, визнання його особистих заслуг, але з деякими застереженнями. Концептуально його поняття «терор голодом» з'явилося у 1949 р., позаяк лаконічна фраза М. Міщенка «голод як метод терору» є переконливим доказом етимологічного і теоретичного походження. У 1984 р. Конквеста запросили до Гарвардського університету для виконання науково-меморіального проєкту, визнавши його авторитет і практичний досвід професійного ученого. Необхідно визнати той факт, що його запросила українська інтелектуальна громада для підготовки академічної монографії. Він погоджувався на авторство статей у періодиці, назви яких були доволі суперечливими, особливо щодо терміну «терор голокосту» [144]. Американський історик Д. Мейс, який тривалий час працював в Україні, згадував обставини виконання Гарвардського проєкту. «Коли я прибув до Гарварду, – наголошував він, – мене повідомили, що я буду дослідником, але писати буде Роберт Конквест» [191, с. 85]. Дивне і суперечливе поєднання інтелектуальних повноважень: досліджуватиме один, а писатиме інший.

Формат індивідуальної участі має принципове значення, адже йдеться про особистий внесок ученого і його світове визнання.

Досліджував і писав Конквест, а матеріали допомагав збирати Мейс, навіть виступав його іміджмейкером. Статті молодого науковця про перебіг підготовки книги друкували українські газети [188; 190]. Ключовою фразою зазначених публікацій була – «Конквест обговорив свою працю», тобто брав участь у дискусіях, але не визначився з назвою, не акцентував уваги на формулюванні самого терміну «терор голодом». Використана ним наукова література, наявні джерела, випадкова статистика, спогади, мемуари, які потрапили до книги, достатньо вичерпно висвітлювали причини Голодомору. Їх прийняття означало б не просто пасивне визнання, а засвоєння готового інтелектуального продукту. За таких умов постає питання про авторський внесок ученого, про його інноваційні наукові підходи до проблеми. Його «Жнива скорботи», на наше глибоке переконання, написані пером Конквеста, пронизані принципами теорії тоталітаризму, яку він свідомо сповідував, увібрали усі попередні надбання ученого.

Основні причини голоду він частково розкрив ще у 1968 р., виклавши широко і детально у 1986 р. За два роки до виходу книги учений назвав основну причину голоду – хлібозаготівлі, які виявилися занадто великими для українських селян. Саме ця обставина, на думку американського дослідника, стала «ключовим моментом» («Key moment») [238]. Колективізація катастрофічно ослабила сільське господарство, призвела до масової загибелі поголів'я худоби, відтак і руйнування продовольчої бази сільського населення. Держава свідомо приховувала основні причини голоду. Дискутуючи з колегами, Конквест наголошував на політичних обставинах, які супроводжували катастрофу. Це ненависть більшовиків до українських селян, особливо до заможних, так званих «куркулів». Учений використав слово «мотивація» стосовно злочинних дій сталінського режиму в Україні. Він вказав на національну складову «терору голодом», про яку добре знав Сталін, спрямовуючи політичне вістря. Викладаючи катастрофічні соціально-

економічні обставини в українському селі, дослідник замислювався над абсурдністю ситуації: навіщо Сталін вдався до соціально-комунікаційної блокади українських сіл (паспортний режим, заборона виїзду, чорні дошки). Ні Конквест, ні абсолютна більшість його колег не мали доступу до радянських архівних фондів, але констатували факт особистої участі Сталіна в організації голоду. Лише на початку 2000-х років з'явилися архівні документи, службове листування, які доводять персональну причетність вождя до Голодомору-геноциду [231]. Отже, науково-історична упевненість ученого, яка опиралася на його наукову інтуїцію та наявні джерела, виявилася правдивою і науково достовірною.

Дискутуючи у 1984 р. з колегами довкола походження терміну «штучний голод», Конквест підтвердив свою інтелектуальну послідовність стосовно цього усталеного поняття і явища. Учений порівняв провину організаторів голоду з діями «операторів газових камер» у нацистських таборах смерті [238, с. 25]. Дуже влучне і емоційне порівняння, яке не зустрічалося до і після його використання. Його образність, на нашу думку, поєднує мотиви та обставини Голодомору, а також розкриває смисл поняття «терор голодом». Отже, між поняттями «штучний голод», використаним Конквестом у 1968 р., і «терор голодом» є смисловий зв'язок, але лінгвістично учений визначився з останнім у 1986 р.

Суперечливою виглядає теза Конквеста про те, що голод не став «неминучим наслідком» колективізації, тобто її безпосереднім породженням. Учений дещо недооцінив руйнівних наслідків примусової колективізації і переоцінив бунтарську силу селян, які чинили їй відчайдушний опір. Розкуркулені селяни підлягали депортації, але, не зважаючи на депортацію, вижили у Сибіру та інших сталінських висилках. Сучасна українська історіографія розглядає колективізацію як засіб соціалістичної і комуністичної модернізації сільського господарства, а також наслідково-допоміжний чинник голоду [55, с. 324, 334]. Колгоспи стали основними виробниками зернових і сільськогосподарської продукції загалом, але її

фактичним власником була держава. Вони були оперативною формою вилучення зерна, тобто його заготівлі, адже Голодомор виявився «наслідком хлібозаготівлі з врожаїв 1931 і 1932 рр.» [55, с. 450]. Колгоспи, а насправді колгоспники, виростили хліб, якого вистачило б для внутрішніх потреб в Україні, аби не забрала Москва. У зв'язку з цією обставиною, на нашу думку, Конквест мав рацію, коли говорив про відсутність безпосереднього зв'язку між колективізацією, тобто методом створення колгоспів і причинами голоду. Як організаційно-виробнича одиниця вони не призвели до продовольчої небезпеки і кризи, тому американський учений і засумнівався у причинно-наслідковому зв'язку.

У «Жнивах скорботи» автор вичерпно розкрив мотиви, обставини і конкретні причини «штучного голоду», а також теоретичні і фактологічні складові терміну «терор голодом». Останній виглядає універсальною категорією, але не причиною, а системою фізичного винищення великих груп людей. На думку американського історика Ф. Сисина, у монографії Конквест «звинуватив сталінський режим у (1) вимогах немислимих зернових податків, (2) ігноруванні повідомлень про голод, (3) відмові у звільненні від податку навіть тоді, коли селяни почали вмирати від голоду, (4) експорті зерна, (5) відмові від допомоги голодуючим з-за кордону, (6) забороні навіть згадувати слово «голод» [55, с. 155]. У Конквеста немає терміну «податки», а лише хлібозаготівлі, тобто свідоме позбавлення селян хліба.

Монографічне дослідження Конквеста позбавлене формального академізму, тобто категоричних і абстрактних формулювань, тому у «Змісті» відсутнє визначення «причини голоду». Він не ставив за мету їх системне вивчення, тому що прагнув довести історичний факт «знищення селянства» шляхом «терору голодом». Основною причиною голоду як біологічного явища є відсутність їжі, але завдання Конквеста полягало в іншому. Він вважав системною причиною Голодомору «комуністичний режим» і «однопартійну диктатуру», а також «рішучість Сталіна досягти своєї головної, справжньої мети – знищення незалежного

селянства» [140, с. 183, 203]. На відміну від своєї попередньої оцінки ролі колективізації, учений підкреслив деструктивні наслідки «насильницької форсованої колективізації» [140, с. 26], яка зруйнувала соціально-економічний уклад українського села.

Методологічно Конквест дотримувався своєї концептуальної моделі тоталітаризму, висвітлюючи причини та обставини організованого голоду у зернових районах СРСР. Його цікавила специфіка «українського голоду», а не «загальносоюзний голод». Наприклад, досліджуючи особливості голоду у Казахстані і в Україні, американський учений вважав у першому випадку «незапланований голод», а в українських селах «був спланованим навмисно» [140, с. 238]. Він знав, що від 15 до 20% казахів покинули республіку [140, с. 239], рятуючись втечею від голодної смерті. Порівнюючи радянські голодомори, Конквест припускається фактичних помилок. Він вважав, що масовий голод 1921–1923 рр. «не був результатом якогось свідомого рішення влади заморити селян голодом, його спричинили післявоєнна господарська розруха, згубна для народного господарства економічна політика більшовиків та жорстка посуха» [140, с. 82]. Однак, як професійний історик, не заперечував, що причиною голоду була «розверстка» радянського уряду. Західна історіографія не займалася порівнянням трьох радянських голодоморів, тому спроба Конквеста виявити їх спільні і відмінні ознаки є певним проривом. Сучасна українська історіографія має у своєму доробку подібні праці [37].

Західним історикам, які вивчали соціально-економічні відносини в СРСР, бракувало архівних документів, тому вони потрапляли у полон соціальних ілюзій, зумовлених офіційними актами сталінського уряду. Досліджуючи обставини ухвалення Статуту сільськогосподарської артіль та його окремі декларативні статті, Конквест раптом визнав, що у березні 1930 р. партія відмовилася від «повної примусової колективізації» [140, с. 204]. Вона організаційно та ідеологічно була примусовою, вирізняючись підйомами і спадами усупільнення селянських господарств. Політолог

Конквест побачив у часткових поступках Сталіна селянству чергове перегрупування сил для рішучого наступу. Посилаючись на опонентів Сталіна з так званої «політичної опозиції», учений погоджувався з ними у тому, що колективізація була «засобом вилучення в селянства зерна та інших продуктів» [140, с. 207]. Він вважав виробничу діяльність колгоспів малоефективною через надмірне партійне втручання і бюрократизм, підневільну працю колгоспників. Продовольчу кризу, на його переконання, спричинили децентралізовані заготівлі м'яса та іншої продукції, а не лише зернових культур. Він використав для їх характеристики термін «державна продрозверстка» [140, с. 225]. Після її виконання колгоспам бракувало ресурсів для створення внутрішніх фондів споживання. Конквест не обтяжував себе складними формулюваннями стосовно ролі і місця колгоспів, виклавши власне бачення: «За своєю суттю колгоспи були механізмом для вилучення в селян хліба та інших продуктів» [140, с. 225]. Аналізуючи відому постанову союзного уряду про охорону соціалістичної власності від 7 серпня 1932 р., американський дослідник першим серед західних учених вказав на привласнення державою колгоспної сільськогосподарської продукції.

Змістова частина його відомої монографії є концептуально загадковою, щоб не сказати суперечливою. Її автор поєднав колективізацію і «терор голодом», висловлюючи обережні судження стосовно примусового пограбування селян шляхом масового створення колгоспів. Він не заперечував, що колективізація була «економічною причиною» загострення катастрофічної ситуації на селі, яка переросла у масовий голод. До категорії «терор голод» більше пасувала б сталінська система хлібозаготівлі, але консультанти Конквеста не порадили йому цього концепту. Учений був переконаний, що колективізація селянський «спосіб життя знищила і замінила на інший» [140, с. 230]. Подібних висновків не досяг його постійний опонент Ш. Мерль, який досліджував наслідки економічних реформ більшовиків [176].

Науково-історичне тлумачення Конквестом причин Голодомору видається нам цілком виваженим, без зайвих емоцій і політичних кліше. Західні колеги вважали його провідним фахівцем у царині вивчення сталінського терору. «За політичну діяльність у сфері радянологів, – наголошував Ф. Сисин, – його пов’язували із тоталітарною школою і вважали правим, тому у деяких колах його праці викликали підозру» [55, с. 155]. Оцінки Конквестом основних етапів колективізації, навіть попри його приналежність до «тоталітарної школи», виглядали доволі мирно. В українських емігрантських колах книга «Жнива скорботи» сприймалася дуже позитивно, навіть агресивніше, ніж «правий» її автор [77]. Можна цілком погодитися з думкою Ф. Сисина про те, що книга Конквеста виявилася історіографічним проривом на Заході. До нього соціально-політичними проблемами голоду займалися переважно українські дослідники з діаспори, які підтримували інтенсивний науково-меморіальний імпульс національної трагедії. У 1955 р., коли Конквест лише починав свою наукову діяльність, у США вийшла книга «Чорні справи Кремля», авторами і упорядниками якої були В. Гришко, С. Підгайний, П. Долина, І. Дубинець [234], а також інші, які долучилися до цього важливого проєкту. Вона була першою колективною працею з історії Голодомору, автори якої заклали методологічні підходи до його системного вивчення. У книзі використано терміни «запланований голод», «рукотворний геноцид», «великий голод», тобто за тридцять років до появи монографії Конквеста. В історіографічному сенсі вони виявилися першопрохідцями, якщо долучити і вже згадану статтю М. Міщенка про голод як терор. Американський учений кілька разів цитує «Чорні справи кремля» за редакцією С. Підгайного [140, с. 409, 412, 413, 416], тобто враховує внесок попередників.

Інтелектуальні кола української діаспори першими торували історіографічну стежу, але західна історична наука вважала їхні зусилля політичним проєктом. До появи кількох статей західних дослідників

«радянського голоду», книг «Великий терор» і «Жнива скорботи» на академічній авансцені Заходу домінували представники української наукової громади. Упродовж кількох десятиліть вони сформували науково-меморіальний дискурс причин і наслідків «великого голоду», тобто видали готовий інтелектуальний продукт. Причини голоду розкрито у книзі К. С. Кононенка, який звернув увагу на соціально-економічні наслідки колективізації, які призвели до голоду [146]. Українські дослідники з діаспори вважали «штучний голод» в Україні геноцидом українського народу [203], незважаючи на дразливі рефлексії деяких західних істориків і політологів. Учений і громадський діяч видав книгу «Український «Голокост», претендуючи на тотожність двох катастроф у ХХ ст. [62]. У зазначених працях були висвітлені основні причини голоду 1932–1933 рр. в Україні, а загалом у середовищі української діаспори було досягнуто академічного і меморіального консенсусу стосовно національної трагедії.

Історіографічний феномен наукових інтерпретацій Голодомору Конквестом, про який писали Ф. Сисин, А. Граціозі, Н. Наймарк, має кілька принципових ознак. Уперше автором монографії про українську трагедію став авторитетний західний учений, що викликало пожвавлення в інтелектуальному середовищі на Заході. Вчений визнав і сприйняв наукові розробки провідних українських дослідників у США та Канаді, які стосувалися визнання «штучного голоду» і його геноцидної складової. Але сприйняття виявилось творчим, навіть критичним, тому що за справу взявся професійний історик, знаний політолог. Феномен не означає абсолютну унікальність наукового доробку того чи іншого ученого, але підкреслює авторську оригінальність висвітлення історичних подій і явищ, тобто особистий стиль.

Досліджуючи обставини і причини Голодомору, Конквест не займається їх формальним переліком, а намагається встановити безпосередній вплив тих чи інших явищ на катастрофічні наслідки. У назві його монографії, як уже підкреслювалося, закладено причинно-наслідковий

зв'язок між колективізацією і «терором голодом», що призвело до жахливого ужинку голодної смерті. Однак, як аналітик високого професійного рівні, він поділився власним сумнівом стосовно безпосереднього впливу колективізації та розкуркулення. Вони, на думку Конквеста, відрізнялися мотивами здійснення і політичними завданнями. Їх поєднували форми масового терору – економічна (примусова колективізація) і адміністративна (розкуркулення). Провідний дослідник сталінського терору перебував у концептуальній залежності від власного методологічного вибору, тому колективізація і розкуркулення розглядалися ним окремо. Масове створення колгоспів, як розмірковує американський історик і політолог, за відсутності надмірної хлібозаготівлі, не призвело б до Голодомору, але знищило соціально-економічні основи українського села. Він не заперечує історичного факту, що саме колективізація і розкуркулення виявилися формами «сталінської війни проти селян», але вважав примусову колективізацію специфічним тактико-стратегічним курсом, яким особисто переймався Сталін. Вождь, як зазначає учений, ніколи не говорив про війну з усім селянством, зосереджуючись на «класовій боротьбі» з його заможною частиною – так званими «куркулями».

Концепт «терору голодом» домінує у монографії Конквеста «Жнива скорботи», довкола якого вибудовується решта причинно-наслідкових обставин. Він не писав дисертаційне дослідження з формальним переліком основних і другорядних причин масового голодування селян, що призвело до мільйонних жертв. Аналізуючи хлібозаготівлі у 1927–1930 рр., дослідник виділяє «три різних підходи»: у 1927–1928 рр. «просте захоплення зерна», створення «видимості масової підтримки» хліборобів у 1928–1929 рр., а далі на них «одягнули шори колективізації, що було способом забезпечення постійного контролю над виробництвом зерна» [140, с. 151]. Отже, маємо наукове обґрунтування тактики проведення колективізації, її функціонального завдання – «отримання контролю над сільськогосподарським виробництвом». Американська дослідниця Л. Віола, яка інколи не погоджувалася з Конквестом, вважала колективізацію

«громадянською війною між сталінською державою і селянством, між двома різними культурами» [36]. Теза не нова, але історично достовірна.

Диференційований підхід Конквеста для висвітлення глобальних соціально-економічних та політичних процесів в СРСР 20–30-х рр. ХХ ст. був оптимальним і виправданим. Ми часто говоримо про метод історизму, тобто висвітлення подій і явищ такими, якими вони постали, проходили стадії розвитку, піднесення і занепаду. Інколи його не афішують, але використовують для аналізу системних явищ. Підсумовуючи усі складові сталінської «революції згори», які стосувалися подій кінця 20-х рр. минулого століття, американський історик і політолог зазначив, що «ми вступаємо в епоху розкуркулювання, колективізації та терору голодом, в епоху війни проти радянського селянства, що надалі переросла у війну проти українського народу, в епоху, яку можна розглядати як один із найважливіших та найжахливіших періодів сучасної історії» [140, с. 151]. Справді «епохальний» висновок, який поєднав три знакових явища під спільним знаменником «епохи війни». Усі три складові представлені в одному проблемно-тематичному ряду, але пріоритетним, на нашу думку, залишався «терор голодом». У концепції Конквеста він не причина, а метод фізичного винищення селян навмисно організованим голодом. На таких теоретичних засадах написані усі його книги, у чому і полягає їх історіографічний феномен. Він ніколи не суперечив своїм методологічним принципам.

Особистим внеском Конквеста в історіографію проблем трьох складових «епох» є комбінування «подвійного удару», тобто висвітлення згубних наслідків політики розкуркулення і примусової колективізації. Перша означала винищення і депортацію селян, а масова колективізація – ліквідацію приватного селянського землекористування. Методологічний концепт «подвійного удару», майстерно застосований Конквестом, зумовив його інноваційний висновок про те, що українські селяни мали подвійне переслідування: як селяни, і як українці [140, с. 22]. Для західного аналітика

доволі смілива наукова і громадянська позиція. У «Роздумах», якими переймався наприкінці 90-х рр. ХХ ст., Конквест підтвердив свою відданість теорії «подвійного удару», акцентуючи увагу на «антинаціональній кампанії» сталінського режиму в Україні [143, с. 310]. Дотичним до неї стало переселення у виморені голодом села України російських колгоспників у 1933 р., на чому наголошував американський історик [143, с. 306].

Самобутність наукової інтерпретації причин Голодомору зумовлена її органічним поєднанням у самому термін і «терор голодом». Вона відрізняє позицію Конквеста від інших учених, які заглиблювалися в обсяги хлібозаготівлі, вилучення зерна із застосуванням репресій, в обставини масового голодування тощо. Сталін, на переконання американського ученого, використав голод для подолання опору колективізації, хлібозаготівлі і соціалістичному перетворенню села. Опір хлібозаготівлі спостерігався і серед членів ЦК КП(б)У, тобто серед українських більшовиків, на чому акцентував увагу Конквест. Він дещо ідеалізував партійну еліту в Україні, особливо М. Скрипника [134, с. 401]. Ухилення від виконання плану і його економічна неспроможність – різні за дієвістю явища.

Соціально-антропологічні обставини Голодомору доволі щедро висвітлені Конквестом, який черпав їх зі спогадів очевидців Голодомору. Учений з повагою і відповідальністю поставився до цього джерела, тому показав інтенсивність голодування різних соціальних груп, випадки «процвітання жорстокості», достатнє матеріальне і продовольче забезпечення службовців і комуністів, які «не страждали від голоду». Учений не заглиблювався у деталі повсякденного життя і побуту голодуючих (їжа, одяг, форми виживання, хлібні картки для міського населення, ватаги жебраків на вулицях), але згадував про біженців голоду. Він не ставив за мету їх з'ясування, тому що вони не вписувалися у його концепцію «терору голодом», а більше відповідали його наслідкам. Учений не писав історію Голодомору, тому марно шукати академічних формулювань і відповідних процедур. Його цікавила соціально-політична складова, а не біологічно-

фізіологічний і соціально-психологічний аспект голоду. Вони достатньо вичерпно висвітлювалися у спогадах, навіть у книзі «Чорні справи Кремля», про яку ми згадували.

У 60–80-х рр. минулого століття Конквест користувався заслуженим авторитетом серед колег на Заході, а радянська ідеологічна система вважала його «фальсифікатором» історії СРСР. Усе, що стосувалося «штучного голоду», неминуче ототожнювалося з Конквестом, Мейсом, з українською діаспорою. Протистояння двох світів і цивілізацій завершилося розпадом «імперії зла» – СРСР на початку 90-х рр. ХХ ст. Радянська історична наука не могла протиставити аргументоване спростування науковому висвітленню причин, обставин і наслідків Голодомору, які мала західна політологія та історіографія. За ідеологічною інерцією радянська історіографія заперечувала обставини «штучного голоду», особливо його геноцидну складову [71; 153]. Вона виглядала архаїчно, обслуговуючи ідеологеми і політичні схеми влади. Радянська історична наука опинилася тоді на «крутому переломі», особливо щодо висвітлення справжньої історії колективізації і голоду [154]. Історики пов'язували колективізацію з причиною голоду [155]. У 1989 р. з'явилися перші публікації архівних документів про голод в Україні, зібрані та упорядковані істориками [49-54]. Ідеологічно залежна радянська історична наука, долаючи перешкоди, поринула у пошуки «білих плям» трагічного минулого [80]. Почали говорити про «розселяння» внаслідок колективізації і політики розкуркулення [217].

На тлі десятків статей, брошур, перших публікацій архівних документів, які друкувалися у 1989–1990 рр., Конквест виглядав триумфатором. Публікація розділів його книги про Голодомор у центральному журналі СРСР у 1989 р. означала перемогу «фальсифікатора» над політичною системою [138], тоталітарну сутність якої досліджував упродовж десятиліть. Символічно, але саме він звинувачував комуністичний режим у брехні, терорі і фальсифікації [141]. Отже, висвітлення ним причин «штучного голоду» отримало визнання «широкої наукової громадськості».

У «Роздумах», опублікованих українською мовою 2003 р., Конквест узагальнив свій творчий доробок, сформулював власні наукові і світоглядні основи тривалого вивчення сталінського режиму, не заперечував, що був прихильником «жорсткого погляду» на події в СРСР. На його переконання, протистояння між демократією і тоталітаризмом буде відбуватися постійно, тому що системи є антагоністичними, а «холодна війна» може продовжуватися між «засадами плюралізму й принципами ідеологічного деспотизму» [143, с. 355]. Питання цивілізаційного поступу – це проблема його співіснування і виживання.

Висвітлення Конквестом причин Голодомору відрізняється від класичного опису історичних обставин, тому що він розглядає його у контексті системного терору сталінського режиму. Зазвичай історики вивчають механізм позбавлення селян хліба, продовольства, відтак заглиблюються в особливості хлібозаготівлі, соціально-економічні наслідки [55, с. 440-473]. Про причини писали сотні різних авторів, а Конквест знайшов власну концептуальну фабулу, сконцентрувавшись на обставинах і мотивах терору голодом. Вона виявилася універсальною, пов'язавши мотиви і обставини з конкретними історичними причинами Голодомору. Ніхто з опонентів Конквеста не спростував його функціональної дихотомії «терор голодом». Визнання ним факту геноциду проти українського народу, як наголошував його колега Н. Наймарк, спричинилося до бурхливих дискусій [198]. Учений, віддаючи належне доктору Конквесту, зазначив, що «ми знаємо набагато більше про безпосередні причини та наслідки голоду, ніж про мотиви Сталіна – вони залишаються, на жаль, невловимими» [198, с. 64]. Образний, але правильний висновок, який повністю стосується концепції «терор голодом». Вона увібрала усі реальні причини Голодомору, висвітлюючи їх структурно-функціонально, а не лінійно. Професор Стенфордського університету Н. Наймарк поділяв думки і наукові оцінки Конквеста. Він також підкреслював національну ненависть Сталіна до «українців, які своїм націоналізмом та сповіданням власної

окремішності драгували Сталіна та кремлівських керівників» [198, с. 65]. У Сталіна, судячи з матеріалів його службового листування [231, с. 70], був намір свідомого позбавлення селян хліба, що зайвий раз підтверджує правильність наукової інтерпретації Конквестом причин Голодомору.

Отже, у Конквеста висвітлення причини Голодомору відбувалося системно, а універсальною фавбулою стала його концепція «терору голодом». Колективізація, розкуркулення, хлібозаготівлі, експорт зерна становили для американського ученого історіографічну даність. Їх послідовний виклад на давав відповіді на питання про мотиви злочину. Навіть поняття «штучний голод» поступається за виразністю терміну «терор голодом».

3.3. Встановлення Конквестом демографічних наслідків Голодомору.

Необхідно зазначити, що Конквест не вважав себе професійним демографом і економістом, але брав активну участь у наукових дискусіях стосовно загальної кількості жертв сталінського терору, враховуючи ув'язнених у таборах, депортованих і померлих. Вони не були для американського гуманіста формальною статистикою, тому що йшлося про мільйони невинно вбитих людей, закатованих у сталінських таборах смерті. Для американського ученого загиблі від політичних репресій і навмисного голоду – висока ціна більшовицького терору. Однак, крім меморіально-гуманітарного дискурсу загальної кількості жертв, у працях американського ученого відтворено історіографічний контекст проблеми. Саме цей аспект є предметом нашого дослідження.

Західна історіографія сталінського політичного терору не оминала статистично-демографічного виміру його жертв. Переважна більшість істориків, політологів, соціологів були професійними інтерпретаторами радянської офіційної статистики, різної мемуарної літератури, оціночних суджень очевидців Голодомору. У них не було доступу до радянських архівних матеріалів, але вони знали про заборонений перепис населення 1937 р., користуючись фрагментами місцевої демографічної статистики, яка

різними інформаційними каналами просочувалася на Захід. Статистично-демографічні дослідження 40–80-х рр. ХХ ст., представлені переважно ученими з української діаспори та поодинокими статтями західних інтелектуалів, сформували відповідну джерельно-аналітичну основу для подальших студій. Нею скористався і Конквест, працюючи над текстами монографій.

Висловлені американським істориком і політологом оцінки демографічних втрат є винятково його особистим сприйняттям. Демонструючи їх, ми не прагнемо остаточного визначення кількості жертв Голодомору, або ж розподілу думок за принципом симпатії чи антипатії. Для нас важливо дослідити еволюцію наукових тлумачень кількості жертв «штучного голоду», яка проглядається у працях Конквеста. Наскільки цифри померлих мали принципове значення для підтвердження масштабу жертв «терору голодом». Досвідчений і професійний дослідник, яким безперечно був Конквест, не претендував на першість та оригінальність остаточної цифри померлих від голоду. В історіографії існували десятки праць з викладом загальної кількості жертв. Ми уже згадували про статтю С. Соснового у 1942 р., автор якої обґрунтував 7,5 млн. осіб [230]. У 1947 р. її подав «Український кварталник» – друкований орган Українського конгресового комітету Америки [205]. Зазначена цифра фігурує у книзі Д.Соловєя від 1953 р. [228]. Українська інтелектуальна громада на Заході знала про репресований перепис населення 1937 р. [221]. Про перепис знали, але не мали його матеріалів, які передали до архівних сховищ.

У 50-х рр. минулого століття Конквест займався прикладними організаційно-політичними питаннями «Холодної війни», ідеологічного протистояння з СРСР. До середини 60-х рр. ХХ ст. виходили його праці з питань внутрішньої і зовнішньої політики радянської держави, у яких була згадка про голод 1932–1933 рр., але без викладу кількості його жертв. «Нейтральна» позиція ученого не свідчила про його бажання бути обачним, а швидше про наявність інших академічних уподобань. Стриманість була

зумовлена і відсутністю належних статистичних джерел, а до радянських він ставився з обережністю. Історіографічно-аналітичним оглядом опублікованих праць інших колег він також не поспішав займатися. Його очікування було виправданим, тому що не з'явилася академічна нагода, тобто системне дослідження обставин і наслідків терору.

Першим західним ученим, який наважився узагальнити існуючі оцінки кількості жертв «радянського голоду», був американський дослідник Дан Далрімпл. Його об'ємна і ґрунтовна стаття вийшла на сторінках журналу «Soviet Studies» у 1964 р. [64]. Він використав визначення «рукотворний голод» (the man-made famine), а колективізацію визнав однією із його причин, яка призвела до мільйонів голодних жертв. У статті проаналізовано рефлексії іноземних журналістів на події 1932–1933 рр., праці українських учених у США, західних дослідників. На питання про інтенсивність голоду відповідав лаконічно: облік йшов на мільйони. Він першим склав іменний список різних за фахом осіб, які публічно назвали ту чи іншу кількість жертв. До переліку потрапили 20 осіб, починаючи від одного мільйона і до 10 млн. осіб [64, с. 259]. Групу від 1 до 5 млн. подавали Р. Барнес, У. Дюранті, В. Чемберлін, Ф. Бірчелл, К. Меннінг, а загалом – 11 журналістів, публіцистів і аналітиків. Відомий журналіст і громадський діяч В. Чемберлін потрапив також до категорії осіб, які схилилися до 7,5 млн. жертв. Від 9 до 10 млн. осіб називали С. Прокопович і Р. Саллет. Отже, вперше була представлена палітра демографічних втрат, яку сформували журналісти, окремі західні дипломати і професійні учені. Кожна з цифр мала джерело статистичного «живлення», тобто підтвердження. Автор статті показав лабораторію підрахунків окремих фігурантів, виклав обставини голоду через призму цифр, окреслив конкретні причини «радянського голоду», використав статистичні дані виробництва зернових культур, картоплі, цукрових буряків, динаміку хлібозаготівлі з викладом обсягів, імпорту-експорту продукції, пояснив відсутність продовольчої допомоги. Учений звернув свою увагу на мотиви голоду, але без використання терміну терор. Висвітлюючи обставини голоду, опирався

на статті західних журналістів, дипломатів, окремі праці аналітиків. Отже, Д. Далрімпл був першим західним ученим, який використав системний аналіз причин і наслідків «рукотворного голоду». У передмові до «Жнив скорботи» Конквест подякував американському досліднику за поради при підготовці рукопису, але його статті не використав.

У 1965 р. Д. Далрімпл опублікував чергову статтю, яка доповнила його попередню наукову публікацію. Він використав матеріали розмови з лікарем У. Хорслі Гантом, який тривалий час працював у радянській Росії у складі АРА 1921–1923 рр., згодом у 1933 р. разом з російським фізіологом, професором І. Павловим, а пізніше в Університеті Джонса Хопкінса [65]. Він друкував статті у 30-х рр. ХХ ст., висвітлював соціально-медичний аспект наслідків голоду, а в розмові з Далрімплом у 1963 р. наводив цифру загальних жертв «радянського голоду» – 15 млн осіб [65, с. 471]. Отже, у Конквеста був авторитетний попередник, який «глибоко копав», досліджуючи причини, обставини і наслідки Голодомору. Сучасна українська історіографія статистики жертв навмисного голоду зафіксувала амплітуду статистичних оцінок від 2 до 10 млн. осіб [149, с. 368, 370].

Уперше Конквест виклав цифрову характеристику терору у 1968 р., до якої залучив і кількість жертв від «штучного голоду» в СРСР. Подана ним статистика не була результатом його конкретного аналітичного дослідження відповідних джерел. Учений цитував праці колег, дискутував з ними, підкреслював недостовірність радянської статистики, без якої «кількість людських жертв встановити нелегко». У монографії «Великий терор» він згадав про Д. Далрімпле, який зміг з «достатньою точністю назвати число загиблих від голоду і пов'язаних із ним хвороб у 6-7 млн. осіб» [134, с. 52]. Стосовно України Конквест назвав цифру 3 млн осіб, цитуючи працю Ф. Лорімера 1946 р. [162]. Аргументом для нього слугувало механічне зменшення населення в УРСР за 1926–1939 рр. Дуже поверхове порівняння, але його було достатньо для демонстрації наслідків сталінського терору, а не самого Голодомору. Однак дипломованого історика Конквеста зацікавила

дивна обставина: чому у 1941 р. у школах «навчалось на один мільйон менше дітей семирічного віку, ніж одинадцятирічних» [134]. Учений мав на увазі Україну, тому що в інших випадках торкався Казахстану і Молдови. Зазначене співвідношення не було його авторським порівнянням, тому що він запозичив його у радянолога Д. Армстронга [134, с. 59]. Українські історики, досліджуючи сьогодні демографічні втрати населення у роки Голодомору, зосереджуються на співвідношенні втрат у вікових групах школярів [222].

У 60-х рр. ХХ ст., досліджуючи масові форми сталінського терору, Конквест розглядав жертв Голодомору як його складову частину, тому не заглиблювався у статистично-демографічні деталі. У роки «єжовщини», за даними Конквеста, «заарештували не менше 5% населення – кожного двадцятого» [134, с. 53]. Лавина терору набирала потуги, ніби змагаючись у смертоносній ході. У 1938 р., досягнувши свого апогею, масовий терор почав спадати. Аби репресії продовжувалися з їх наростаючою інтенсивністю і розмахом за схемою один засуджений називає двох-трьох «ворогів», то «нова хвиля поглинула б 10–15% населення, а потім 30–40%» [134, с. 496]. Переконливе і оригінальне тлумачення динаміки терору, але наприкінці 1930-х рр. «масовий терор виконав своє завдання» [134]. У сталінських таборах за усі роки розкуркулення опинилося понад 3 млн «куркулів». До колективізації вони становили 15% заможних селян. Зазначену цифру Конквест використав, посиляючись на висловлювання Сталіна, відтак на території СРСР було 3 875 000 куркульських родин, тобто 19 380 000 осіб (з розрахунку 5 осіб на родину) [140, с. 162–163]. Їхня доля виявилася драматичною: 20–25% переїхали у міста, 10 млн. вислали, з яких 3 млн. загинуло у таборах [134, с. 163]. Сучасні дослідження «куркульських виселень», які опираються на архівні документи, свідчать про депортацію у 1932–1940 рр. 2 176 600 «куркулів», а за 1930–1931 рр. депортували 1 803 392 так званих «спецпереселенців» [81, с. 16, 21]. Смертність серед них становила у 1932–1940 рр. 18%, а втечею із таборів рятувалися 25%. У роки

Голодомору у таборах померла 241 тис. «куркулів», тобто 62% від загальної кількості померлих за 8 років заслання [81, с. 20-21]. У Конквеста не було подібної статистики, а його загальна цифра померлих «куркулів» у таборах враховувала різні категорії ув'язнення.

Політично репресовані і жертви «штучного голоду» вирізнялися за соціально-правовим статусом і трагічністю долі. Вони є жертвами сталінського терору, але різні за формами і методами фізичного винищення Конквест, покликаючись на праці історика Р. Медведєва, подає сумну статистику: з репресованих у 1936–1938 рр. вижили не більше 10% в'язнів [134, с. 574]. Із 7 млн табірному контингенту ув'язнених лише за «два роки «єжовщини» померло 3 млн, а решта загинула згодом [134]. Учений вважав неможливим повне висвітлення загальної кількості репресованих і полеглих у сталінських таборах, «допоки не буде відкрито архіви НКВС». У 1933 р. у таборах ГУЛАГу перебувало від 800 до 1 млн. осіб, а заарештували від 6 до 8 млн осіб, яких «розселили» по таборах і зонах, тимчасових ізоляторів, допрах тощо [134, с. 810-814]. Цілодобово працював сталінський молох: донос, арешт, допит, в'язниця, табір, каліцтво, смерть. Статистика загальної кількості жертв терору винесена Конквестом у «Додаток» його монографії «Великий терор», що додало дослідженню академічного формату. Обравши «середню величину» табірному населенню у 8 млн осіб протягом 1926–1950 рр. і рівень його річної смертності 10%, Конквест дійшов сумного висновку – «12 млн. загиблих» [134, с. 820]. Жертвами сталінського правління і терору були «ті 7 млн., які загинули під час насильницької колективізації, голодомору і пов'язаних з ними масових депортацій», а загалом, враховуючи наслідки масового терору, як зазначав американський учений, «ми одержуємо цифру в 20 млн. загиблих, яку з певністю можна вважати заниженою» [134, с. 820]. Він не оминув і статево-вікову структуру репресованих, тобто враховував усі категорії і групи жертв сталінського терору.

Отже, серед жертв сталінського масового терору трагічна доля загиблих у роки Голодомору спіткала близько третини. Однак, враховуючи два роки масового голоду, його інтенсивність перевершує будь-яку уяву і подібність в історії людства. Конквест порівняв їх лише з наслідками голоду у Китаї 1877–1878 рр. У розділах книги «Великий терор» Конквест використав метод історіографічного аналізу праць, у яких зустрічалися статистичні матеріали, а у «Додатках» продемонстрував авторську аналітику. Станом на 1968 р. учений встановив для себе загальну кількість жертв «штучного голоду» в СРСР – від 6 до 7 млн. осіб, з яких 3 млн – в Україні. Таким був його попередній висновок.

До системного аналізу соціально-демографічних втрат Конквест повернувся у середині 80-х рр., працюючи над книгою «Жнива скорботи». Недоступність радянських архівних документів, особливо матеріалів демографічної статистики, унеможливила появу нових підходів і сенсаційних відкриттів. У 1984 р., погодившись на участь у науковій дискусії про обставини штучного голоду, Конквест розпочав її словами: «Я думаю, що ми повинні коротко обговорити висновок про цифру 7 мільйонів, яка звичайно, не дає 100-відсоткову точність, але є наближеною загальною оцінкою» [238, с. 7]. Отже, він підтвердив свою прихильність до визнання загальної кількості жертв Голодомору – близько 7 млн осіб. Він говорив про загальний «дефіцит населення» в СРСР між 1926 і 1937 р. – від 14 до 15 млн. осіб. Виключивши з системного підрахунку 2-3 млн ненароджених, отримав цифру 11–12 млн. «неприродних померлих» (*unnaturally dead*). Зазначена цифра «дефіциту» виглядала статистично сухо, яка, за визначенням ученого, увібрала померлих від голоду, розкуркулених і біженців. Стосовно України учений обмежився лише ремаркою про те, що у 1939 р. там проживало 28 млн осіб, що значно менше від 1926 р. Історик з академічним вишколом Оксфордського університету пішов далі. Він припустив, аби населення України збільшувалося подібно його динамічним тенденціям в СРСР, то ця цифра мала б зрости на 7,8 млн. осіб [238, с. 7]. Стосовно смертності у

таборах, то він зупинився на оцінці у 4 млн. осіб, з яких близько 1 млн. становили українці.

Молодший його колега Д. Мейс, який також брав участь у дискусії, встановив різницю між загальною кількістю українців в СРСР у 1931 р. і станом на 1934 р. – 7,9 млн. осіб. Механічно віднявши від них 1 млн. розкуркулених, вийшов на загальну кількість померлих від голоду – 7 млн. осіб. Д. Далрімпл запропонував додати до 7 млн кількість померлих українців в інших районах СРСР [238, с. 13]. Ніхто з учасників дискусії не заперечував факту голоду в інших радянських республіках, тому пропорційність втрат була цілком логічною. Щодо локалізації голоду, то учений виявив дивну розбіжність: загальна кількість росіян у Казахстані виросла на 25%, а українців зменшилася на 10% у регіоні. Учасники дискусії порівнювали загальну кількість полеглих радянських громадян у роки Другої світової війни і від сталінського терору. Зокрема, Конквест, цитуючи демографа С. Максудова, говорив про 15 млн полеглих на фронтах, а Сталін називав лише 7 млн осіб. Цифра 20 млн. жертв війни, на переконання Конквеста, була вигадана керівництвом СРСР, адже вона ніколи не фігурувала у міжнародних правових і політичних актах.

У 1985 р., тобто за рік до виходу «Жнив скорботи», вийшла книга М. Долота. Її автор тривалий час працював над проблемою, друкував окремі розвідки ще у 50-х рр. минулого століття. За його підрахунками від голоду загинуло від 6 до 8 млн. осіб [69]. Історіографічний тренд загальної кількості жертв голоду понад 7 млн. осіб, започаткований українськими дослідниками ще у 40-х рр. ХХ ст., тримався десятиліттями. Невипадково Конквест розпочав дискусію 1984 р. з анонсу цифри 7 млн. осіб. Він лишався історіографічним інтерпретатором, без претензій на системне демографічне дослідження. Над ним тяжів його методологічний концепт «великого терору», а жертви «терору голодом» мали фактично підтвердити правильність наукових оцінок і вибору проблеми.

Статистика жертв Голодомору також цікавила ученого. Вона мала продемонструвати розмах «терору голодом», його геноцидну складову. У «Вступі» до «Жнив скорботи» автор порівняв територію Голодомору з нацистськими концентраційними таборами, а організаторів голоду з операторами крематоріїв. Конквест виділив географію концентрації українців у межах СРСР, якою охопив «понад 40 мільйонів жителів». На його переконання «чверть усього сільського населення, чоловіки, жінки та діти, померли або вже були при смерті» [140, с. 21]. Отже, виходячи з його оцінки, жертвами стали 25%, але невідомо від якої загальної цифри українців. Якщо від 40 млн, то матимемо 10 млн. померлих і перебуваючих «при смерті», тобто загального соціального контингенту жертв. В Україні на час Голодомору мешкало понад 25 млн. сільського населення, відтак за методикою Конквеста жертви становили б 6,2 млн. осіб. За будь-якого розкладу, враховуючи співвідношення 25% до загалу українців в СРСР, жертвами стали від 6 до 10 млн осіб. Він мав на увазі не лише фізично померлих, але й психічно травмованих, постраждалих з хронічними хворобами тощо.

Для Конквеста поняття і явище «демографічні наслідки» не обмежуються лише статистичним виміром та виявленням соціально-професійних груп репресованих, депортованих. Учений розглядає системний вплив сталінського терору на суспільство, на його ідеологічну складову, тобто свідомий вибір організаторів і виконавців фізичних вбивств, мордування голодом. Серед жертв постають розкуркулені, депортовані українці та представники етнічних меншин, розстріляні представники інтелігенції, померлі від голоду. Не викликає сумніву той факт, що всі перераховані категорії були жертвами масового політичного терору. Конквест окремо розглядає соціально-демографічні втрати внаслідок колективізації, розкуркулення і Голодомору, а до жертв останнього зараховував померлих, постраждалих і ненароджених. Однак, не будучи професійним демографом, він не конкретизував зазначені втрати.

Американський учений використовував порівняльний аналіз для співставлення втрат від масового голоду 1921–1923 рр. з іншими катастрофами. Його жертвами стали близько 5 млн. осіб, а від тифу загинуло 3 млн., відтак більшовицький революційний експеримент забрав 8 млн. осіб [140, с. 80–81]. У спеціальному розділі «Реєстр смерті» Конквест виклав власні тлумачення загальної кількості полеглих від Голодомору, розпочавши із встановлення «загальної цифри смертності» у 1930–1933 рр., тобто «включно із розкуркуленими і голодом». Учений нарікав на відсутність матеріалів перепису населення 1937 р. Порівнюючи загальну кількість населення в СРСР у 1926 і 1937 р., а також з офіційними статистичними даними щорічного приросту, учений виявив «недостачу» у 14,3 млн. осіб [140, с. 345]. Загальна кількість померлих від голоду і виселення розкуркулених сягнула у нього 11 млн. осіб [140, с. 345]. Отже, він не обмежувався лише померлими стосовно визначення соціальної категорії жертв, але виокремлював розкуркулених, репресованих, розстріляних селян під час масових виступів і померлих від голоду. У будь-якому випадку, запропонована ним класифікація жертв виглядала інноваційною, історично достовірною і науково обґрунтованою, тому що колективізація позбавила селян власності, засобів існування, а внаслідок розкуркулення десятки тисяч членів родин «колишніх куркулів» стали біженцями голоду, жебраками, безпритульними. Виселяли переважно чоловіків і дружин з дорослими дітьми. Однак, згідно наказу карально-репресивних органів від 20 травня 1931 р. про залишення дітей до 10 років і осіб похилого віку за 65 років у селах на утримання їхніх родичів [81, с. 29], зазначена вікова група ставала вразливою.

Метод механічного співставлення різних цифр, яким послуговувався Конквест, занадто простий і лінійний. Для оперування ним необхідно було мати вичерпну статистику ненароджених і народжених, яка викликала недовіру у самого ученого. Співвідношення загальної кількості селянських господарств у 1929 і 1938 р., виявило нестачу 21 млн. осіб, а віднявши від них ненароджених і народжених, Конквест визнав 13 млн. померлими.

Оперуючи подібними аргументами, які умовно можна вважати історично-демографічним аналізом, дослідник стверджував, що «втрати селянства померлими під час розкуркулювання та голоду становили близько 14,5 млн осіб» [140, с. 345]. Можна сперечатися з рівнем достовірності щодо заявленої цифри, але не відмовиш у наявності авторського підходу. Він поділив «страшну статистику» на втрати від розкуркулювання і від голоду 1932–1933 рр. З посиланням на політологічні судження та історіографічну думку на Заході, яка розділила дві категорії жертв порівно, виявилось, що від голоду загинули понад 7 млн. осіб [140, с. 346].

Дослідники наукової спадщини видатного американського ученого не помітили його диференційованого підходу в оцінці жертв. І депортованих розкуркулених селян, і померлих внаслідок навмисно організованого голоду він вважав жертвами «терору на селі», але репресованих, в'язнів сталінських таборів, померлих на зонах не відносив до «жертв власне голодомору» [140, с. 346]. Це важливий і принциповий висновок, який свідчив про високий професійний рівень його дослідження. Усі його попередні підрахунки стосувалися загальносоюзного контексту. Консультанти і радники Конквеста, серед яких був і Д. Мейс, Д. Далрімплє та інші, не надали йому уже опублікованих статистично-демографічних досліджень. Науково-демографічні методи і статистичні матеріали українського демографа Ю.О. Корчака-Чепурківського, викладені ним у фундаментальній монографії 1970 р., додали б відповідної аргументації розрахункам Конквеста [147, с. 4–17, 383–385].

З методологічної точки зору підрахунки Конквестом жертв сталінського терору, а також Голодомору, перебували на межі історично-статистичного факту і демографічного прогнозу, але без детального розкриття механізму досягнення тієї чи іншої узагальнюючої цифри. Аналізуючи матеріали перепису населення 1939 р., але у порівнянні з попередньою динамікою загальної кількості українців на території СРСР, вийшов на цифру «нестачі» – 10,5 млн. Віднявши 1,5 млн. ненароджених, Конквест дійшов висновку: «маємо дефіцит у 9 млн. українців до

1939 року» [140, с. 348]. Виявлений ним «дефіцит» не означав загальну цифру померлих від голоду. Пошук формальних методик підрахунку, прискіпливе ставлення до наявної радянської статистики засвідчувало авторське бажання встановити справжню і повну кількість жертв Голодомору. Опираючись на власну методу дослідження, Конквест виявив наступне: «усього від голоду загинуло приблизно 7 млн. осіб, а близько 3 млн. із них – діти» [140, с. 348]. За національною ознакою ці 7 млн. розподілив таким чином: «5 млн. тих, що загинули в Україні, і 1 млн. на Північному Кавказі», а «близько мільйона померлих – не українці» [140, с. 348]. Визнавши 7 млн. жертв голоду «правильною» цифрою, учений встановив загальну кількість розкуркулених. Отже, за підрахунком Конквеста, жертвами голоду в СРСР стали 7 млн осіб, з яких 5 млн в Україні та 1 млн. на Кубані [140, с. 351], густо заселеною українцями.

У наукових дискусіях, учасником яких був і Конквест, предметом запальних суперечок були дві проблеми: геноцид українців і загальна кількість його жертв. Радянські історики і демографи з великим запізненням приєдналися до дискусії, а правильніше – стали досліджувати демографічні втрати від панування сталінського терору. У 1989 р. директор ЦГАНХ СРСР В. Цаплін уперше опублікував маловідомі матеріали перепису населення 1937 р., який підкреслив найвищу кількість жертв голоду в Україні [254]. Першим серед українських істориків, хто розпочав демографічні дослідження загальної кількості жертв Голодомору, був професор С. Кульчицький. Його статистично-демографічні розвідки вийшли друком у 1989 р. [151; 152]. Учений не поділяв цифри, яку встановив Конквест, а схилився до 3,5 млн. осіб. Українські демографи, які знали про підрахунки відомого американського історика, зупинилися на межі демографічних втрат у 5,8 млн. осіб [208]. Російський історик Р. Медведєв нагадав про своєрідний інтелектуальний аукціон кількості жертв від 3 до 10 млн. осіб, а достовірною вважав межу від 6 до 7 млн. осіб [170]. Висловлені радянськими істориками оцінки демографічних втрат враховували наукову аргументацію Конквеста.

Вони виступали своєрідними експертами його наукового доробку, посилаючись на архівні джерела.

У 90-х рр. минулого століття спостерігалось академічне і меморіально-публічне змагання між дослідниками, адже зникли ідеологічні обмеження між ними. В епіцентрі наукових дискусій і тлумачень опинився Конквест з його позицією стосовно оцінки Голодомору-геноциду та кількості жертв. Німецький історик Ш. Мерль, згадуючи американського колегу, назвав загальну цифру втрат від голоду – 7 млн., з яких в Україні 5 млн. осіб [192, с. 51]. Він не забув і про Д. Мейса, який наполягав на цифрі від 5,7 до «десяти мільйонів українців». Отже, параметри 5 і 7 млн., про які говорив і писав Конквест у 1984 та 1986 р., не були спростовані, навіть знайшли підтримку учених. Дехто не погоджувався з Конквестом, називав його цифри перебільшеними [71]. Наприкінці 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст. праці американця були цитовані, якщо йшлося про причини і демографічні наслідки Голодомору.

Академічна увага до наукового доробку Конквеста не зменшувалася у наступні роки. Російська дослідниця Н. Араловець нагадала, що у Конквеста фігурує цифра 8 млн. жертв голоду, з яких в Україні 5, у Казахстані, на Північному Кавказі та інших регіонах по одному мільйону. А загальні втрати, включаючи і розкуркулених, становили 14,5 млн. осіб [6]. Вона визнала його оцінки жертв голоду і розкуркулення «попередніми», адже тривав пошук нових архівних документів, пов'язаних з людськими втратами [6, с.137]. Певною мірою це стосувалося і підрахунків інших учених, а не лише американського історика. Ніхто не спростував його тези про абсолютну більшість жертв в Україні, навіть запеклі опоненти. Не викликала особливих заперечень і загальна цифра жертв «загальносоюзного голоду» – 8 млн осіб. Отже, позбавлений у 80-х рр. ХХ ст. архівних документів, американський дослідник досяг відносно оптимальної цифри, яку не вважав остаточною.

На початку 2000-х значно активізувалися історично-демографічні

дослідження наслідків Голодомору. Їх актуалізували публічні слухання у Верховній Раді України 2003 р., а згодом і підготовка наукової аргументації для ухвалення відповідних законів у 2006 р. У той час Конквест фактично припинив наукову діяльність, працював над спогадами. Символічно, але у 2003 р. вийшли українською мовою його «Роздуми», тобто до 70-х роковин Голодомору. Їх автор підкреслив, що «Великий голод» забрав від 4 до 5 млн. українців, а також 2–3 млн на Північному Кавказі і Нижній Волзі [143, с. 123]. Отже, виходить від 6 до 8 млн осіб.

Українська сучасна історіографія, яка налічує сотні науково-аналітичних статей, десятки монографій, не забуває вагомого внеску Конквеста у дослідження причин та наслідків Голодомору. У 2003 р. вийшла колективна монографія, окремий розділ якої стосувався демографічних втрат. Її автором був С. Кульчицький, який ретельно виклав версії сучасників масового голоду, його повоєнних дослідників, проаналізував репресований перепис населення 1937 р., провів аналіз демографічної статистики. Ним представлено увесь спектр демографічних оцінок – від 2 до 10 млн. осіб. Учений визнав «абсурдним» цифри жертв Голодомору від 8 до 15 млн. осіб [55, с. 478]. Він повернувся до його дискусії з демографом С. Максудовим, який встановив загальні втрати населення у 1931-1939 рр. – 12 млн., а починаючи з 1926 р. – 19,1 млн. осіб [183, с. 145, 226, 227]. Належно оцінивши методику підрахунків Максудова, професор С. Кульчицький зазначив, що «прямі втрати України від голоду не могли бути меншими за 3 млн. і більшими за 6,5 млн. осіб» [55, с. 489]. Підсумовуючи аналіз різних версій загальної кількості втрат від Голодомору, С. Кульчицький висловив власну оцінку: «або від 3 до 3,5 млн.; або від 4 до 4,5 млн.» [55, с. 503]. Менше 3-х млн. він вважав необґрунтованою оцінкою, а «від 7 до 10 млн. і більше, ми, якщо не зважати на емоції, свідчимо про те, що не хочемо рахуватися з наукою» [55, с. 503]. Упродовж наступних двох десятиліть учений називав різний діапазон цифр: 3,3 млн у селах, 194 тис. у містах; 3,5 млн., «демографічний дефіцит»

4,5 млн. осіб [150, с. 142]. Виголошуючи власні версії загальної кількості жертв, професор С. Кульчицький не забував про оцінку Конквеста – 7 млн., з яких 5 млн. в Україні [149, с. 395]. Отже, незважаючи на довготривалі і напружені дискусії стосовно кількості жертв Голодомору, які тривають в історіографії, підрахунки Конквеста залишаються без змін, тому що він не переглядав їх упродовж багатьох років.

Західні дослідники соціально-політичної історії СРСР 30-х рр. ХХ ст., серед яких і опоненти Конквеста, є щедрими на оцінки загальної кількості жертв сталінського терору. Наприклад, Ш. Фіцпатрік називає 12 млн. «переміщеного населення» у 1928-1932 рр. [247, с. 83–84], тобто депортованого. Італійський історик А. Граціозі, досліджуючи наслідки війни влади проти селян в СРСР, заявив про загальну цифру жертв від 12 до 15 млн осіб [60, с. 6]. Він підтвердив версії істориків про 7–10 млн полеглих «внаслідок голоду 1932-1933 рр.» [60, с. 6, 62, 63]. Його тлумачення кількості жертв ситуаційно змінювалися, ніби залежали від зовнішніх впливів і меморіально-історіографічних коливань. У статті від 2005 р. учений писав про 6–7 млн. полеглих, з яких 3,5–3,8 млн в Україні [61, с. 6]. Але у 2008 р. погодився на 5 млн. жертв [263, с. 1]. У зазначеному збірнику статей опубліковано матеріали С. Максудова, який визнав зменшення чисельності населення у 1927-1937 понад 9 млн. осіб, а від природної смертності 5,1 млн. осіб [263, с. 94]. Отже, наведений нами перелік статистичних оцінок і теоретично-методологічних тлумачень загальної кількості жертв «загальносоюзного голоду» і «українського Голодомору», належить провідним дослідникам цієї проблеми. Ми згадали їх для увиразнення сталої позиції Конквеста стосовно кількості жертв, яка не змінилася від 1986 р., що свідчить про його власні підрахунки.

Історіографічний та історично-демографічний аналіз наукових джерел, проведений у дисертаційному дослідженні, доводить незаперечний факт: майже усі авторитетні учені постійно цитують праці Конквеста, коли йдеться про статистику жертв сталінізму. Його підрахунки потрапили до «золотої

середини», тобто між мінімальною і максимальною цифрою втрат – від 5 до 7 млн. осіб.

Встановлення демографічних втрат внаслідок сталінського політичного терору не припиняється в академічних колах. Масштабність соціально-демографічної катастрофи в СРСР 30-х рр. XX ст., тривале її замовчування і нищення матеріалів статистики – усе це ускладнює пошук істини. Історики і демографи досягли значних зрушень, виявили нові документи, наблизились до встановлення загальної кількості жертв Голодомору. Українські історики вважають американського ученого «одним із класиків советології», який чи не першим серед західних дослідників визнав Голодомор геноцидом українців. Його цифра 7 млн. жертв, на переконання А. Козицького, лише доводить інтенсивність і розмах злочину [126, с. 160, 188], а внесок Конквеста у світову історіографію є неоціненним [127, с. 16]. Відомий історик П. Магочій, згадуючи про внесок Конквеста і Мейса у дослідження «штучного голоду», зазначив, що «кількість жертв коливається від 4,5–5 млн. смертей лише в 1933-му – до 10 млн. смертей впродовж решти 1930-х рр.» [182, с. 481]. Сучасні історики і демографи мали можливість дослідити демографічну статистику, яка стала доступною, а Конквест був позбавлений такої можливості. Однак, його підрахунки виявилися стійкими, незважаючи на наявність інших наукових оцінок. Його наукова спадщина набула прикладного застосування в Україні.

Академічні дослідження і меморіальна практика в Україні зумовили необхідність правової оцінки злочину Голодомору. 22 травня 2009 р. СБУ порушила кримінальну справу № 475 за фактом вчинення геноциду в Україні у 1932–1933 рр. Науково-демографічну експертизу зробив Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи. Втрати населення через «надсмертність в Україні протягом 1932 –1933 рр. становлять 3 941 тис. осіб (в селі – 3 666 (93%), в місті 275 тис. (7%))» [47, с. 336]. Наукові експерти, крім зазначених «прямих демографічних втрат», використали поняття і явище «непрямі демографічні втрати» або «кумулятивні

демографічні втрати». Висновки щодо кожної із статей втрат супроводжуються причинно-наслідковими уточненнями – «внаслідок голодомору в Україні», відтак маємо загальну сукупність жертв. «З врахуванням кумулятивних втрат внаслідок голодомору в Україні, – зазначається в експертному висновку, – втрачено 10063 тис. осіб (3 941 тис. смертей і 6 122 тис. ненароджених)» [47, с. 339]. Дві категорії жертв передбачені у Законі України «Про Голодомор 1932 –1933 років в Україні» 28 листопада 2006 р., ухвалений Верховною Радою України [39]. Експерти також врахували загиблих від голодної смерті і тих, хто не народився в умовах Голодомору через фізичне виснаження жінок у продуктивному віці, тобто «вони могли б долучитися до продовження і примноження населення в Україні» [47, с. 339]. У матеріалах зазначеної справи праці Конквеста згадуються на 7 сторінках. В одному із документів, долучених до неї, згадується лист голови КДБ УРСР М. Голушка про книгу Конквеста «Жнива скорботи», яку визнали антирадянською, тому що її автор вигадав «штучний голод» в Україні [47, с. 266]. Виявилося, що Конквест мав намір поїхати в СРСР для пошуку документів в архівах.

Науковий внесок Конквеста в історіографію Голодомору визнаний західними та українськими дослідниками. Вони вважають його книгу 1986 р. першою, яка «фактично відкрила світові та Україні цю сторінку вітчизняної історії» [163, с. 85]. Група українських істориків та демографів, хоч і не поділяла оцінки Конквестом загальної кількості жертв, однак зазначила, що його «5 млн базуються на аналізі динаміки чисельності етнічних українців за період між переписами 1926 і 1939 рр.» [163, с. 103]. Американський учений посідає з його 5 млн. максимальної позначки у списку учених, яких обрали автори статті, серед яких С. Максудов (3,7 млн), С. Віткрофт (3–3,5 млн.), С. Кульчицький (3,5 млн), С. Пирожков і А. Перковський (4,0 млн). Отже, потрапив до когорти відомих дослідників демографічних втрат від Голодомору. Стаття вийшла у 2015 р., тобто у рік смерті Конквеста. Його доробок використовують правники для проведення досудової експертизи за

фактом вчинення геноциду в Україні, цитують термін «терор голодом», його відомі праці, загальну статистику жертв від штучного голоду – 7 млн. осіб [48].

Підсумовуючи аналіз історично-демографічних тлумачень Конквестом кількості жертв Голодомору, зазначимо наукову непохитність визнаної ним загальної цифри – 7 млн. осіб, з яких 5 млн. в Україні. Учений прагнув вичерпності, але йому бракувало архівних документів, а з іншого боку загальна кількість померлих від голоду розглядалася ним як складова частина жертв сталінського терору. Він зазначав дві соціальні категорії жертв: загиблих від політичного репресій (смерть у таборах, у тому числі від виснаження і голоду) та безпосередньо від Голодомору.

Таким чином, в історіографії, особливо українській, утвердилась думка про те, що основним науковим пріоритетом Конквеста була тема Голодомору. Не заперечуючи його провідної ролі у дослідженні причин та наслідків української трагедії ХХ ст., маємо визнати набагато ширший діапазон його пізнавальних зацікавлень. Учений вивчав становлення і функціонування радянської тоталітарної системи, її деструктивний вплив на суспільство, особливості сталінського терору. За кількістю праць, їхньою проблематикою і тривалістю дослідження, тема Голодомору посіла другу сходинку у порядку проблемно-тематичних спрямувань ученого. У 60-х рр. минулого століття він фрагментарно торкнувся обставин «штучного голоду», у 70-х рр. не згадував і не написав жодної статті, аж раптом захопився академічно-меморіальним проєктом Гарвардського університету у 1983–1986 рр. Написав книгу «Жнива скорботи», яка стала для західної історіографії новим етапом у вивченні причин, обставин та наслідків Голодомору.

Не заперечуючи і не применшуючи особистого внеску Конквеста в історіографію проблем Голодомору, особливо серед західних істориків, маємо визнати пальму першості за українською історичною наукою і політичною думкою Західної Європи, США та Канади. Її представники

сформували концептуальні, фактографічні, меморіально-інституційні напрями вивчення та вшанування пам'яті жертв голоду-геноциду в Україні. Вони першими зафіксували визначення «штучний голод», «радянський геноцид», «голод як метод терору», «народовбивство», «великий голод». Західна політологія і частково історіографія не надавали значення подібним визначенням українських інтелектуалів, вважали їхні оцінки і тлумачення ідеологічно упередженими, а відтак – не визнавали за ними належного академічного статусу. За таких умов, коли «класичні» західні історики не помічали важливих теоретичних положень українських учених, вони губилися серед потаємних коридорів історіографії.

Повною мірою ця обставина стосується походження терміну «терор голодом». Ми вже встановили, що його історичне і функціонально-політичне походження належить М. Міщенку, який у 1949 р. використав фразу «голод як метод терору». Конквест не посилався на статтю українця, мав великий вибір термінів, але у 1968 р. обмежився визначенням «штучний голод», що був, на його думку, «єдиним» у світовій історії. У фразі «до голоду додався терор», яку він використав тоді, зафіксовано відмінність між явищами: загальним сталінським терором і специфічним – «штучним голодом». До середини 80-х рр. ХХ ст. політичні репресії, тобто сталінський терор, і «великий голод» вважалися неоднорідними поняттями і явищами.

Етимологічне прозріння у Конквеста з'явилося під час роботи над книгою «Жнива скорботи», зумовлене меморіальною та історіографічною складовими. До певної міри позначився вплив української інтелектуальної громади США. Усе разом призвело до появи у книзі американського ученого термінів і понять «геноцид», «терор голодом», «терористичний голод». Конквест є автором конкретної форми визначення «терор голодом», але не концептуальним фундатором її функціонального застосування і походження. За ним можна визнати його лінгвістично-стилістичне оформлення і широке академічне тлумачення у книзі «Жнива скорботи».

Для Конквеста, судячи з аналізу його праць, голод не «єдиний терор» проти селян. Політика розкуркулення і масовий голод належали до форм «селянського терору», тобто проти селян за місцем їх проживання і соціальним походженням. Розлога фраза ученого «терор у формі фізичного винищення українських селян штучним голодом» розкриває механізм, спосіб убивства, а визначення «штучний» підкреслює наявність терору, а не природного лиха. Два розділи у книзі Конквеста мають відповідну назву – «Знищення селян» і «Терор голодом». Отже, виглядають логічно і послідовно.

Термінологія у працях Конквеста – не випадковість, а цілком обґрунтований виклад його концептуальних пріоритетів і відповідно узагальнюючих тлумачень. Він погодився з використанням терміну «всесоюзний терор», але ніколи не писав про наявність «всесоюзного голоду», підкреслюючи різну руйнівну інтенсивність Голодомору у республіках, регіонах.

Основні причини голоду 1932–1933 рр. були встановлені задовго до академічних починань американського ученого, про які він знав, працюючи у міністерстві закордонних справ Великої Британії, займаючись радянологічними студіями. На початку 60-х рр. минулого століття, коли він розпочав вивчати аграрну політику більшовиків, політичну систему в СРСР, торкався питань примусової колективізації, політики розкуркулення, масових депортацій, експорту зерна, хлібозаготівлі. Причини були на поверхні, але Конквест намагався самостійно розібратися. Здійснення «терору голодом», як його виклав Конквест, не було причиною фізіологічного голоду, а методом фізичного винищення людей. Для ученого «рукотворний голод» (man-made) мав академічну і персоніфіковану складову, на які історики не звертали уваги. Він порівнював дії організаторів Голодомору зі службовими функціями «операторів газових камер» у нацистських таборах смерті. Дуже вражаюче і оригінальне порівняння ученого.

Друга частина назви «Жнив скорботи» не привертала уваги професійних істориків, також її критиків, тому що радянська колективізація і «терор голодом» не були однорідними явищами і пов'язаними причинно-наслідковими обставинами. Учений висловив сумнів стосовно того, що колективізація була «неминучим наслідком». Аргументи ученого були переконливими: колгоспи виростили хліб, а за відсутності карально-репресивної системи хлібозаготівлі голоду могло б не бути. Він не заперечував, що колгоспи були зручною формою масового вилучення зерна. Сталін, на думку Конквеста, накинув «шори колективізації» для встановлення контролю за виробництвом зерна та іншої продукції.

У Конквеста «епоха розкуркулювання, колективізації та терору голодом» означала хронологічну послідовність форм масового терору. Західні історики, а також опоненти американського ученого, не спростували походження терміну «терор голодом», але висловили сумнів стосовно поняття «геноцид» (Ш. Мерль, М. Таугер, А. Каппелер, А. Граціозі).

Демографічні оцінки Конквеста стосовно втрат від Голодомору не претендують на статус системного і вичерпного академічного дослідження. Учений не вважав себе демографом та економістом, а швидше був уважним інтерпретатором праць інших, які висвітлювали статистику жертв сталінського терору і Голодомору. Він знав американського дослідника Д. Далрімпла, який у 1964 р. першим на Заході дослідив різні джерела походження втрат «радянського голоду»: від 2 до 10 млн. осіб. Однак, Конквест обрав власний шлях підрахунків. У 1968 р. він уперше назвав цифру 6–7 млн. померлих від голоду в СРСР, з яких 3 млн. в Україні. Встановлені ним цифри були наслідком історіографічного огляду джерел, а не самостійним статистичним дослідженням із застосуванням прикладних методик. У сталінських таборах 1933 р. перебувало близько одного мільйона в'язнів, а арештованих – від 6 до 8 млн. Він називає максимальну цифру втрат від різних форм терору в СРСР – 20 млн. осіб.

Дискутуючи у 1984 р. довкола проблем «штучного голоду», Конквест запропонував колегам розпочати обмін думками з цифри 7 млн. жертв голоду в СРСР. У монографії «Жнива скорботи» учений встановив для себе граничну межу втрат – 5 млн. в Україні із 7 млн. померлих від голоду на території СРСР, а також 1 млн. на Кубані. Зазначена цифра лишалася для нього незмінною до дня смерті його 3 серпня 2015 р.

Револьюційні експерименти більшовиків у 1917–1923 рр. коштували країні 5 млн померлих від голоду 1921–1923 рр., а також 3 млн. від тифу. Він не вважав масовий голод штучним, а більше від природних факторів – посуха. Недорід, але не відкидав згубних наслідків економічних перетворень.

Встановлення ученим так званого «дефіциту» населення за різні роки, на нашу думку, є більше історичним, ніж демографічним дослідженням. Він вважав, що дефіцит населення у 1926–1937 рр. становив 14,3 млн. осіб, але через сукупність і дію різних причин та обставин. За його підрахунками, дефіцит українців на 1939 р. – 9 млн. осіб, що загалом не виглядає фантастикою, а є ближчою до реальності.

Кількість жертв Голодомору мала для історика Конквеста пізнавальне значення, але для підтвердження історичного факту катастрофічних наслідків функціонування сталінського тоталітарного режиму. Смерть від голоду 3 млн дітей – гуманітарна катастрофа, особливо у країні, яка збудувала соціалізм, а політичне керівництво запевняло світ у його політичних, соціально-економічних перевагах. Абсолютна більшість серед померлих українців – закономірний наслідок національної політики більшовиків в Україні. Саме такого висновку дійшов Конквест, але не всі західні історики поділяли цю думку, хоч і не заперечували цих статистичних пропорцій.

ВИСНОВКИ

Історична постать Роберта Конквеста заслуговує всебічного і подальшого вивчення, враховуючи його громадсько-політичну і науково-просвітницьку діяльність упродовж тривалого життя. Просопографічний портрет видатного ученого, який працював у царині літературознавства, історії, політології і журналістики, чекає на дослідників. Ми лише дослідили основні віхи його наукової роботи, а роки дитинства, юності, навчання в університетах, участь у Другій світовій війні, повоєнна політична діяльність залишаються загадкою. Саме тоді формувалися його світоглядні і морально-етичні уподобання майбутнього дипломата, ученого, лідера громадської думки, взаємодія та сукупність яких зумовили цю непересічну особистість.

Дисертаційна робота заповнила існуючу в історіографії та історичній біографістиці нішу. Автор не планував писати наукову біографію американського ученого, хоча її ключові елементи навні, а зосереджувався на вивченні концептуальних засад і фактографічних пріоритетів американського ученого із світовим визнанням. Обравши темою дослідження науково-історичні інтерпретації Конквестом радянської тоталітарної системи 20–30-х років минулого століття, здобувач свідомо уникнув класичного написання біографії відомого історика і політолога. Автор сподівається у подальшому повернутися до вивчення усіх складових життєпису Конквеста, які з відомих причин та обставин не потрапили до нашого дослідження. Навчання в Оксфордському університеті, війна і професійна робота у зовнішньополітичному відомстві Великої Британії, соціально-побутовий стиль життя та ідеологічні уподобання історика, радянолога є привабливими і важливими.

Завершивши дисертаційне дослідження, нам вдалося досягти конкретних наукових висновків з кожного з визначених завдань, передбачених і викладених у «Вступі». Вони засвідчують авторський внесок у заявлену тему дисертаційної роботи. Отже, маємо сім підсумкових науково-історіографічних позицій з висновками.

Перша. Західна і сучасна історіографія заборгували Конквесту, тому що не присвятили його науковому доробку жодної біографічно-аналітичної монографії, дисертації, навіть розлогої академічної статті з викладом теоретичних підходів ученого. У Конквеста не було «ворогів», крім ідеологічних суперників серед радянських істориків, але були опоненти і критики. Західні дослідники поважали особистий внесок ученого в історіографію сталінізму, але висловлювали власні зауваження. Окремі з них не поділяли концепції «тоталітарної моделі» у висвітленні соціально-політичної системи в СРСР (Ш. Фіцпатрік і когорта так званих «соціальних істориків»), не погоджувалися з всеосяжністю терору і навіюванням всеохоплюючого страху у ході репресій (Р. Турстон), категорично заперечували поняття «штучний голод» і його рукотворне походження, висуваючи у якості контраргументу дію природної стихії, кліматичного фактору і недороду (М. Таугер), мали сумнів стосовно геноцидної складової Голодомору (Ш. Мерль, А. Граціозі, А. Каппелер), намагалися піддати сумніву статистику соціально-демографічних втрат від сталінського терору (С. Уїткрофт, Роузфельд). Ставлення Конквеста до наукової критики було толерантним, академічно коректним. Деякі західні колеги вченого виявили неабияку наполегливість і послідовність, заперечуючи тлумачення ученого, демонструючи справді «прискіпливу дріб'язковість».

Радянська історична наука, не заглиблюючись у зміст і концептуальні особливості праць Конквеста, вважала його «фальсифікатором» радянської історії. Наприкінці 80-х – початку 90-х рр. минулого століття учений не став «своїм» серед «чужих», але публікація розділів його книги у центральних радянських фахових журналах означала інтелектуальну перемогу. У зв'язку з цим, на нашу думку, суперечливою і занадто категоричною є теза Д. Кіпа і А. Латвіна про втрату наукової цінності праць колишніх радянологів з часу розпаду СРСР. Професійні радянологи, до яких належав і Конквест, передбачили неминучість деградації радянської державно-політичної системи. «Імперія зла» зникла, але не зникла загроза тоталітаризму.

Упередженим і частково емоційним є висновок окремих західних дослідників про безпосередній взаємозв'язок наукової кар'єри Конквеста з його ідеологічними переконаннями, схильністю до «правих» політичних поглядів, з антикомуністичними настроями. Подібну думку висловлювали молоді «ревізіоністи» та «соціальні історики» на чолі з Ш. Фіцпартрік у середині 80-х рр. ХХ ст. Історіографічний аналіз праць різних західних учених, які займалися політичною історією СРСР, визнали наукову спроможність «моделі тоталітаризму», її структурно-функціональну дієздатність у дослідженні радянської тоталітарної системи. Теорія «тоталітаризму» була універсальною і цілком оптимальною для вивчення тоталітарного режиму диктаторського типу.

Отже, підводячи підсумки стосовно стану наукової розробки теми, констатуємо факт відсутності монографічних і дисертаційних праць, присвячених науковому доробку Конквеста. Він мав близько 30 книг, переважну більшість з яких становили історично-політологічні студії політичної системи СРСР, серед них два світових бестселери – «Великий терор» (1968) і «Жнива скорботи» (1986).

Друга. Досліджуючи особливості функціонування партійно-радянської номенклатури, Конквест використав узагальнюючий термін «тоталітарна партія». Його ключові слова, поєднані організаційно і структурно-функціонально, опиралися на ідеологічне підґрунтя. За монопартійної системи диктаторського типу виконавчий корпус службовців з необмеженими повноваженнями становив основу тоталітарного режиму. Учений використав поняття «тоталітарна партія» наприкінці 90-х рр. ХХ ст., але концептуально визначився у 60-х рр. ХХ ст. Саме тоді він писав про «комуністичний режим», тобто про ідеологічно збалансовану політичну систему. Його науково-історичне визначення опосередковано стосувалося організаційної побудови ВКП(б). Для Конквеста наявність партійних структур в органах державної влади була системною і визначальною одиницею з контрольними функціями. Учений не писав історію

більшовицької партії та її номенклатури подібно М. Восленському. Він показав ідеологію і практику мафіозно-лідерської організації диктаторського типу, формування Леніним централізованої партії з метою утвердження одноосібної влади, системи повного контролю за державними органами і суспільством. Учений підкреслив, що у раннього Сталіна спостерігався баланс між особистою диктатурою і бюрократичною партократією з умовною колегіальністю (політбюро, ЦК партії).

Теоретично витонченим та історично обґрунтованим є висновок Конквеста про існування «крайнього ідеологічного суб'єктивізму», яким були пронизані партійні структури, культурно-освітні установи. На його принципах діяла система політичної цензури. Державний контроль забезпечував утримання партійного тотального панування. Відносна ідеалізація Конквестом української республіканської номенклатури (М. Скрипника, В. Чубаря, П. Постишева), які «стали палкими захисниками українських національних інтересів», видається нам помилковою, зумовленою відсутністю належних архівних документів у розпорядженні американського вченого, певним впливом його консультантів. Вони були носіями «унітарної ідеології» тоталітарної партії, соціально-психологічним мотивом єдності якої було відчуття «лояльності зграї». Доволі реалістичне визначення Конквеста.

Третя. Поняття і явище «сталінізована партія», використане американським ученим для розкриття тоталітарно-терористичної сутності політичного режиму, є ключовим для його моделі вивчення. На перший погляд проста лінгвістично - стильова конструкція, але вона персоніфікує систему деспотичної влади. Саме вона є предметом дослідження для Конквеста, а сформований ним соціально-політичний портрет Сталіна засвідчує мотиви узурпації влади, необхідність її утримання шляхом масового і вибіркового терору. Завдяки системному терору забезпечувалося функціонування тоталітарного режиму. Сталінська диктатура – не

випадковість і збіг обставин, а закономірність панування ідеології і практики більшовизму.

Особисті риси характеру Сталіна та його політичний статус опосередковано трансформуються у визначенні «сталінізована партія». Вождь не приватизував її, а лише майстерно використав організаційний апарат, ідеологічні догми, які сам примножував. Конквест наділив більшовицького партійного лідера соціально-антропологічними, ідеологічними, інституційно-політичними, ментально-психологічними і побутовими ознаками та рисами характеру. Вони об'єднані лаконічною, але місткою фразою – «виняткова душевна грубість». Сталіну, на переконання американського вченого, не вдалося стати «кавказьким Леніним», але через підступну узурпацію влади став виразником «однопартійної диктатури». Сталінізм і «сталінізована партія» в інтерпретації Конквеста – це «природний продукт партійної машини».

Четверте. В історіографії сталінізму і пов'язаних з ним політичних репресій поняття і явище «терор» набули найширшого висвітлення. Конквест, на нашу думку, першим на Заході використав комплексний підхід, присвятивши спеціальну монографію «Великий терор». Друга частина її титульної назви стосується методу і форм терору, а Сталін постає його «хрещеним зодчим». Інноваційним є поєднання Конквестом політичної і кримінальної складових більшовицького терору. Державний терор виглядає історично закономірним для революційної партії диктаторського типу, а кримінальна складова засвідчує персональну відповідальність Сталіна за скоєний злочин. На цьому Конквест акцентував увагу у книзі «Вбивство Кірова». Терор як метод державного управління не вирізняється історіографічною новизною, але американський учений додав власну аргументацію, термінологічну оригінальність, висвітлив мету, обставини і види терору.

Новим у концепції Конквеста, на нашу думку, є положення про специфіку сталінського терору, який вражав не масштабами, а процедурою та

інтенсивністю здійснення. Дослідник одним із перших показав «мету» і «мотиви» сталінського терору. Він був справді «сталінським», тому що Сталін особисто «розвинув теоретичне обґрунтування терору», надав йому статусу «всесоюзного». Державний терор набагато системніший, глибоко укорінений, мав свій інтерес, владні інститути, кадри, виконавців, наділених повноваженнями. Його, на переконання Конквеста, важко зупинити, навіть після смерті диктатора.

П'ята. Коротке формулювання «терор голодом» належить Конквесту, зафіксоване у його монографії «Жнива скорботи». Для сучасної історіографії подібні обставини є визнаним фактом, але його автор не дуже переймався історіографічним походженням концепції і функціональної структури зазначеного поняття. Першим, хто теоретично обґрунтував та стилістично оформив його, був український інтелектуал М. Міщенко, стаття якого з'явилася у 1949 р. Вона мала ключову і незаперечну авторську фразу – «голод як метод терору», а також елемент системи державного управління в СРСР. Українська діаспорна історіографія створила і поширила формулювання «штучний голод», «радянський геноцид», «народовбивство», «організований голод», тобто вони були першими.

У Конквеста форми масового терору розведені у просторі, які зафіксовані у фразі до «голоду додався терор». Він був автором короткої форми поняття «терор голодом», але учений вважав, що голод не «єдиний терор» проти селян. До них додалася політика розкуркулення з масовими депортаціями. Інколи терор постає технічним засобом у концепції Конквеста, тому можна зустріти фразу «терор у формі фізичного винищення українських селян штучним голодом». Учений використав термін «всесоюзний терор», але не сприймав поняття «всесоюзний голод», тому що кожен регіон мав власну інтенсивність ураження. Для Конквеста, судячи з його тлумачення, «терор голодом» не причина Голодомору, а спосіб масового винищення селян, але він не ототожнював його з терміном «Голодомор». Емоційним, але дуже вражаючим, є порівняння організаторів Голодомору з діями

«операторів газових камер» у нацистських таборах.

Шосте. Висвітлення причин та обставин Голодомору не було для Конквеста основним академічним завданням. У назві його книги «Жнива скорботи» постають колективізація і «терор голодом», які були різними явищами. Учений не вважав колективізацію «неминучим наслідком» голоду, позаяк створені колгоспи виростили хліб, але сталінські хлібозаготівлі позбавили селян хліба. Сталін, за виразом Конквеста, накинув «шори колективізації» для встановлення контролю за виробництвом продукції та особливо її розподілом. Застосовуючи метод виключення, учений стверджує: без хлібозаготівлі, яка мала ознаки терору, колективізація не призвела б до голоду. Суперечливий висновок, враховуючи деструктивний вплив примусової колективізації на економічний стан сільського господарства, його деградацію на початку 30-х рр. ХХ ст.

У Конквеста постає причинно-наслідкова тріада «епоха розкуркулювання, колективізації та терору голодом». Усі вони мали ознаки терору, насилля, примусу, але колективізація віднесена вченим до обставин, які негативно вплинули на соціально-економічну ситуацію в умовах пануючого масового голоду. На середину 60-х рр. минулого століття, не кажучи про 80-ті роки, західна історіографія встановила основні причини голоду, тому Конквест не ставив за мету їх академічне дублювання. Він обрав інший шлях – вивчення політичних мотивів «штучного голоду», механізму «терору голодом».

Сьоме. Застерігаючи прискіпливих опонентів, Конквест зізнався, що не є професійним демографом та економістом. Його цікавила ціна масового сталінського терору, тобто загальна цифра втрат від репресій та Голодомору. У 1968 р. він уперше назвав цифру жертв голоду – від 6 до 7 мільйонів полеглих у СРСР, з яких 3 млн в Україні. У 1933 р., за його підрахунками, у в'язницях перебувало близько мільйона, а також 6-8 млн. арештованих, ізольованих, депортованих. У 1984 р. постає загальна кількість втрат від голоду – 7 млн. осіб, але у «Жнивах скорботи» він підкреслює абсолютну

більшість померлих українців – 5 млн., а також 1 млн. загиблих на Кубані, 1 млн. у районах Нижньої Волги. Загальні втрати від політичних репресій та різних форм терору сягнули 20 млн. осіб. Його опоненти не погоджувалися з ученим, але Конквест захищав свої підрахунки, щоб продемонструвати високу ціну становлення і функціонування тоталітарного режиму в СРСР.

Дисертаційне дослідження розкриває лише окремий, хоч і дуже важливий аспект життя і творчості Конквеста, але на увагу істориків заслуговують усі складові біографії цієї непересічної особистості. Він не встиг завершити свої мемуари «Дві музи», відтак сподіваємося на подальше дослідження його політичної і наукової біографії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Abramovitch R. The Soviet Revolution. London, 1962. 486 p.
2. Applbaum Anne. Red Famine. Stalins War on Ukraine. Allen Lane an imprint of Penguin Books, 2017. 481 p.
3. Armstrong A. Jhon. Party bifurcation and elite interests. *Soviet Studies*. 1966. № 4. P. 417–430.
4. Armstrong A. John. Administrative Apparatus in the Rural Ukraine. *American Slavic and East European*. 1956. № 1. P. 17–37.
5. Armstrong A. John. Comporative Polities and Communist systems: Introductory Remarks. *Slavic Review*. 1967. № 1. P. 1–9.
6. Араловец Н.А. Потери населения советского общества в 1930-е годы: проблемы, источники, методы изучения в отечественной историографии. *Отечественная история*. 1995. № 1. С. 135–146.
7. Baberowski J. Geschichter eines Despoten. Stalin auf unveröffentlichen Photographien. *Zeitschrift für Zeithistorischen Forschung*. 2015. № 2. S. 344 –355.
8. Baberowski J. Stalinismus als Despotie. Tschiken der Macht in der frühen Sowjetunion 1917–1941. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. 2010. № 58. S. 412–415.
9. Baberowski J. Totale Herrschaft in Staatsfernen Raum Stalinismus und Nationalsozialismus in Vergleich. *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*. 2009. № 12. S. 1013–1028.
10. Baberowski J. Verbrannte Erde. Stalins Herrschaft der Gewalt. München: C.H.Beck Verlag, 2012. 606 s.
11. Baberowski Jorg. Die rote Terror. Die Geschichte des Stalinismus. München: Deutsche Verlag-Austalt, 2003. 294 s.
12. Baberowski Jörg. Die rote Terror. Die Geschichte des Stalinismus. Frankfurt am Main: S.Fischer Verlag, 2011. 291 s.
13. Bailey A. Sydney. Stalin’s Falsification of History: The Case of Brest-Litovsk Treaty. *The Russian Review*. 1955. № 1. P. 24–35.

14. Bauer J. Grösser Terror und Säuberung und Stalinismus. Ein Forschungsübersicht. *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*. 1997. Heft 4. S. 331–348.
15. Book Review. *Slavic Review*. 1993. Vol. 52. № 4. P. 914–915.
16. Book Reviews / by J. Arch Getty. *Slavic Review*. 1993. № 4. P. 914–915.
17. Brovkin Vladimir. Robert Conquest's Harvest of Sorrow: A Challenge to the Revisionists. *Harvard Ukrainian Studies*. 1987. Vol. XI. Number 1/2. P. 234–245.
18. Bücher und Zeitschriften. *Osteuropa*. 1988. № 9. S. 867–868.
19. Bullok Alen. Hitler und Stalin. Parallele Leben / Aus dem Ende von Karl Heinz Sillber und Helmut Etlinger. Berlin: Siedler, 1991. 1333 s.
20. Безансон Ален. Лихо століття. Про комунізм, нацизм та унікальність голокосту / з французької переклав Тарас Марусик. Київ: Університетське вид-во «Пульсари», 2017. 136 с.
21. Борзов Сергій. Радянська соціально-політична історія 1920-х рр. та її інтерпретаційна періодизація у працях Роберта Конквеста. *Збірник наукових праць* «Наукові записки ВДПУ імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія». 2022. Випуск 42. С. 88–95.
22. Борзов С. С. Інтелектуальний внесок Роберта Конквеста в історіографії Голодомору. *Культурологічний альманах*. 2022. Випуск 3. С. 34–43.
23. Борзов С. Поняття «терор голодом» Роберта Конквеста в історіографії Голодомору. *Консенсус*. 2023. №1. С.73–82.
24. Борзов С. Історіографічні рефлексії опонентів Р. Конквеста в історіографії Голодомору. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. 2024. Вип. 48. С.125–133.
25. Borzov S., Danylenko V. Khrushchev's de-stalinization in Robert Conquest's interpretation. *Skhidnoievropeiskyi Istorychnyi visnyk*. 2024. №32. P. 90-99.
26. Борзов Сергій. Непередбачуване минуле нашої історії: засмучена річниця Голодомору. *Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали XXXIV Вінницької Всеукраїнської наукової*

історико-краєзнавчої конференції, 3 листопада 2022 р. / ред. кол.: Ю. А. Зінько (відп. редактор), С. Ю. Юзвак, В. О. Гребеньова (відп. секр.) та інші. Вінниця: ТВОРИ, 2022. (224 с.) С.7–9.

27. Борзов Сергій. «Великий терор» Роберта Конквеста: світовому бестселеру 55 років. Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали XXXV Вінницької Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції. 10 листопада 2023 р. / ред. кол. : Ю. А. Зінько (відп. редактор), С. Ю. Юзвак, В. О. Гребеньова (відп. секр.) та ін. Вінниця, 2023. (312 с). С. 8-14.

28. Борзов С. Спомини, які неможливо забути // У книзі: Голоси правди та справедливості. Спогади та свідчення про Голодомор-геноцид 1932 –1933 рр. на Вінниччині / Упорядник: В. Лациба (головний редактор). Вінниця: ПрАТ «Вінницька обласна друкарня», 2023. С.4–5.

29. Борзов С. Соціально-політичний портрет Сталіна в оцінці Р. Конквеста. Вісник історичного факультету. 2024. Випуск 22. С. 29-41.

30. Борзов С. С. Поняття «терор голодом» в дослідженнях Роберта Конквеста. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Інноваційний розвиток сучасної науки та освіти, (м. Житомир, 11 червня 2024 р.). Житомир, 2024. С.161–165.

31. Борзов С. Тактика і стратегія більшовицького терору в інтерпретаціях Роберта Конквеста. Матеріали Всеукраїнської студентської науково-теоретичної конференції «Регіональні студії української історії», (м. Вінниця, 11 квітня 2024 р.). Вінниця, 2024, С. 89–92.

32. Viola Linne. In Search of Young Revisionists. *The Russian Review*. 1987. № 4. P. 428–431.

33. Viola Lynne. The Cold War in American Soviet Historiography and the End of the Soviet Union. *The Russian Review*. 2002. № 1. P. 25–34.

34. Vulpius Ricarda. «Inseln der Autonomie beseitigen». Kirchenverfolgung und Holodomor. *Osteuropa*. 2004. № 12. S. 72–89.

35. Wert Nikolas. Der Gulag im Prisma der Archive. Zugänge. Erkenntnisse. Ergebnisse. *Osteuropa*. 2017. № 6. S. 9–34.
36. Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 р.р.). Вінниця: Логос, 1997. 535 с.
37. Веселова О.М. Голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Злочини проти народу / О. М. Веселова, В. І. Марочко, О. М. Мовчан. Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження». 2008. 273 с.
38. Веселова О. М. Конквест (Conquest) Роберт. *Енциклопедія історії України*. Т. 5. Київ: Наукова думка, 2008. С. 26–27.
39. Відомості Верховної Ради України. 2006. № 50. Ст. 504.
40. Восленский М. С. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза. Берлин: Директ-Медиа, 2019. 662 с.
41. Getty J. Arch. State, Society and Superstition. *The Russian Review*. 1987. Vol. 46. № 4. P. 391–396.
42. Getty J. Practicing Stalinism: Bolsheviks, Boyars and the Persistence of Tradition. Yale University Press, 2013. 380 p.
43. Getty J., Naumov O. V. The Road to Terror: Stalin and the Self Destruction of the Bolsheviks, 1932 –1939 (Annals of communism Series). Yale University Press, 2010. 320 p.
44. Getty J., Naumov O. V. Yezhov: The Rise of Stalin's «Iron Fist» (Portraits of Revolution Series). Yale University Press, 2008. 320 p.
45. Greenbaum A. Alfred. Soviet Jowry during the Lenin-Stalin Period. *Soviet Studies*. 1966. № 1. P. 84–92.
46. Гаврилів Л. Наукова книжка про голод. *Вільна думка*. 1987. 5 жовтня.
47. Геноцид в Україні 1932–1933 рр. за матеріалами кримінальної справи №475 / Упоряд. М. Герасименко, В. Удовиченко. Київ, 2014. 560 с.
48. Геноцид українців 1932 –1933 за матеріалами досудових розслідувань / упоряд.: О. Петришин, М. Герасименко, О. Стасюк; Нац. акад. прав. наук України та ін.; вступ. слово: О. Петришин. Вид 2-ге, допов. Київ;Харків: Право, 2022. 664 с.

49. Голод на Україні (1931–1933) / В. І. Марочко, Є. П. Шаталіна. *Український історичний журнал*. 1989. № 7. С. 99–111.
50. Голод на Україні (1931–1933) / В. І. Марочко, Є. П. Шаталіна. *Український історичний журнал*. 1989. № 8. С. 105–117.
51. Голод на Україні (1931–1933) / В. І. Марочко, Є. П. Шаталіна. *Український історичний журнал*. 1989. № 9. С. 110–121.
52. Голод на Україні (1931–1933) / В. І. Марочко, Є. П. Шаталіна. *Український історичний журнал*. 1989. № 11. С. 78–90.
53. Голод на Україні (1931–1933) / В. І. Марочко, Є. П. Шаталіна. *Український історичний журнал*. 1989. № 12. С. 123–128.
54. Голод на Україні (1931–1933) / В. І. Марочко, Є. П. Шаталіна. *Український історичний журнал*. 1990. № 1. С. 104–109.
55. Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки / Ред. рада: В. А. Смолій (голова ред. ради), І. М. Дзюба, С. В. Кульчицький, В. М. Литвин; Відповід. ред. В. М. Литвин. Київ: Наукова думка, 2003. 886 с.
56. Голод 1932–1933 років: очима істориків, мовою документів / Керівник кол. упоряд. Р. Я. Пиріг. Київ: Політвидав України, 1990. 605 с.
57. Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / Упоряд. Р. Я. Пиріг. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 1125 с.
58. Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду згідно з міжнародним правом. Вид. 4-е доп. / За ред. В. Василенка, М. Антонович. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2016. 370 с.
59. Голодомор в Україні 1932–1933 рр. Бібліографічний покажчик / Упоряд.: Л. М. Бур'ян, Ш. Е. Реқун. Одеса-Львів: Вид-во М.П.Коць, 2001. 653 с.
60. Грациози Андреа. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917–1933. Москва: РОССПЭН, 2001. 96 с.
61. Граціозі А. Голод в СРСР 1931–1933 рр. та український голодомор: чи можлива нова інтерпретація? *Український історичний журнал*. 2005. № 3. С. 120–131.

62. Гришко В. І. Український «Голокост», 1933. Нью-Йорк; Торонто: Добрус; СУЖЕРО, 1978. 128 с.
63. Гудзь В. Історіографія Голодомору 1932–1933 років в Україні: монографія. Мелітополь: ФОП Однорог Т.В., 2019. 1153 с.
64. Dalrymple D. G. The Soviet Famine of 1932 –1934. *Soviet Studies*. 1964. Vol. 15. № 3. P. 250–284.
65. Dalrymple G. Dana. The Soviet famine of 1932–1933: Some further references. *Soviet Studies*. 1965. № 4. P. 471–474.
66. Dan N. Jacobs. Area Studies Communist Systems. *Slavic Review*. 1967. № 1. P. 18–21.
67. Daniels V. Robert. Intellectuals and the Russian Revolution. *American Slavic and East European*. 1961. № 2. P. 270 –278
68. Deutscher I. Dogma and reality in Stalin's. *American Slavic and East European*. 1953. № 4. P. 349–363.
69. Dolot Miron. Execution by Hunger. The Hidden Holocaust. New York; London: W.W.Norton&Company, 1985. 231 p.
70. Даниленко В. М. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки / В. М. Даниленко, Г. В. Касьянов, С. В. Кульчицький. Київ: Либідь, 1992. 342 с.
71. Данилов В. П. Дискуссия в западной прессе о голоде 1932–1933 гг. и «демографической катастрофе» 30–40-х годов в СССР. *Вопросы истории*. 1988. № 3. С. 116–121.
72. Деремента Я. Жнива скорботи. *Визвольний шлях*. 1986. Кн.11. С. 1401–1406.
73. Джадт Тоні, Снайдер Тімоті. Роздуми про двадцяте століття. Львів: «Човен», 2019. 384 с.
74. Документи про советське народовбивство: Свідчення Степана Федорівського. *Народна воля*. 1950. 27 квітня
75. Дорошко М. С. Компартійно-державна номенклатура УСРР у 20–30-ті роки ХХ століття: соціоісторичний аналіз. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2004. 154 с.

76. Епплбаум Енн. Історія ГУЛАГу / Переклад з англ. А. Іщенко. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. 511 с.
77. Женецький С. Конквест відповідає єдинонеділимцеві про голод в Україні (На статтю А.Нове). *Український голос*. 1987. 12 січня.
78. Simon Gerhard. Holodomor als Waffe. Stalinismus, Hunger und der ukrainische Nationalismus. *Osteuropa*. 2004. № 12. S. 37–56.
79. Sind Reformen möglich? Englischsprachige Bücher über die Entwicklungen in Mittel und Osteuropa / Kanet E. Roger, Clark D. Terrz, Pacek C.Alexander. *Osteuropa*. 1990. № 9. S. 889–897.
80. Зеленин И. Е. О некоторых «белых пятнах» завершающего этапа сплошной коллективизации. *История СССР*. 1989. № 2. С. 3–19.
81. Земсков В. Н. Спецпоселенцы в СССР. 1930–1960 / В. Н. Земсков; Ин-т рос. истории. М.: Наука, 2005. 306 с.
82. In Memoriam. Robert Conquest. 1917–2015 / by John B.Dunlap and Norman M. Naimark. *Slavic Review*. 2016. Vol. 75. № 1. P. 238–239.
83. Історична біографістика в Україні: проблеми, завдання і перспективи розвитку дослідження і перспективи розвитку досліджень, видавничої та інформаційної роботи: кол. монографія / авт. кол.: В. І. Попик, Л. І. Буряк, С. М. Міщук та інш. Київ: НБУ ім. В. І. Вернадського, 2019. 364 с.
84. Jilge Wilfried. Holodomor und Nation. Der Hunger im ukrainischen Geschichtsbild. *Osteuropa*. 2004. № 12. S. 148–163.
85. Carr E. H. Stalin. *Soviet Studies*. 1953. № 1. P. 1–7.
86. Cohen S. Communism, fascism and democracy. The theoretical foundations. New York: Randomhouse, 1964. 704 p.
87. Cohen Stephen. Stalin's Terror as Social History. *The Russian Review*. 1986. Vol. 45. № 4. P. 375–384.
88. Conquest R. Agricultural Workers in the USSR. New York; Washington, DC: Frederick A. Praeger, 1968. 139 p.
89. Conquest R. Common Sence about Russia. London: Published by Victor Collanez, 1960. 175 p.

90. Conquest R. Correspondence. *Soviet Studies*. 1983. № 1. P. 133–134.
91. Conquest R. Ernte des Todes: Stalins Holocaust in der Ukraine 1929–1933. München, 1988. 464 s.
92. Conquest R. Excess deaths and Camp numbers: Some comments. *Soviet Studies*. 1991. № 5. P. 942–952.
93. Conquest R. Forced labor statistics: Some comments. *Soviet Studies*. 1982. № 3. P. 434–439.
94. Conquest R. Inside Stalin's Secret Police: NKVD Politics, 1936–1939. Stanford, CA: Published by Hoover Institution Press, 1985. 222 p.
95. Conquest R. Kolyma: The Arctic Death Camps. New York: Viking Adult, 1978. 254 p.
96. Conquest R. Lenin V.I. New York: Viking Press, 1972. 152 p.
97. Conquest R. Pasternak Affair: Courage of Genius. A Documentary Report. Lippincott: Octagon Books, 1961. 192 p.
98. Conquest R. Power and Policy in the USSR. The Study of Soviet Dynasties. New York: St. Martinis Press, 1961. 485 p.
99. Conquest R. Present danger: towards a foreign Policy. Oxford: Oxford University Press, 1979. 159 p.
100. Conquest R. Reflektions an a Ravaged Centry. New York: W.W.Norton&Company, 1999. 317 p.
101. Conquest R. Russia after Khrushchev. New York: Praeger, 1965, VIII, 267 p.
102. Conquest R. Soviet Nationalities Policy in Practice. London;Sydney: Bodley Head, 1967. 160 p., tabl.
103. Conquest R. Stalin and the Kirov Murder. New York;Oxford: Oxford University Press, 1989. XIV. 164 p.
104. Conquest R. Stalin: Breaker of Nations. New York: Viking, 1991. XVII, 346 p., ill.
105. Conquest R. Stalin's Reputation as a Ruthless Master of Deception Remains Intact. *Guardian*. 2003. 4 March.

106. Conquest R. *The Dragans of Expectation: Reality and Delusion in the Course of History*. Vancouver, BC. Canada: W.W.Norton Company, 2006. 118 p.
107. Conquest R. *The Great Terror: Stalin's Purge of the Thirties*. New York: Macmillan, 1968. XIV. 663 p. ill. port
108. Conquest R. *The Great Terror: Stalin's Purge of the Thirties*. New York: First Collier books edition, 1973. 844 p.
109. Conquest R. *The Great Terror: A Reassessment*. London: Hutchinson, 1990. VIII. 570 p.
110. Conquest R. *The Harvest of Sorrow. Soviet Collectivization and the Terror-Famine*. New York; Oxford University Press, 1986. 412 p.
111. Conquest R. *The Limits of Détente. Foreign Affairs. An American Quarterly Review*. 1968 (Juli). Vol. 46. № 4. P. 733–742.
112. Conquest R. *The nations Killers: The Soviet deportation of nationalities*. New York: Macmillan, 1970. 222 p.
113. Conquest R. *Tyrants and Typewriters: Communiques from the Struggle for Truth*. Lexington: Books, 1989. 208 p.
114. Conquest R. *What Is Terror? Slavic Review*. 1986. Vol. 45. № 2. P. 235–237.
115. Conquest R. *Where Marks Went Wrong*. London: Tom Stacey Ltd, 1970. 126 p.
116. Conquest R., J. Manchip White. *What Do When the Russions Come: A Survivor's Guide*. New York: Stein and Day, Incorporated, 1984. 177 p.
117. Conquest Robert . *Correspondence. The Editors. Soviet Studies*. 1969. № 2. P. 246–265.
118. Conquest Robert. *Forced Labour statistics: some comments. Soviet Studies*. 1982. № 3. P. 434–439.
119. Conquest Robert. *Revisionizing Stalin's Russia. The Russian Review*. 1987. Vol. 46. 4. P. 386–390.
120. *Correspondence, R.C. Slavic Review*. 1983. № 1. P. 133–134.
121. *Correspondence. R. Conquest, A.Pavlov. Slavic Review*. 1969. P. 264–266.

122. Kappeler Andreas. Ungleich Brüder. Russen und Ukrainer. Vom Mittelalter bis zur Gegenwart. München: Verlag C. H. Beck, 2017. 267 s.

123. Kostiuk H. Stalinists Rule in the Ukraine. A Study of the decade of Mass Terror (1929-1939) / Inst. For the Study of the USSR. New York: Frederick A. Praeger-Publishers, 1960. 162 p.

124. Kuromija Hiroaki. Stalinism and Historical Research. *The Russian Review*. 1986. Vol. 45. № 4. P. 375–384.

125. Кип Джон, Литвин Альтер. Эпоха Иосифа Сталина в России. Современная историография / перевод с англ. В. И. Матузовой. изд. 2-е, перер. и доп. Москва, 2009. 327 с.

126. Козицький А. Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у ХХ ст. (причини, особливості, наслідки: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Львів: Літопис, 2012. 608 с.

127. Козицький А. Дослідження Голодомору та геноцидні студії. Львів: Вид-во «Апріорі», 2021. 244 с.

128. Колективізація і голод на Україні. 1929–1933 рр. Збірник документів і матеріалів. Друге вид. стереотипне / Упоряд. Г. М. Михайличенко, Є. П. Шаталіна. Київ: Наукова думка, 1993. 732 с.

129. Колесник Ірина. Стиль історіографічного мислення як когнітивна свідомість. Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. Випуск 2. Частина 1. Київ: Інститут історії України НАН України, 2006. С. 40–68.

130. Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932 –1933 рр. / За ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. Київ: Генеза, 2001. 399 с.

131. Конквест Р. Жатва скорби. Советская коллективизация и террор голодом / Перевод с англ. Исраэль Коэн и Нелли Май; под. ред. Михаила Хейфеца. Лондон, 1988. 593 с.

132. Конквест Р. Большой террор / перевод с англ. Л. Владимиров. Рига: Изд-во «Ракстниекс», 1991. 413 с.

133. Конквест Р. Большой террор: (О результатах коллективизации). *Нева*. 1990. № 4. С. 139–152.
134. Конквест Р. Великий терор. Сталінські чистки тридцятих років / Переклад з англ. Н. Волошинович та З. Корабліної. Луцьк: Волинська мистецька агенція «Терен», 2009. 879 с.
135. Конквест Р. Великий терор: Розділи з книги / Авт. вступ. статті Л. Копань. *Київ*. 1990. № 1. С. 97–126.
136. Конквест Р. Жатва скорби (глава из книги). *Вопросы истории*. 1990. № 1. С. 137–160.
137. Конквест Р. Жатва скорби (глава из книги). *Вопросы истории*. 1990. № 4. С. 83–100.
138. Конквест Р. Жатва скорби: Советская коллективизация и террор голодом: [Гл. из книги]. *Новый мир*. 1989. № 10. С. 179–200.
139. Конквест Р. Жнива горя: Радянська колективізація і терор голодом. Нью-Йорк; Оксфорд: Вид-во Оксфордського ун-ту, 1986. 412 с.
140. Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор / Переклад з англ. Н. Волошинович, З. Корабліної, В. Новак. Луцьк: Волинська мистецька агенція «Терен», 2007. 454 с.
141. Конквест Р. Культ личности – ничто по сравнению с террором и фальсификацией. *Известия*. 1990. 19 мая.
142. Конквест Р. О статье Штефана Мерля. *Отечественная история*. 1995. № 6. С. 205–206.
143. Конквест Р. Роздуми над сплюндрованим сторіччям / Переклад з англ. О. Мокровольської. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. 373 с.
144. Конквест Р. Схований голокост: Колективізація і терор голокосту. *Церква і життя*. 1984. 6, 13 травня.
145. Конквест Роберт. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор / Переклад з англ. Київ: «Либідь», 1993. 384 с.

146. Кононенко К. С. Україна і Росія: соціально-економічні підстави української національної ідеї. 1917–1960. Мюнхен, 1965. 535 с.
147. Корчак-Чепурковский Ю. А. Избранные демографические исследования. Москва: Наука, 1970. С.4–17, 383–385.
148. Кошелівець І. Микола Скрипник. Мюнхен: Сучасність, 1972. 343 с.
149. Кульчицький С. Голодомор 1932 –1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. Київ: «Наш час», 2007.
150. Кульчицький С. Український Голодомор в контексті політики Кремля початку 1930-х рр.. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2013. 207 с.
151. Кульчицький С. В. 1933: Трагедія голоду. Київ: Т-во «Знання» УРСР, 1989. 47 с.
152. Кульчицький С. В. Демографічні наслідки голоду 1933 р. на Україні. Київ: Препринт Ін-ту історії А УРСР, 1989. 13 с.
153. Кульчицький С. В. До оцінки становища в сільському господарстві УСРР у 1931–1933 рр. *Український історичний журнал*. 1988. № 3. С. 15–27;
154. Кульчицький С. В. На крутих переломах історії: (Колективізація сільського господарства у 1931–1933 рр. *Радянська школа*. 1988. № 8. С. 17–26.
155. Кульчицький С. В. Суцільна колективізація на Україні. *Український історичний журнал*. 1989. № 11. С. 70–77.
156. Letters Professor Tauger Repliec. *Slavic Review*. 1992. Vol. 51. № 1. P.193–194.
157. Letters: Conquest R. To the Editor. *Slavic Review*. 1992. Vol. 51. № 1. P. 192–193.
158. Letters: Prof Taugers replies. *Slavic Review*. 1994. Vol. 53. № 1. P. 319–320.
159. Letters R. Conquest and Mark B. Tauger. *Slavic Review*. 1992. Vol. 51. № 1. P. 191–194.
160. Letters. To the Editor. Conquest R. *Slavic Review*. 1994. Vol. 53. № 1. P. 320 –321.

161. Levin M. *Russia Peasants and Soviet Power: A Study of Collectivization*. London: Georg Allen and Union Ltd, 1968. 539 p.
162. Lorimer F. *The Population of the Soviet Union*. Geneva, 1946. P. 17.
163. Левчук Н. М. Втрати міського й сільського населення України внаслідок голодомору в 1932–1933 рр.: нові оцінки / Н. М. Левчук, Т. Г. Боряк, О. Воловина, О. П. Рудницький, А. Б. Ковбасюк. *Український історичний журнал*. 2015. № 4. С. 84–112.
164. Лемкін Рафаель: радянський геноцид в Україні (Стаття 28 мовами) / Ред. Роман Сербин, упоряд. Олеся Стасюк. Київ: Майстерня книги, 2009. 208 с.
165. Mace Ernest James. *Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine, 1918 – 1933*. Cambridge / Massachusetts: Distruted by Harvard University Press for the Harvard Ukrainian Reserch Institute and the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the USA, 1983. 334 p.
166. Mace J. E. The Komitety Nezamozhnykh Selyan and the Structure of Soviet Rule in the Ukrainian Country-side, 1920 –1933. *Soviet Studies*. 1983. Vol. 35. № 4. P. 487–503.
167. Manning T.Roberta. State and Society in Stalinist Russia. *The Russian Review*. 1987. № 4. P. 407–411.
168. Margolin Julius. Zwei Formen eines totalitären Regimes. Kann man Hitlerische und Sowjetische Lager vergleichen? *Osteuropa*. 2014. № 11–12. S. 81–90.
169. McNeal H. Robert. Stalin's Family: A Commentary an Svetlana Alliluyeva's Memoris. *The Russian Review*. 1968. P. 78-86.
170. Medwedew Roy. Über die Zahl der Stalinismus Opfer. *Osteuropa*. 1989. № 11/12. S. 1039–1042.
171. Merl St. Bauern unter Stalin. Die Formierung des Sowjetischen Kolchossystem 1930–1941. Berlin: Dunker Humbbot, 1990. 512 s.
172. Merl St. Die Anfänge der Kollektivierung in der Sowjetunion. Der Übergang zur staatlichen Reglementierung der Produktions – und Marktbeziehungen im Dorf 1928–1930. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1985. 443 s.

173. Merl St. Einfachte Stalin die Hungersnot von 1932–1933 zur Auslossung des ukrainischen Nationalismus? *Jahrbuch für Geschichte Osteuropas*. 1989. (Bund 37). № 4. S. 569–590.

174. Merl St. Kollektivierung der Landwirtschaft in der Sowjetunion wirklich notwendig? *Osteuropa*. 1984. № 5. S. 329–343.

175. Merl St. Stalins Irrweg der Kollektivierung. Destruktive Kräfte und Lähmung der Initiative. *Osteuropa*. 2016. № 8–10. S. 55–80.

176. Merl Stephan. Der Agrarmarkt und die Neue Ökonomische Politik. Die Anfänge staatlicher Lenkung der Landwirtschaft in der Sowjetunion 1925–1928. München – Wien: R. Oldenbourg Verlag, 1981. 530 s.

177. Meyer G. Alfred. The Comporattive Study of Communist Political Systems. *Slavic Review*. 1967. № 1. P. 3–12.

178. Mischenko M. Hunger as a Method of Terror and Rule in the Soviet Union. *The Ukrainian Quarterly*. 1949. Vol. 5. № 3. P. 219–225.

179. Montefiore S. S. Stalin: The Couit of the Red Tsar. London: Weidenfeld@Nicolson, 2003. 187 p.

180. Mory Lou Beatty. Editor's Note. Robert Conquest. *Hummanities*. 1993. May/June. Vol. 14. № 3. P. 3.

181. Mykulyn A. The Russian Terrorist Regime and the Artificial Famine in the Ukraine 1932–33. *The Ukrainian Quarterly*. 1958. Vol. 5. № 2. P. 10–25.

182. Магочій Павло-Роберт. Історія України. Київ: Критика, 2007. С. 481.

183. Максудов Потери населения СССР. Бенсон (Вермонт), 1989. С. 145–227.

184. Марочко В. «Остфоршунг» і Голодомор: традиції і стратегії німецькомовної історіографії. *Український історичний журнал*. 2023. № 1. С. 180–196.

185. Марочко В. Йосип Сталін – фельдмаршал Голодомору / Нац. музей Голодомору-геноциду; Ін-т дослідження Голодомору. Київ: Видавець Мельник М. Ю. 2020. 103 с.

186. Международная комиссия по расследованию голода на Украине 1932–1933 годов. Итоговый отчет 1990 год. Киев, 1992. 191 с.
187. Мейс Д. Обговорено працю Р. Конквеста про голод в Україні. *Українські вісті*. 1984. 6 травня.
188. Мейс Д. Праця Роберта Конквеста про голод в Україні. *Гомін України*. 1984. 13 червня.
189. Мейс Д. Роберт Конквест обговорив свою працю про голод в УССР на форумі УНІГУ. *Народна воля*. 1984. 26 квітня.
190. Мейс Дж. Роберт Конквест обговорив свою працю про голод в УССР на форумі УНІГУ. *Новий шлях*. 1984. 26 квітня.
191. Мейс Джеймс. Україна: матеріалізація привидів / Упоряд. Н. Дзюбенко-Мейс. Київ: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2016. 688 с.
192. Мерль Ш. Голод 1932–1933 годов – геноцид украинцев для осуществления политики русификации? *Отечественная история*. 1995. № 1. С. 51.
193. Міщенко М. Психічні зміни у людей в умовах голоду на Україні (1932–1933 рр.). *Українські вісті*. 1948. Частина 36.
194. Naimark M. Norman. Cold War Studies and New Archival Materials on Stalin. *The Russian Review*. 2002. № 1. P. 1–15.
195. Narkiewicz O. A. Stalin, war communism and collectivization. *Soviet Studies*. 1966. № 1. P. 20–37.
196. Nove Alec. Stalinism: Revisionism Reconsidered. *The Russian Review*. 1987. Vol. 46. № 4. P. 416–418.
197. Нагадаємо вільному світові про московський геноцид. *Українські вісті*. 1953. 31 травня
198. Норман М. Наймарк. Геноциди Сталіна / Переклад з англ. В. Старка. К.: Вид. дім. «Києво-Могилянська академія», 2011. 135 с.
199. Ongoing Discussion. *Slavic Review*. 1989. Vol. 48. № 4. P. 728–730.
200. Олешко Н. Ю. Закон, яким управлено злочин народоббивства: (Про закон від 7 серпня 1932 р.). *Гомін України*. 1952. 23 серпня.

201. Plaggenborg St. Stalinismus. Neue Forschung und Konzepte. Berlin: Verlag Arno Spitz, 1998. 408 s.
202. Pliushch V. Genocide of the Ukrainian People: Artificial Famine in the Year 1931–1933. *The Ukrainian Review*. 1973. Vol. 20. № 2. P. 3–11.
203. Pliushch V. Genocide of the Ukrainian People: The Artificial Famine in the Years 1932–1933. München: Ukrainische Institut für Bildungspolitik, 1973. 29 p.
204. Podol's'ky A. Der widerwillige Blick Zurück. Der Holocaust in der ukrainischen Erinnerung. *Osteuropa*. 2008. № 8 –10. S.445–454.
205. Prof. T.S. Soviet Genocide of the Ukrainian People. *The Ukrainian Quarterly*. 1948. Vol. 4. № 4. P. 325–326.
206. Prof. T.S. Ukraine in the Economy of the USSR. *The Ukrainian Quarterly*. 1947. Vol. 3. № 3. P. 215–230.
207. Папакін Г. «Чорні дошки»: антиселянські репресії (1932–1933) / Відповід. ред. Г. Боряк. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2013. 422 с.
208. Перковський А. Л., Пирожков С. І. Демографічні втрати Української РСР у 30-ті роки. *Український історичний журнал*. 1989. № 8. С. 24–35.
209. Підгайний С. Недостріляні. Частина 1. Новий Ульм: Україна, 1949. 130 с.
210. Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках: Спогади 1933–1941 рр. Новий Ульм: Прометей, 1947. 93 с.
211. Проф. Р. А. Конквест писатиме працю про голод. *Гомін України*. 1981. 3 червня
212. Reshetar S. John. Ukrainian Nationalism and the Ortodox Church. *American Slavic and East European*. 1951. № 1. P. 38–49.
213. Reshetar S. John. National deviation in the Soviet Union. *American Slavic and East European*. 1953. № 2. P. 162–174.
214. Review Articles. Robert Conquest's Harvest of Sorrow: A Challenge to the Revisionists / by Vladimir N. Brovkin. *Harvard Ukrainian Studies*. Vol. XI. № 1/2. June 1987. P. 234–235.

215. Review. R. Conquest. *Harvard Ukrainian Studies*. 1987. № 2. P. 256–258.
216. Rigby T. H. *Communist Party Membership in the USSR, 1917–1967*. Princeton: Princeton University Press, 1968. 577 p.
217. Рибалка І. К. Сталінщина й розселянювання країни. *Український історичний журнал*. 1989. № 10. С. 12–20.
218. Serbyn Roman. The Ukrainian Famine of 1932–1933 as Genocide in the Light of the UN Convention 1948. *The Ukrainian Quarterly*. 2006. Vol. 62. P. 181.
219. Stalinist Rule in the Ukraine: A Study of the Decade of Mass Terror (1929 –1939), by Hryhory Kostiuk; Review by: John Armstrong. *Slavic Review*. 1961. № 3. P. 532–533.
220. Stanford University to Present Symposium Honoring. *Ukrainian Weekly*. 2003. 2 November.
221. Селегень Г. Демографічна наука в Україні. (Про передання на початку 1932 р. статистичних таблиць і зведень у відання НКВД: про репресії щодо учасників перепису 1937 р.). *Визвольний шлях*. 1954. Кн. 2. С. 65–78.
222. Сергійчук В. Голодомор 1932 –1933 років як геноцид українства. Вид 4-е, доп. Вишгород: П.П. Сергійчук М. І., 2016. 320 с.
223. Сергійчук В. І. Як нас морили голодом. Вид. 3-є, допов. Київ: ПП Сергійчук М. І., 2006. 392 с.
224. Снайдер Тимоти. Кровавые земли: Европа между Гитлером и Сталиным / Перевод с англ. Л. Зурнадгин. Київ: Дуліти, 2015. 584 с.
225. Снайдер Тімоті, Круг Нора. Про тиранію. Двадцять уроків двадцятого століття. Львів. 2020. 128 с.
226. Солдатенко В. Ф. Незламний. Життя і смерть Миколи Скрипника. Київ: Пошуково-вид. агентство «Книга Пам'яті України», 2002. 352 с.
227. Солдатенко В. Ф. У пошуках соціальної й національної гармонії. Ескізи до історії українського комунізму. Київ: Світогляд, 2006. 479 с.
228. Соловей Д. Голгота України. Ч. 1. Московсько-більшовицький окупаційний терор в УРСР між першою та другою світовою війною. Вінніпег: Накладом «Українського голосу», 1953. 288 с.

229. Соловей Д. Стежками на Голготу: Винищення в Україні мільйонів людей терором та штучним голодом в 1929–1933 роках. Ч. 1. / 3 перед. сл. М. Стахіва. Нью-Йорк; Детройт; Скрантон: Укр. Вільна громада в Америці, 1952. 85 с.

230. Сосновий С. Правда про голод на Україні в 1932 –1933 роках. Загальні умови в 1932 р. *Нова Україна*. 1942. 3 листопада.

231. Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. / Состав. О. В. Хлевнюк, Р. У. Дэвис, Л. П. Кошелева и др. Москва: РОССПЭН, 2001. 798 с., илл.

232. Сядристый Николай. Молох ленинизма. Идеология государственного террора. Киев: ЧП «Фирма «Гранмна», 2017. 432 с.: илл.

233. Tauger V. Mark. The 1932 Harvest and the Famine 1933. *Slavic Review*. 1991. Vol. 50. № 1. P. 70–89.

234. The Black Deeds of the Kremlin. A White Book. Vol.2. The Great Famine in Ukrainian in 1932–1933 / Ed. Board V. I. Hryshko. P. P. Pavlovych. S. O. Pidhainy (Ed. In-chief). Detroit: DOBRUS, 1955. 712 p.

235. The Bolshevik Revolution, 1917–1923 / by Edward H. Carr. Volum one. London: Macmillan & Co Ltd. 1960. 430 p.

236. The Foreign Office and the Famine: British Documents an Ukraine and the Great Famine of 1932 – 1933. Edited by Marco Carynnyk, Lubomyr Y.Luciuk and Bohdan S. Kordan. Foreword by Michael R. Marrus. New York: Limestone, 1988. 493 p.

237. The Last Empire: Nationality and the Soviet Future. Stanford, C.A.: Hoover Institution Press, 1986. XIV, 406 p.

238. The Man-Made Famine in Ukraine / Robert Conquest, Dana Dalrymple, James Mace, Michael Novak. Washington and London: American Enterprise Institute for Public Policy Research, 1984. 39 p.

239. The USSR Today and Tomorrow. Problems and Challenges / Ed.: Uri Ra'an and Charles M. Perry. Lexington; Toronto: Lexington Books, DC. Heath, 1987. X, 140 p.

240. Thurston W. Robert. Fear and Belief in the USSR's Great Terror. Response to Arrest, 1935–1939. *Slavic Review*. Vol. 45. № 2. P. 213–234.
241. Thurston W. Robert. Life and Terror in Stalin's Russia, 1934–1941. New Haven: Yale University Press, 1996. 296 p.
242. Thurston W. Robert. On Desk-Bound Parochialism. Commonsense Perspectives and Lousy Evidence: A Reply to R. Conquest. *Slavic Review*. 1986. Vol. 45. № 2. P. 238–244.
243. Thurston W. Robert. Fear and Belief in the USSR's Great Terror: Response to Arrest, 1935–1939. *Slavic Review*. Vol. 45. № 2. P. 213–234.
244. Tucker C. Robert. The Stalin Period as an Historical Problem. *The Russian Review*. 1987. № 4. P. 424–427.
245. Tucker C.R. Party History-What It is and is Not. *American Slavic and East European*. 1961. № 3. P. 259–300
246. Fischer L. The Life of Lenin. New York: Harper Row, 1964. 703 p.
247. Fitzpatrick Sh. Afterword: Revisionism Revisited. *The Russian Review*. 1986. Vol. 45. № 4. P. 409–413.
248. Fitzpatrick Sh. Stalin's Peasants: Resistance and Survival in the Russian Village after Collectivization. New York; Oxford: Oxford University Press, 1994. P. 83–84.
249. Fitzpatrick Sheila. New Perspectives on Stalinism. *The Russian Review*. 1984. Vol. 45. № 4. P. 357–373.
250. Фролов М. О. Компарти́но-радя́нська еліта в Україні: особливості існування та функціонування в 1923–1928 рр. Запоріжжя: Прем'єр, 2004. 800 с.
251. Haliy M. The 25 th Anniversary of the Great Famine in Ukraine, 1932–1933. New York, 1958. 11 p.
252. Hildermeier Manfred. Geschichte der Sowjetunion 1917–1991. Entstehung und Niedergang des ersten Sozialistischen Staats. Berlin: C.H.Beck, 2022. 1348 s.
253. Hough F. Jerry. The «Dark Forces», the Totalitarian Model and Soviet History. *The Russian Review*. 1987. № 4. P. 39–403.

254. *Hunger by Design. The Great Ukrainian Famine and Its Soviet Context* / Edited by Halyna Hryn. Cambridge, Massachusetts / distributed by Harvard University Press for the Ukrainian Research Institute Harvard University, 2008. 137 p.

255. Цаплин В. В. Статистика жертв сталинизма в 30-е годы. *Вопросы истории*. 1989. № 4. С. 175–181.

256. Chamberlin W. H. American-Soviet Relations Since Yalta. *The Russian Review*. 1949. № 2. P. 95–101.

257. Chamberlin W. H. Khrushchev's War with Stalin's Ghost. *The Russian Review*. 1962. № 1. P. 3–10

258. Chamberlin W. H. *Russia's Iron Age*. New York: Little, Brown & Company, 1934. 400 p.

259. Chamberlin W. H. Russians against Stalin. *The Russian Review*. 1952. № 1. P. 16–23.

260. Chamberlin W. H. The Cold War: A Balance Sheet. *The Russian Review*. 1950. № 2. P. 79–86.

261. Chamberlin W. H. The Stalin Era and Stalin's Heirs. *The Russian Review*. 1956. № 4. P. 237–244.

262. Chase William. Social History and Revisionism of the Stalinist Era. *The Russian rReview*. 1987. № 4. P. 382–385.

263. Чи пояснення Роберта Конквеста дійсно неправильно? (Про кількість померлих від голоду). *Український голос*. 1985. 7 січня.

264. Schapiro Leonard. *Totalitarianism*. New York: Praeger, 1972. 127 p.

265. Schnell F. Aufschrei gegen das Vergessen Margolins Vergleich von Gulag und NS-Lager. *Osteuropa*. 2014. № 11–12. S. 91–102.

266. Schnell F. Gewaltkultur und Kommunismus. Ursachen und Formen in der Sowjetunion. *Osteuropa*. 2013. № 5– 6. S. 209–214.

267. Sharlet Robert. Communist Political Science and Communist Systems. *Slavic Review*. 1967. № 1. P. 22–26.

268. Shteppa K. F. In Stalin's Prisons-Reminiscences. *The Russian Review*. 1962. № 1. P. 38–58.

269. Shteppa K. F. In Stalin's Prisons-Reminiscences. *The Russian Review*. № 2. P. 165–183.

270. Шаповал Ю. Україна 20 –50-х років: сторінки ненаписаної історії. Київ: Наукова думка, 1993. 349 с.

271. Шульга І. Г. Голод на Поділлі До 60-річчя голодомору 1933 р. Вінниця: Вид-во «Континет- ПРИМ», 1993. 223 с.

272. Jahn Egbert. Der Holodomor im Vergleich. Zur Phänomenologie der Massenvernichtung. Osteuropa. 2004. № 12. S. 13–23.

273. Ясь О. В. Біографістика. Енциклопедія історії України. Т. 1. Київ: Наукова думка, 2003. С.295–296.

274. Ясь Олексій. Стиль мислення – метафора та інструмент. Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. Випуск 2. Частина 1. Київ: Інститут історії України НАН України, 2006. С. 19–40.